

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

О. А. Бездухов

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Навчальний посібник

Ніжин
2016

УДК 55(075.8)
ББК 26.3Я73
Б39

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 7 від 25.02.2016 р.

Рецензенти:

Останчук В. В. – доцент кафедри географії НДУ ім. М. Гоголя,
кандидат географічних наук;

Філоненко Ю. М. – доцент кафедри географії НДУ ім. М. Гоголя,
кандидат географічних наук

Бездухов О. А.

Б39   Історична географія : навч. посіб. / О. А. Бездухов. – Ніжин :
НДУ ім. М. Гоголя, 2016. – 165 с. : іл.

Даний посібник відповідає навчальній програмі для природничих спеціальностей вишів. У ньому подано всі теми лекційного курсу з історичної географії; підібрано певний обсяг ілюстративного та довідкового матеріалу.

Адресовано студентам як денної, так і заочної форм навчання.

УДК 55(075.8)
ББК 26.3Я73

© О. А. Бездухов, 2016
© НДУ ім. М. Гоголя, 2016

ЗМІСТ

Вступ	5
РОЗДІЛ 1. Теоретичні та методологічні основи історичної географії ...	6
1. Місце історичної географії в системі наук, предмет її дослідження.....	6
2. Становлення історичної географії як науки	8
3. Методи і засоби історичної географії	9
4. Джерела історичної географії.....	10
5. Періодизація в історичній географії.....	11
РОЗДІЛ 2. Зміна форм взаємовідносин людини і природного середовища	12
1. Перший період – епоха мисливсько-збиральницької культури	13
2. Другий період – перехід до відтворювального господарства.....	17
3. Третій період – рабовласницький лад і феодалізм	19
4. Четвертий період – епоха індустріального суспільства	20
5. П'ятий період – постіндустріальна епоха	22
РОЗДІЛ 3. Історична географія Давнього часу	24
1. Роль кліматичних чинників на початкових стадіях становлення людського суспільства	24
2. Особливості розвитку господарства первісних народів	26
3. Зародки географічних знань у первісних народів	28
4. Географія давніх цивілізацій	30
5. Географічний світогляд та відкриття народів Стародавнього світу	31
РОЗДІЛ 4. Історична географія Античності	34
1. Давньогрецька цивілізація	34
2. Географічні відкриття та наукові погляди давніх греків	35
3. Давньоримська "ойкумена"	39
4. Взаємодія суспільства та природи в Античну епоху	45
РОЗДІЛ 5. Історична географія Середньовіччя	48
1. Політична географія Середньовіччя	48
2. Економічна географія раннього Середньовіччя	51
3. Взаємодія суспільства та природи в епоху феодалізму	53
4. Географічні відкриття та наукові погляди в ранньому Середньовіччі ...	55
РОЗДІЛ 6. Великі географічні відкриття	59
1. Передумови Великих географічних відкриттів	59
2. Перший етап Великих географічних відкриттів.....	60
3. Другий етап Великих географічних відкриттів	65
4. Наслідки Великих географічних відкриттів	69
РОЗДІЛ 7. Історична географія Нового часу	72
1. Політична географія Європи у XVIII–XIX ст.....	72
2. Новий європейський колоніалізм.....	73
3. Економічна географія Нового часу	76
4. Взаємодія суспільства і природи в епоху становлення капіталізму.....	77

5. Географічні відкриття та розвиток географічного світогляду у XVIII–XIX ст	79
РОЗДІЛ 8. Історична географія Новітньої доби	91
1. Політична географія XX–XXI ст	91
2. Економічна географія Новітньої доби	95
3. Взаємодія суспільства і природи в епоху НТР	99
4. Розвиток географії в XX ст	103
РОЗДІЛ 9. Історична географія України	109
1. Становлення Української держави	109
2. Історія формування господарського комплексу України	117
3. Історія формування ландшафтів України	120
4. Вплив господарської діяльності людини на ландшафти України протягом історичного часу	123
5. Історія дослідження території України	125
Рекомендована література	130
Додатки	131

ВСТУП

Історична географія – це нормативна навчальна дисципліна, метою якої є ознайомлення студентів-географів зі спеціальною галуззю історичної науки, що досліджує взаємодію природи та людини, вплив географічного середовища на розвиток людського суспільства, використання людиною природи у своїй діяльності впродовж усієї її історії.

Сучасна історична географія формується на межі історичної, економічної і географічної наук; досліджує антропогенні ландшафти, історико-географічні системи різних епох, типів, рангів, які є наслідком взаємодії суспільства і природи.

Дисципліна "Історична географія" викладається студентам 1 курсу денного і заочного відділень, є базовою у підготовці фахівців з географії і біології та географії і краєзнавчо-туристичної роботи на рівні бакалавра та магістра.

Даний посібник є, по суті, розгорнутим конспектом лекцій з курсу "Історична географія", а кожний розділ відповідає темі окремої лекції. Всього посібник складається з дев'яти розділів.

Майже всі розділи посібника ілюстровані численними малюнками, картами, фотографіями і таблицями, що допоможе студентам краще засвоїти матеріал. В кінці посібника подано широкий список рекомендованої літератури.

Автор з вдячністю прийме всі критичні зауваження на адресу запропонованого навчального посібника і побажання щодо його покращення.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

**1. Місце історичної географії в системі наук,
предмет її дослідження**

Історична географія перебуває на стику історії та географії, утворюючи своєрідний "місток" між ними. На початковому етапі розвитку науки історик і географ нерідко суміщались в одній особі. В нашу епоху фахівці в галузі історичної географії є за освітою або істориками, або географами, що знаходять певне вираження в їх наукових підходах.

В історичній науці історичній географії звичайно відводиться роль допоміжної дисципліни. В системі географічних наук історичну географію зазвичай відносять до *суміжних дисциплін*, що сформувалися на стику географії та історії. Певним чином це принижує роль саме географічної науки, знижує загальний рівень географічної культури людей.

В нашу епоху суміжні науки розвиваються, як правило, особливо швидко. Але про історичну географію цього сказати не можна: за кількістю фахівців і публікацій вона дуже відстає від більшості інших суміжних дисциплін. Навіть не сформовано ще загальноприйняте визначення даної науки.

Історична географія – традиційний напрям географічної науки, орієнтований на дослідження стану і змін природи, людини і суспільства.

В "Географічному енциклопедичному словнику" (1988 р.) зазначено: "Історична географія досліджує географію і географічні проблеми минулих епох" (мається на увазі історичне минуле, оскільки доісторичне досліджує палеогеографія).

Виходячи з цього, історична географія тісно пов'язана з географічними науками (природничою та суспільною географією, екологією), історією, антропологією, етнологією, етнографією, економічною історією та іншими науками.

До історичної географії тісно прилягають такі дисципліни, як *історія географічних ідей* та *історія географічних відкриттів*, яка займається вивченням історичного процесу дослідження Землі.

Історична географія – це спеціальна історична дисципліна, комплексна історико-географічна галузь знання, що вивчає просторові аспекти історичного процесу, а також історичний розвиток окремих країн, народів, регіонів. Історична географія також – це галузь знань на межі історії та географії; географія якої-небудь території на певному етапі її розвитку. Вона вивчає зміни, що відбувалися в географічній оболонці Землі.

Так, загальновизнаним у географів є визначення історичної географії як науки, що вивчає останній (після появи людини) етап у розвитку природи.

Своє визначення з народознавчої точки зору дав історичній географії відомий російський вчений Л. Гумільов. "Історична географія, – писав він, – наука про післяльодовиковий ландшафт у динамічному стані, для якого етнос є індикатором".

У підсумку назвемо синтетичне визначення історичної географії, наведене в Українській Радянській енциклопедії. **Історична географія** – це галузь географічних знань, що вивчає в плані просторово-хронологічних змін та взаємозв'язків природні та соціально-економічні територіальні системи.

Історична географія досліджує фізичну, економічну, політичну, етнічну географію минулого від появи людського суспільства до теперішнього часу, взаємозв'язок природи і суспільства, вплив на різних історичних етапах господарської діяльності на географічне середовище, а географічних факторів на політику, виробництво та етногенез.

Предмет дослідження історичної географії – географічні особливості природи, населення і господарства минулих епох.

Предмет історичної географії неодноразово з'ясовувався під час наукових дискусій, у підсумку чого в 1932 році в Лондонській школі економіки було встановлено чотири складові частини предмета, а саме: історична географія політичних кордонів; вплив природи на хід історичного процесу; вплив подій на географічні явища; історія географічних відкриттів.

У вітчизняній історико-географічній науці склалася інша точка зору щодо предмета. Так, наприклад, історія географічних відкриттів відноситься до іншої галузі знань, а саме історії географії. Складовими частинами предмета історичної географії є: історична фізична географія, історична географія населення, історична етнічна географія, історична географія міст і сіл, історична топографія міст, історична політична географія.

В цілому в історичній географії виділяють такі **головні напрями досліджень**:

1. Історична фізична географія (історичне землезнавство), яка вивчає розвиток і зміни географічного середовища за історичний час.

2. Історична політична географія – вивчає політичну карту, кордони держав і державний устрій минулих епох.

3. Історична географія населення – вивчає демографічні, етнічні, релігійні особливості, розміщення і міграції населення на різних етапах історичного розвитку.

4. Історична соціальна географія – вивчає соціальний склад суспільства, взаємовідносини різних верств суспільства і класів, зміну суспільних формацій протягом історичного минулого.

5. Історична економічна географія – вивчає послідовний хід розвитку виробництва в цілому та окремих його галузей, зміни в їх просторовій структурі.

6. Історична культурна географія – вивчає історико-географічні аспекти розвитку матеріальної і духовної культури.

7. Історична географія взаємодії суспільства і природи – вивчає зв'язки

між соціально-економічним розвитком і навколишнім природним середовищем та їх вплив на формування антропогенних ландшафтів різних типів.

8. Історико-географічне країнознавство – вивчає вищезазначені питання в розрізі окремих країн.

9. Історія географії.

2. Становлення історичної географії як науки

Накопичення історико-географічних знань розпочинається ще в греко-римську добу. В цей час у працях античних авторів спостерігалось поєднання історії з елементами географії. Вже в давньогрецьку добу в історичній географії виділяються землезнавчий та країнознавчий напрямки. Так, в багатотомній "Історії" грецький вчений Геродот дав детальний опис розселення скіфських племен на території Північного Причорномор'я, інший грецький історик Полібій зробив реконструкцію переходу карфагенського полководця Ганнібала через Альпи, а визначний вчений Гіппократ дослідив і розробив "теорію клімату". Елементи історичної географії зустрічалися в працях Птолемея, Плінія Старшого, Тацита, Тіта Лівія та ін.

В часи раннього середньовіччя відбувається суттєве послаблення як науки в цілому, так і історико-географічних знань. Основними джерелами тих часів стають хроніки (літописи), які насичені географічними фактами, інколи досить міфологічного змісту. Так, у відомому літописі "Повість минулих літ" було зроблено змістовний опис розселення східнослов'янських племен. Іншим видом літератури була паломницька, автори якої змальовували все, що заслуговувало на увагу, на шляху слідування до святих місць: Палестини, Константинополя, Риму та ін. Також в окремих творах європейських авторів, як, наприклад, Павла Диякона "Історія лангобардів", де Баррі про Ірландію та Уельс, окрім сучасності, подавалися елементи історико-географічних описів.

Деякий розвиток історико-географічної думки спостерігається з XIII ст., що виявилось в появі комерційної географії, творах на географічну тематику, елементах опису в біографіях визначних діячів того часу, таких як Данте, Петрарка та ін. Так, в 1333 р. італійський вчений Пеголотті склав "Керівництво з ведення торгівлі", в якому окремо зазначалася історична географія різних місць.

Сплеском розвитку історико-географічних знань можна вважати XVI ст., коли після відкриття Х. Колумбом Америки починає з'являтися велика кількість праць. Слід відзначити роботи де Анг'єрра, Ов'єдо та Акості про Вест-Індські острови, Барруша про морський шлях до Індії вздовж Африки та ін. У підсумку в цей час виділяються три групи досліджень, а саме: опис мандрів; опис окремих країн та картографія. Цікавою є робота Гвіччардіні "Короткий довідник географічних знань", описи

Мармюлем Африки, де Гозе – Іспанії. В 1507 р. німецьким дослідником Вальдзеемюллером вперше було вжито термін "Америка".

Вважається, що засновником історичної географії як науки був на початку XVII ст. професор Лейденського університету (Голландія) П. Клювер (1580–1622 рр.), хоча деякі історики віддають першість іспанцю Ортелію (друга половина XVI ст.), який був першим у світі автором історичного атласа. В періодизації історичної географії як науки сучасні дослідники виділяють три періоди, пов'язані з окремими вченими. Так, перший період – це від Клювера до Целларіуса, другий – від Целларіуса до д'Анвіля і третій – від д'Анвіля до Гаттерера та Маннерта.

Історична географія набула розквіту у XIX – першій половині XX ст. завдяки працям К. Ріттера, А. Геттнера, Г. Марша, Ф. Ратцеля, С. Рудницького, Л. Берга, І. Крип'якевича, В. Кубійовича та інших вчених.

Однією з перших фундаментальних праць, присвячених обґрунтуванню об'єкта, сутності і завдань історичної географії, її місця в системі наук про Землю, була стаття академіка ВУАН С. Рудницького "Про становище історичної географії в системі сучасного землезнавства" (1927 р.).

Пік розвитку історичної географії в Україні припав на 60–80-ті роки XX ст. До визначних фахівців у галузі історичної географії з-поміж географів належать І. А. Вітвер, Л. І. Іоф, В. С. Жекулін; серед істориків – В. К. Яцунський, етнологів – Л. М. Гумільов.

Активізація історико-географічних досліджень в Україні, розширення їх спектру, поглиблення змісту відбувається у другій половині 90-х рр. та на початку XXI ст.

3. Методи і засоби історичної географії

Історична географія як комплексна наука використовує як загальноісторичні, так і власні методи. До загальних відносяться історичний, який дозволяє вивчати явище у русі та розвитку, і логічний, що базується на відтворенні та порівнянні.

В історичній географії використовуються такі оригінальні засоби, як: історико-фізико-географічний, історичний та топонімічний і ландшафтно-лексикологічний. Зміст першого з них полягає у вивченні найбільш динамічних компонентів ландшафту (ліси, водоймища та ін.) з метою виявлення "слідів" (результатів минулого впливу).

Головними принципами *історичного засобу* є: необхідність користуватися при дослідженні однотипними джерелами (не можна вивчати історичну географію Франції за актовими матеріалами та воєнно-топографічними джерелами, Англії – за описами мандрівників), враховувати уявлення про світ, які існували в той чи інший період (наприклад, що Земля пласка і лежить на трьох китах), необхідно достеменно знати рівень сприйняття навколишнього світу людьми минулих епох (їх сприйняття землетрусу, виверження вулкану, сонячного затемнення та ін.). Врешті-решт історичний

спосіб вимагає обов'язкового комплексного використання джерел інформації для найбільш повного та об'єктивного аналізу того чи іншого питання.

Дуже важливе значення має використання **топонімічного та ландшафтно-лексикологічного засобу**. Його зміст полягає у вивченні топонімів та загальних географічних термінів, що дозволяє відновлювати особливості минулого та характер зміни природи людиною (наприклад, назва села Лісне в той час, як поблизу ніде не має лісу).

Таким чином, при використанні засобів історичної географії необхідно їх комплексне застосування. Так, наприклад, щоб переконатися в правильності висновків про розселення того чи іншого етносу, треба вивчати характерні "сліди", дані етнографії, антропології, археології, топоніміки та ін.

Важливими методами історичної географії, які притаманні саме цій науці, є методи історико-географічного зрізу та діахронічний.

Історико-географічний зріз – це аналіз об'єкта за певними періодами. Зрізи бувають компонентні та інтегральні. Компонентний зріз застосовується під час аналізу окремих історичних сюжетів – політичної географії, демографії, економічної географії, фізичної географії. Ці питання слід вивчати за певними проміжками часу. Так, наприклад, аналізуючи адміністративно-територіальний поділ, потрібно виділяти окремі періоди його розвитку, щоб скласти повну картину. Інтегральний зріз використовується під час всебічного аналізу природи, населення, економіки, політичного розвитку в зазначений час. Головна відмінність двох видів зрізу полягає у їх цільовому призначенні.

При виконанні історико-географічного зрізу слід дотримуватися певних принципів, а саме: синхронність аналізу всього джерельного матеріалу, виявлення провідних взаємозв'язків між природою, населенням і економікою, притаманних даному історичному періоду; територіальна цілісність районів, в яких виконується зріз, та встановлення чітких часових меж.

Діахронічний метод являє собою поєднання історико-географічних зрізів і визначення загальних тенденцій розвитку географічного об'єкта за історичний час. Він використовується при вивченні перш за все історичної географії окремої країни. В діахронічному методі дуже важливим є використання терміна "релікт" (залишкові прояви минулого у наш час). При його виконанні теж слід дотримуватися певних принципів. Так, по-перше, важливо забезпечити порівнюваність результатів, по-друге, правильно виявляти провідні взаємозв'язки (ландшафт – населення – природокористування); по-третє, потрібно вивчати наступність еволюції, по-четверте, встановлювати основні етапи розвитку об'єктів, а також вивчати географічні цикли освоєння та територіальну цілісність об'єкта.

4. Джерела історичної географії

Історична географія ґрунтується на різноманітних джерелах.

1. Актові матеріали – до них відносяться різного виду грамоти, а саме: купівлі-продажу, обміну, дарувальні, духовні – в них містяться досить точні описи земельних ділянок, будівель та ін.

2. Літописи (хроніки) – в них містяться дані про розселення певних народів, описи місцевостей, де відбувались знаменні події, записи про природні та кліматичні умови та ін.

3. Писцеві книги – в цьому виді джерел присутні відомості про кількість населення в певній місцевості, про співвідношення народжуваності та смертності тощо.

4. Військово-топографічні описи – це один з найточніших видів джерел, що містить дуже ґрунтовні матеріали щодо регіонів військових дій з детальним описом рельєфу, ландшафту.

5. Матеріали мандрівників – цей вид джерел уміщує в собі описи місцевостей, які були відвідані. Працюючи з даним видом джерел, слід обов'язково враховувати рівень знань та уявлень відповідного часу. Особливий інтерес становить паломницька література, в якій описувалися регіони на шляху до "святих місць".

6. Географічні словники та описи – в них присутня детальна всебічна характеристика об'єктів, а також загальний опис термінології, притаманної географії в цілому.

7. Матеріальні джерела – мають велике значення, особливо для вивчення економічної географії, оскільки дають уяву про рівень розвитку економіки, асортимент товарів, напрямки торгівлі, спеціалізацію окремих районів.

8. Етнографічні джерела – мають велике значення для вивчення етнічної географії, а саме історії народів у зв'язку з особливостями географічного середовища.

9. Лінгвістичні джерела – в них віддзеркалюються взаємовпливи різних народів.

10. Дані топоніміки.

11. Дані антропології.

12. Особливим джерелом історичної географії є історико-географічна карта.

5. Періодизація в історичній географії

В колишньому СРСР переважав *формаційний підхід* до історичної періодизації. Він впливав із марксистського вчення про історичну послідовність розвитку "по вертикалі" рабовласницької, феодальної, капіталістичної, соціалістичної, комуністичної суспільно-економічних формацій, яким передував тривалий доісторичний період (первіснообщинний лад). Однак дана формаційна модель, розроблена на прикладі Європи, не спрацювала на ґрунті інших регіонів світу.

На Заході завжди переважав *цивілізаційний підхід* до історичної

періодизації, який в останні роки прийшов на зміну формаційному і в історії та історичній географії України, Росії. Його ключовим поняттям є "цивілізація" як певна культурна цілісність, що увібрала в себе певні поняття про розвиток людської особистості, громадянське суспільство, прогрес науки і виробництва, зростання добробуту людей.

На основі поєднання цих двох підходів можна провести таку **періодизацію в історичній географії**:

1. Стародавній світ, що охоплює доісторичний період (за О. Шпенглером – варварство) та історичний період до V ст. (падіння Римської імперії).
2. Середні віки (V–XV ст.).
3. Великі географічні відкриття (кінець XV – середина XVII ст.).
4. Новий час (середина XVII – початок XX ст. до Першої світової війни).
5. Новітній час (після Першої світової війни).

РОЗДІЛ 2. ЗМІНА ФОРМ ВЗАЄМОВІДНОСИН ЛЮДИНИ І ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

Близько 600 млн років тому на планеті Земля з'явилися перші багатоклітинні організми й одразу відбувся еволюційний вибух – виникли нові форми життя – губки, черви, корали, молюски, а також предки перших рослин і тварин, які в палеозойську еру заповнили всі акваторії й вийшли на континенти. Розвиток земної рослинності зумовив збільшення кисню в атмосфері та поживних речовин в ґрунтах, а також появу більших тварин. Активно змінювався склад поверхні Землі, атмосфери, гідросфери, виникла біосфера.

Величезне значення мав біологічний обмін речовин. Подальший процес еволюції живих організмів призвів до появи людини – найвищого біологічного виду, який, розвиваючись, дедалі більше впливав на природу.

Загальна тривалість часу, протягом якого здійснюється взаємодія людини з природою, нараховує не менше 3,5 млн років. Саме такий вік знахідок кісток найдавніших людей (архантропів), а також видів їх життєдіяльності – перших кам'яних знарядь, знайдених у Східній Африці.

Протягом такого тривалого часу характер взаємовідносин людини з природою дуже змінився.

На підставі аналізу результатів археологічних, палеонтологічних, антропологічних, історичних і географічних досліджень у взаємовідносинах людського суспільства з природою можна виділити п'ять періодів, що різняться за характером цих стосунків і обсягом заподіяної навколишньому

середовищу шкоди. Дана періодизація дещо відрізняється від традиційної історичної. Перш ніж говорити про неї розглянемо антропологічну та археологічну періодизації історії.

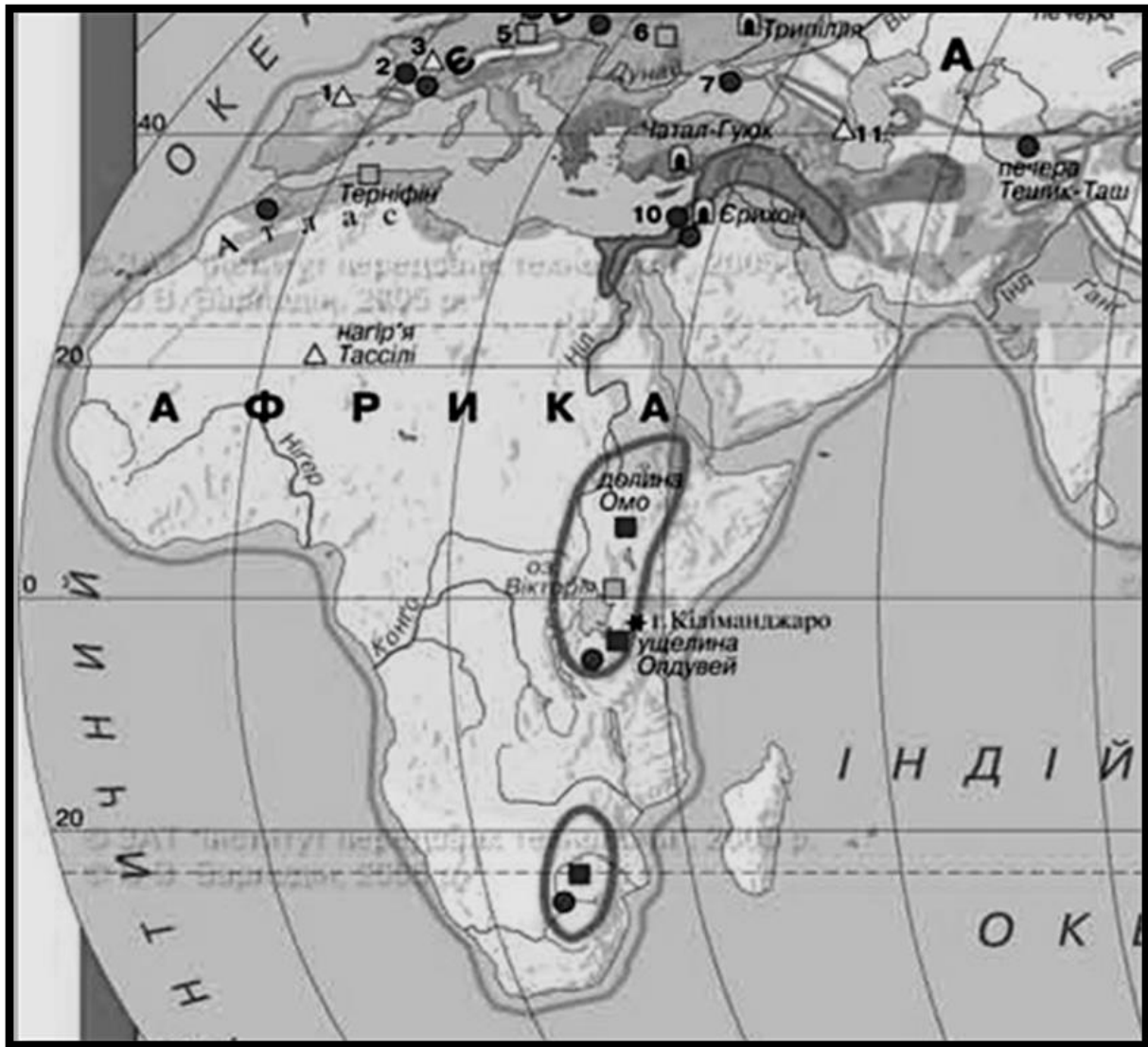
■ Антропологічна періодизація історії людства	
Антропологія — наука, що вивчає походження і розвиток людського роду. В основу антропологічної періодизації покладена фізична еволюція людини.	
Період	Характеристика
4 млн років тому	Австралопітеки (південна мавпа) — перші людиноподібні істоти, які вважаються безпосередніми предками сучасної людини. Розпочали ходити на двох ногах. З'явилися в Африці
2,5—2 млн років тому	<i>Homo habilis</i> (людина вміла) — перші розумні істоти, які розпочали виготовляти знаряддя праці. З'явилися в Африці
1,5 млн років тому	<i>Homo erectus</i> (людина з прямою ходою), або архантропи (найдавніші люди) — були першими, хто навчився використовувати вогонь. З'явилися в Африці й розселилися за її межами. Близько 800 тис. років тому архантропи потрапили на територію сучасної України з півдня Європи
150—100 тис. років тому	Неандертальці або палеоантропи (давні люди) — були першими людьми, що ховали своїх померлих. З'явилися в Азії, Африці та Європі. Найдавніші людські рештки на українських землях (печера Кіік-Коба в Криму) належать палеоантропам
40—30 тис. років тому	<i>Homo sapiens</i> (людина розумна) з'явилася у багатьох регіонах нашої планети. Із появою неоантропів (нових людей), або кроманьйонців — людей сучасного фізичного типу — завершився процес антропогенезу на Землі та розпочалася історія людства
Період	Хронологічні межі
Кам'яний вік <i>Палеоліт</i> , або давній кам'яний вік Виділяють три етапи палеоліту — ранній, або нижній — середній, або муст'є — пізній, або верхній <i>Мезоліт</i> , або середній кам'яний вік <i>Неоліт</i> , або новий кам'яний вік	Близько 80—11 тис. років тому Закінчився 150 тис. років тому 150—35 тис. років тому 35—11 тис. років тому 10—8 тис. років тому 5—4 тис. років тому
<i>Енеоліт</i> , або мідно-кам'яний вік	4—3 тис. років до н. е.
<i>Бронзовий вік</i>	2 тис. років до н. е. — VIII ст. до н. е.
<i>Ранній залізний вік</i>	VIII ст. до н. е. — IV ст. н. е.

1. Перший період – епоха мисливсько-збиральницької культури (80–8 тис. років тому)

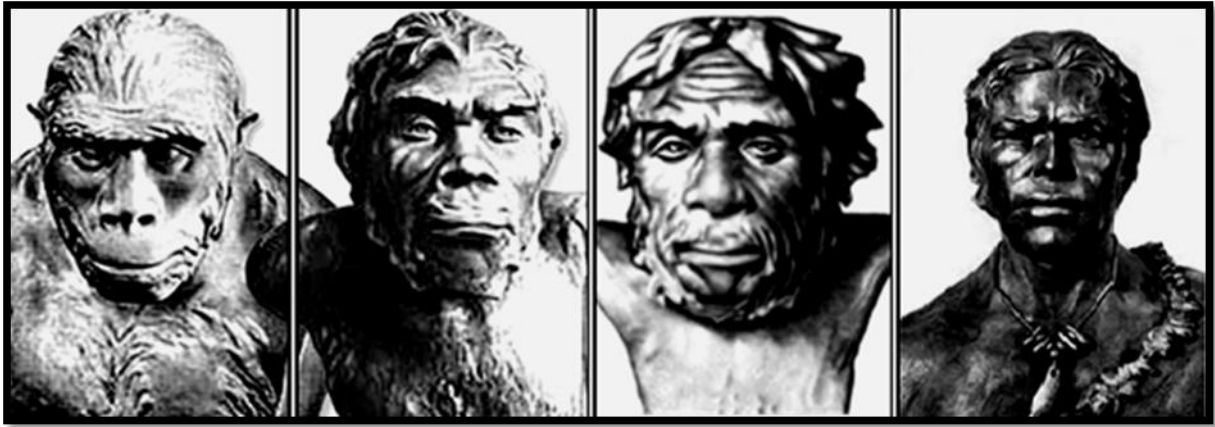
Перший, давній, період включає палеоліт і мезоліт.

У палеоліті (від майже 2 млн років до 30–35 тис. років тому) жили збирачі та перші мисливці – пітекантропи, синантропи, неандертальці та кроманьйонці. В цей час взаємодія людини з природою обмежувалась біологічним обміном речовин. У людини, що є біосоціальною істотою, ще переважала її біологічна сутність. Нечисленні первісні стада людей, озброєні недосконалими кам'яними знаряддями, органічно "вписувались" як складові

елементи у природні екосистеми, не порушуючи своєю діяльністю їхньої динамічної рівноваги. Через це можна вважати, що на цій стадії людське суспільство та біосфера у сукупності являли собою функціонально незамкнену глобальну соціоекосистему, в якій слабкі антропогенні впливи не могли викликати помітних змін у навколишньому середовищі.

Східна Африка – місце знахідок кісток найдавніших людей-австралопітеків (архантропів), а також видів їх життєдіяльності – перших кам'яних знарядь

пітекантроп

синантроп

неандерталець

кроманьйонець

У пізньому палеоліті, що тривав близько 30 тис. років, люди, що належали до сучасного виду *Homo sapiens*, досягли вже значного суспільного розвитку, об'єднувались у великі племена, вільно користувались вогнем, виготовляли досконалі кам'яні знаряддя та зброю. Мисливство для них було провідною галуззю господарства, а такі великі тварини, як мамонти, волохаті носороги, велетенські олені, первісні зубри та коні, – основними продуктами харчування. Полювання на цих великих тварин забезпечувало давніх людей м'ясом, жиром, сухожиллями, кістковим мозком. Найбільші кістки використовувались для побудови жител та святилищ, а шкіра – для накривання жител і виготовлення одягу.

Для полювання на стадних тварин широко застосовувався загонний спосіб, коли великі стада оточували і заганяли на високі кручі, з яких тварини падали і масово гинули, розбиваючись на смерть. Це поступово призвело до різкого скорочення чисельності багатьох з названих тварин, а згодом – до їхнього цілковитого вимирання.

Про великий вплив людей кам'яної доби на навколишнє середовище свідчать, крім археологічних та палеонтологічних, також історичні дані. Наприклад, аборигени Тасманії, які вимерли до кінця XIX ст. і яких європейці застали ще на стадії пізнього палеоліту, систематично випалювали рослинність на величезних просторах острова з метою створення кращих умов для життя і мисливства. Екологічний ефект цих пожеж, що нерідко перманентно тривали тисячоліттями, був надзвичайно великим: змінювався характер мікроклімату, рослинності та ґрунтового покриву, вологі ліси поступалися чагарникам і саванам. Вогонь вивільнював з-під лісових хащ цілі регіони, що створювало значну перевагу первісному мисливцю, разом з тим порушуючи фауну і флору, посилюючи ерозійні процеси. Аналогічно тасманійцям поводити себе й аборигени Австралії, діяльність яких також зумовила часткове зникнення лісів та інші негативні наслідки.

У мезоліті (від 30 до 10 тис. років тому) закінчилась остання, найхолодніша льодовикова епоха – вюрмська (валдайська). Зледеніння стали ніби природнім фільтром, бар'єром, який могли подолати найбільш витривалі, спритні, прогресивні групи людей. В цей час поширюються

неоантропи (*Homo Sapiens*), до яких відносяться і сучасні люди. Вони вже володіли досить широким набором засобів для існування і прогресуючого розвитку в нових умовах: могли не тільки ховатись від хуртовин у печерах, але й уміли шити хутряний одяг, будувати житло із підручних матеріалів –

Знаряддя праці кроманьйонців мезоліту

кісток і шкір мамонтів та інших великих тварин.

В мезоліті зі зникненням великих трав'яних тварин і обмеженням масового полювання на них первісним людям доводилося шукати нові джерела існування, змінювати спосіб життя, що склався за доби пізнього палеоліту. Люди змушені були знову повернутися переважно до збиральництва, рибальства та полювання на дрібних тварин. Відповідно змінилися і кам'яні знаряддя. З'являються більш досконалі знаряддя з кісток, каміння, рогу, дерева (гачки, сітки, сокири, човни, глиняний посуд).

Але їжі для людей, чисельність яких на цей час значно зросла, вже не вистачало. Настала так звана "*мезолітична криза ресурсів*".

2. Другий період – перехід до відтворювального господарства (8–4 тис. років тому)

Людині довелось шукати якісно нові шляхи здобуття продуктів харчування. З часом закінчення льодовикової епохи і настанням післяльодовикового теплого часу голоцену (близько 10 тис. років тому) співпадають і перші ознаки зародження в господарстві людини тваринництва та землеробства, тобто перехід від господарювання привласнювального до відтворювального.

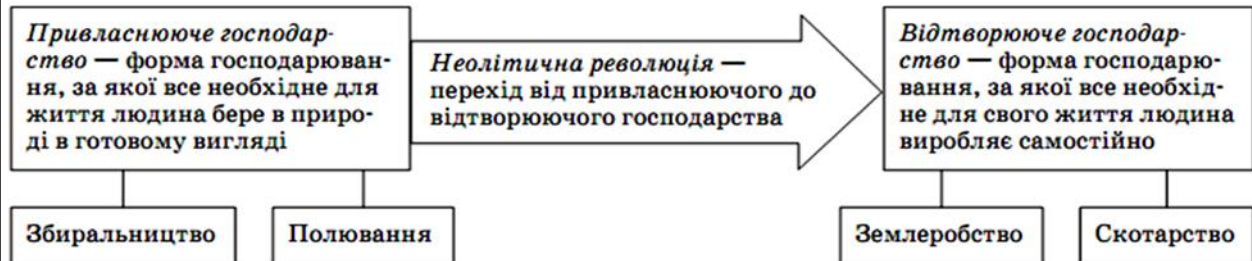
Близько 8 тис. років до н. е. почалася нова кам'яна доба – *неоліт* (8–4 тис. років тому), який також відзначається появою свердлування, шліфування, перших будинків, святилищ. Приручення тварин, перехід від мисливства до сільського господарства й осілого способу життя отримало назву *неолітичної революції*.

■ Неолітична революція

Терміном «неолітична революція» англійський археолог Гордон Чайлд визначив зміни, які

відбулися в житті людей в епоху неоліту — останньої доби кам'яного віку.

■ Характерні риси неолітичної революції

Основні риси

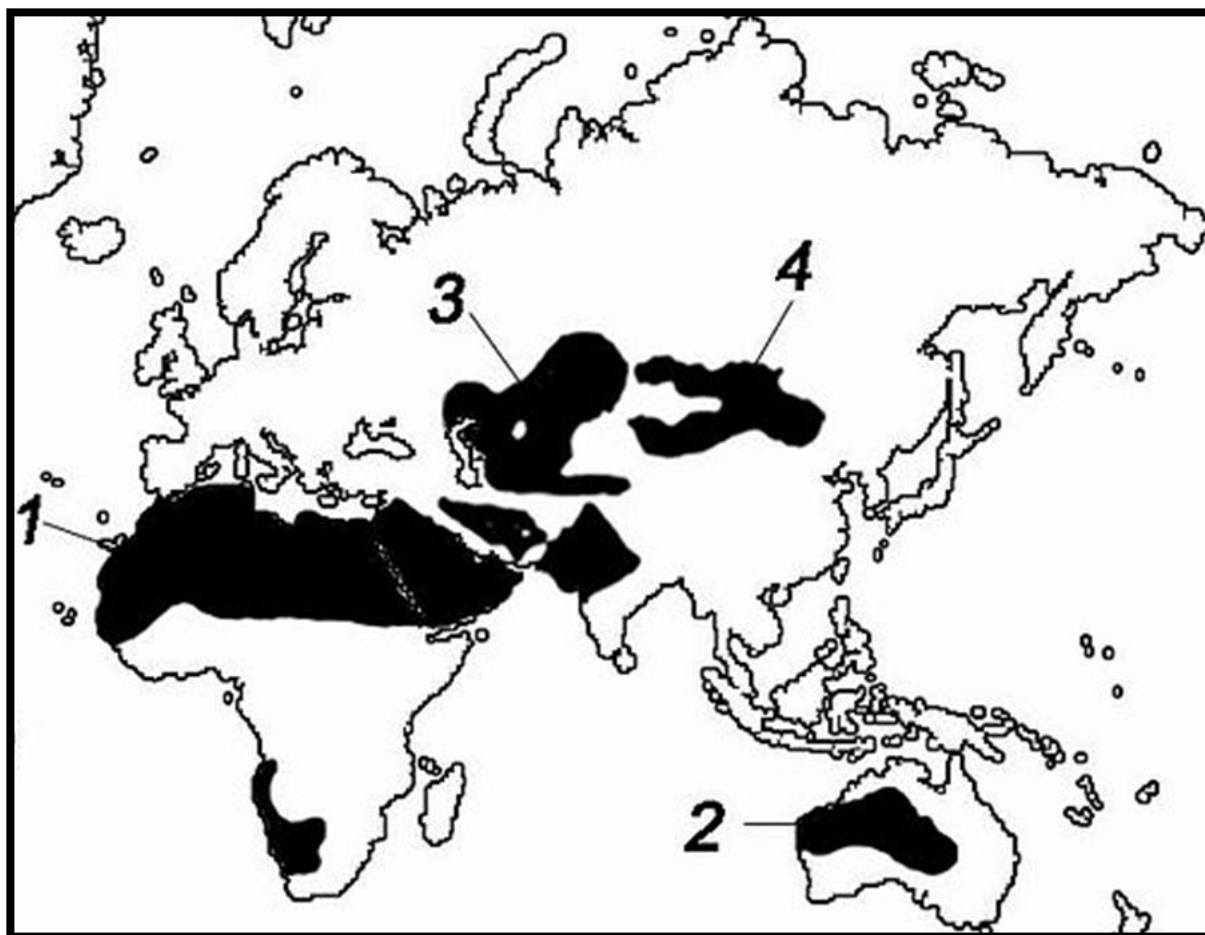
- Поширення нових способів обробки каменю — свердлення, шліфування і пиляння
- Перехід від кочового до осідлого способу життя
- Приручення більшості свійських тварин: биків, свиней, кіз, вівців
- Виникнення виробництва кераміки, прядіння і ткацтва
- Перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства: від мисливства і збиральництва до скотарства і землеробства
- Унаслідок значного збільшення населення помітно зростає кількість і розміри поселень
- Відбуваються суттєві зміни в духовному світі та світобаченні людини. Помітно прискорюється розвиток людського суспільства

Розвиток скотарства і землеробства, виникнення давніх цивілізацій спричинили нове загострення протиріч між суспільством та природою. Масові вирубування і випалювання лісів, нерегульований випас худоби, а особливо кіз у гірських місцевостях, розорювання земель зі слабким ґрунтово-рослинним покривом у посушливих зонах — все це призвело до опустелювання величезних територій у Північній Африці, Аравійському півострові, Малій та Середній Азії, Європейському Середземномор'ї.

Наприклад, славнозвісні ліванські кедрі, що колись були джерелом цінної деревини для фінікійських кораблів, палаців Ахеменідів (перських царів).

Перші два періоди характеризується накопиченням знань про природу, пристосуванням людини до природи та порівняно незначним антропогенним впливом на неї. Основним джерелом енергії тоді була мускульна сила людини, яка повністю залежала від природи.

Проте саме в цей період виникла перша глобальна екологічна криза в усіх регіонах розселення людей — відбувається винищення великої кількості крупних тварин; випалювання рослинності для полювання та розширення пасовиськ і ріллі на великих територіях призводить до різких змін складу флори, фауни, ґрунтів і клімату в цілому.

Опустелювання величезних територій у Північній Африці та на Аравійському півострові (1), у Центральній Азії (3, 4)

3. Третій період – рабовласницький лад і феодалізм

У цей період інтенсивно розвивається землеробство, скотарство, виникають ремесла, розширюється будівництво сіл, міст, фортець. Людство своєю діяльністю починає завдавати природі відчутної шкоди, особливо після виникнення і розвитку хімії та одержання перших кислот, пороху, фарб, мідного купоросу. Кількість населення в XV–XVII ст. уже перевищувала 500 млн.

Антропогенний вплив на природу значно посилюється з початком широкого використання людством металів. Як свідчать археологічні та історичні дані, найдавнішими металами, відомими людям, були самородні мідь, золото та срібло. При розкопках стародавнього міста Чатал-Гуок у південній частині Анатолії (Туреччина) в шарах, що датуються кінцем VII тисячоліття до н. е., знайдено багато мідних речей і навіть шматків шлаку, що свідчить про виплавку міді. Наприкінці неоліту в Шумері, Єгипті, Індії, Китаї розпочався також видобуток золота і срібла. Найдавніші золоті прикраси, знайдені в Єгипті, датуються 4,5 тис. р. до н. е. Спочатку срібло цінувалося навіть більше за золото. У I тис. до н. е. срібло видобували в Стародавній Греції на південь від Афін на великих свинцево-срібних рудниках півострова Лавріон.

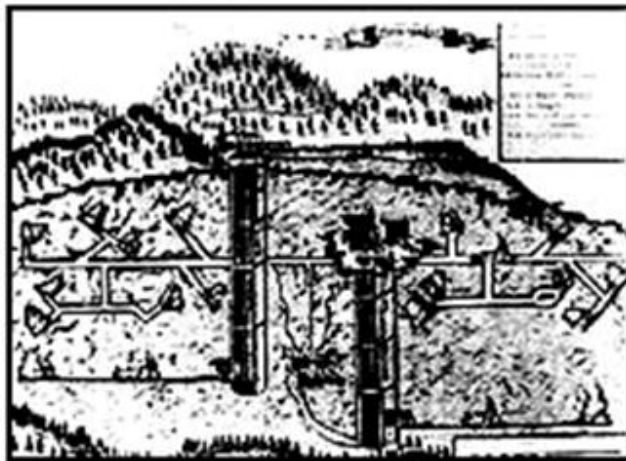
У середні віки було відкрито багато родовищ срібла у Центральній Європі. До XVI ст. Німеччина була головним постачальником

*Німеччина. Фрагмент візитуару
церкви св. Анни в Аппенберзі
(Г. Гессен, 1521 р.)*

*Німеччина. Саксонський рудник
(гравюра Е. Шена, 1525 р.)*

*Німеччина. Середньовічний рудник
поблизу Хемніца*

срібла в Європі, його почали навіть називати "німецьким металом". У Фрайбурзькому гірничому окрузі Саксонії розроблялось більше тисячі промислових жил срібла, якого тут за 700 років було видобуто 5,2 млн т.

У III тис. до нашої ери почався бронзовий вік, а у II тис. до н. е. – залізний. Жоден з металів так потужно не стимулював розвиток виробництва, як залізо. Основним металом на планеті залишилось залізо й у середні віки.

У часи середньовіччя відбувався подальший розвиток різних видів сільськогосподарської діяльності, яка здійснювалась за рахунок екстенсивних методів – підсічно-вогневої системи, розорювання нових земель, що створювало основу локальних і регіональних соціоекологічних протиріч на майбутнє. Активне вирубування лісів, освоєння нових угідь без урахування наслідків мали місце в даний період у низці районів Європи та Азії. Лісова зона в Західній Європі в цей час практично зникає, різко скорочується площа, зайнята лісами, у Центральній та Східній Європі, змінюються ґрунти, дикі тварини витісняються з місць їх постійного проживання. Вплив на природу видобутку корисних копалин, ремесел, урбанізації був не таким значним, але постійно зростає.

Цей період можна назвати періодом активного використання людиною природних ресурсів, взаємодії з природою. Тиск на довкілля в цей час був загалом ще незначним, але спостерігаються локальні та регіональні екологічні кризи – значні території Близького Сходу, Північної та Центральної Африки перетворилися на кам'яні та піщані пустелі.

4. Четвертий період – епоха індустріального суспільства

Атрибутами нової індустріальної епохи фахівці вважають зародження машинного виробництва, яке привело до різкого зростання обсягів виробництва, нових форм його організації (фабрик, заводів) і зростання рівня життя населення та його кількості. Свій відлік епоха індустріалізації веде з другої половини XVIII ст.

В цей період зростають обсяги видобутку корисних копалин (вугілля, залізної руди, кольорових металів, нафти і газу). В місцях промислових розробок виникають, фабричні поселення, формуються промислові центри, транспортні комунікації і транспортні засоби, що врешті-решт зумовлює формування на місці природних ландшафтів їх модифікацій – антропогенних ландшафтів.

Широке залучення сільськогосподарських машин і механізмів привело до інтенсифікації процесів сільськогосподарського виробництва. Це зумовило зростання обсягів виробництва продовольства і його здешевлення.

Це – період активного розвитку локальних і регіональних екологічних криз, протистояння природи та людського суспільства, страшних за своїми екологічними наслідками світових воєн, хижацької експлуатації всіх природних ресурсів.

Починаючи з XVI ст., розвиток капіталістичних відносин у суспільстві, винахід парової машини та інтенсивний розвиток промисловості зумовили початок нового машинно-індустріального етапу третього періоду взаємодії людського суспільства та природи на нашій планеті. Засноване на капіталі виробництво додало обожнювання природи, традиційне, замкнуте у певних межах феодальної формації задоволення існуючих суспільних потреб. Молодий капіталізм розвивав потужну індустрію, підкорював природні ресурси вузькому практицизму. Ідеологія молодого капіталізму з притаманною йому ідеєю соціально-економічної конкуренції поширилась і на взаємостосунки з природою. У XVIII–XIX ст. людство закономірно вийшло на чергову промислову революцію, що було, по суті, другим за значущістю явищем (після переходу до відтворювального типу господарства) в історії взаємодії суспільства і природи. Основним фактором впливу на природу стає промислове виробництво як якісно вища форма трудової діяльності.

Більшість регіонів світу в другій половині XVIII–XIX ст. спочатку стають сировинними колоніями промислово розвинутих країн, а відтак починається спеціалізація на видобуванні, виробництві та вирощуванні саме того, що потребує світовий ринок. Яскраві приклади грабіжницького використання природи дає історія освоєння Північної Америки XVIII–XIX ст. Американський дослідник Р. Парсон писав, що "рух колоністів на Захід супроводжувався таким колосальним винищенням природних ресурсів, яким колосальним був сам рух". За даними Ж. Дорста, в 1870–1875 рр. кількість щорічно вбитих бізонів в Америці становила 2,5 млн голів. З 1830 р. тут тривала кампанія за цілковите винищення бізонів і власники залізниць запрошували пасажирів стріляти у тварин просто з вікон потягів. Розорювання прерій викликало могутні пилові, так звані чорні, бурі. За період 1790–1939 рр. у США були зруйновані або збідніли не менше 114 млн га родючих земель. На площі 313 млн га прискорена ерозія зумовила значну втрату гумусу.

Після відкриття Рурського кам'яновугільного басейну і початку виплавки коксу в 1849 р. почався перехід на мінеральне паливо у металургії, що значно прискорило видобуток та переробку залізної руди. Цьому сприяло й те, що із залізних руд згодом почали виплавляти інші кольорові метали – нікель, кобальт, мідь, марганець тощо. Різко почав зростати видобуток залізної руди на планеті – від кількох тисяч тонн у 1800 р. до 7 млн тонн у 1900 р. Особливо активізувався негативний антропогенний вплив на природу після застосування парової машини на морському та залізничному транспорті і винаходу двигунів внутрішнього згоряння. Господарська діяльність почала завдавати щораз більшої шкоди надрам, рослинному й тваринному світу, ґрунтам, поверхневим та підземним водам, повітрю, але все ще не порушила динамічної рівноваги всієї біосфери.

На початку XX ст. людина отримала можливість активно впливати на довкілля та користуватися раніше недоступними для неї ресурсами. Виникла

ідея, що людина – хазяїн природи, а природа – невичерпне джерело потрібних їй ресурсів.

Панорама Рурського басейну

5. П'ятий період – постіндустріальна епоха

П'ятий період (від 1945 р. до наших днів) характеризується розвитком глобальної екологічної кризи, виникненням і посиленням парникового ефекту, появою озонової дірки та кислотних дощів, суперіндустріалізацією, супермілітаризацією, суперхімізацією, суперспоживанням і суперзабрудненням усіх геосфер. У цьому важливу роль відіграли:

- а) стрімко зростаюча кількість населення, що зробила можливим фактично необмежене використання трудових ресурсів;
- б) поява атомної енергетики, в початковій ейфорії від якої стали вважати, що відтепер людство вільне від необхідності застосовувати інші енергетичні джерела;
- в) розробка та створення озброєння нового типу, здатного знищити всю живу природу нашої планети;
- г) формування на базі супутникових та комп'ютерних технологій єдиного світового інформаційного простору.

У сукупності ці фактори визначили у середині та другій половині ХХ ст. технократичну стратегію виробництва та використання природних ресурсів, стратегію.

П'ятий період взаємодії суспільства та природи почався в середині ХХ ст. після закінчення Другої світової війни, яка стимулювала різкий стрибок у розвитку науки і техніки, започаткувавши нову науково-технічну революцію. За визначенням В. І. Вернадського, людина стала найбільш могутньою геологічною силою на нашій планеті, людська діяльність почала перевищувати масштаби найпотужніших стихійних явищ. На жаль, ця могутність людства майже не спрямовувалась на окультурення та вдосконалення природи, створення на Землі ноосфери – сфери розуму, про що мріяв В. І. Вернадський. Навпаки, нераціональна господарська діяльність, багаторазово підсилена здобутками науково-технічного прогресу, призвела до пошкодження і вичерпання природних ресурсів, пошкодження регенераційних механізмів біосфери, деформації складеного протягом багатьох мільйонів років природного колообігу речовин та енергетичних потоків на планеті, порушення динамічної рівноваги глобальної земної соціоєко-системи. Внаслідок цього почалося прогресуюче руйнування біосфери Землі, що загрожує стати незворотним і призвести у найближчому майбутньому до такого ступеня деградації навколишнього середовища, що воно стане непридатним для подальшого існування людей.

Оскільки екологічна криза екосфери планети в останній, четвертий, період розвивалася нерівномірно – залежно від обсягів впливу різних антропогенних факторів, її тривалість умовно можна поділити на три етапи:

1) Перший етап (1945–1970 рр.) характеризується нарощуванням гонки озброєнь всіма розвиненими країнами світу, хижацьким знищенням природних ресурсів у всьому світі, розвитком кризових екологічних ситуацій у межах Північної Америки, Європи, окремих регіонів колишнього СРСР.

2) Другий етап (1970–1980 рр.) позначився бурхливим розвитком екологічної кризи в світі (в Японії, більшості регіонів колишнього СРСР, Південної Америки, Азії, Африки), інтенсивним зростанням ступеня забруднення вод Світового океану та космічного простору. Це – етап дуже широкої хімізації, максимального світового виробництва пластиків, розвитку глобального мілітаризму, реальної загрози глобальної катастрофи (внаслідок ядерної війни) та виникнення могутнього міжнародного державного й громадського руху за порятунок життя на планеті.

3) Третій етап (з 1980 р. до теперішнього часу) характеризується зміною ставлення людей на планеті до природи, всебічним розвитком екологічної освіти в усіх країнах, широким громадським рухом за охорону довкілля, виникненням величезної кількості "зелених" (організацій, асоціацій, товариств), появою й розвитком альтернативних джерел енергії, розвитком дехімізації та ресурсозберігаючих технологій, прийняттям нових національних і міжнародних законів про охорону природи. На цьому етапі також почалася демілітаризація в найбільш розвинених країнах.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ДАВНЬОГО ЧАСУ

---

1. Роль кліматичних чинників на початкових стадіях становлення людського суспільства

На початкових стадіях процес еволюції людського суспільства проходив під визначальним впливом кліматичних чинників. Періодичні зміни клімату надавали потужних імпульсів розвитку людства, включаючи механізми його адаптації до навколишнього середовища.

Температурний режим змінювався мало. А от чергування вологих і засушливих періодів фіксуються значно відчутніше. Причому встановлена *чітка залежність*: на епохи зледенінь і похолодань у високоширотних ділянках Землі тропіко-екваторіальні простори відповідали епохам посушливості, так званими "аридами".

Так, приблизно 3,2–3,3 млн р. тому розвивається льодовиковий покрив Гренландії, замерзає Північний Льодовитий океан і в цей же час ознаки посушливості спостерігаються в місцях знаходження австралопітеків і найдавніших пітекантропів – у Східній та Південній Африці.

Аридизація клімату на Африканському континенті призвела до зменшення площ лісів і наступу на них саван. Нові природні умови стимулювали перехід австралопітеків до прямоходіння, значне місце в їх раціоні посіла м'ясо їжа, виникла потреба в полюванні. Внаслідок цих змін з'явилась нова еволюційна гілка – найдавніші люди (*архантропи*) – "людина вміла" (**Homo habilis**).

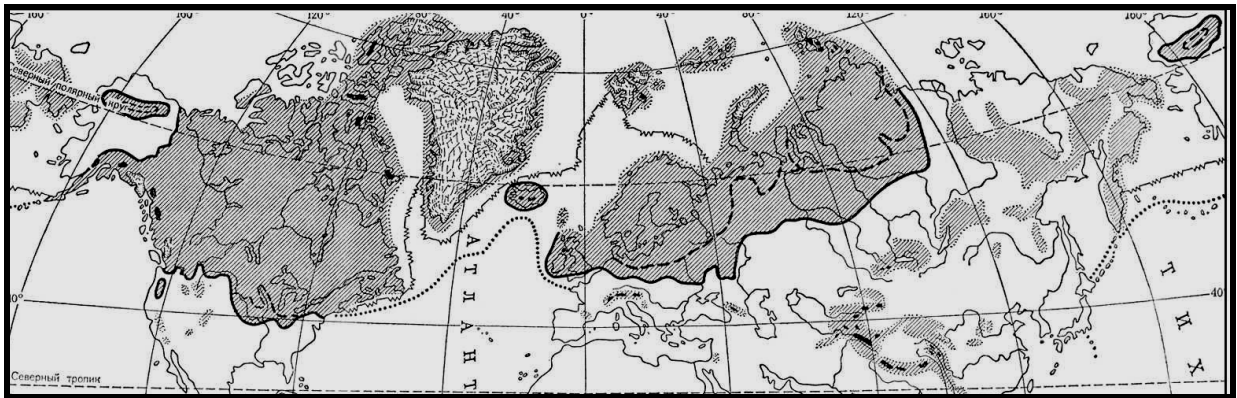
Існує також гіпотеза, що еволюція гомінідів відбувалась під впливом різкого підвищення рівня радіації в ділянці Східноафриканського рифту, де в той час мали місце великі розломи земної кори і часті виверження вулканів. Це могло викликати мутації в людиноподібних мавп і призвести до появи нового виду – людей.

Освоювання саван, безлісовий спосіб життя сприяв розвитку прямоходіння, формуванню нових функцій передніх кінцівок, освоєнню полювання. Це все підштовхувало подальшу еволюцію людини. В результаті подальших мутацій з'являється мова, формуються примітивні спільноти (мисливські колективи), людина опановує вогонь. Все це зробило можливим заселення пітекантропами південної, присередземноморської частини Європи та Південної Азії.

Наступна велика екологічна криза – велике зледеніння в сучасній Євразії – розпочалась близько 1 млн років тому і тривала приблизно до 12 тис. р. тому. Максимум зледеніння припадав на 20–18 тис. р. до н. е., коли південна межа мерзлоти проходила по лінії: Біскайська затока – Каспійське море – Північний Китай. Південніше зони мерзлоти утворилося ще дві зони – пустельна зандрова та лесова, з багатим трав'янистим покривом, що служив

кормом для стадних травоядних тварин (бізонів, сайгаків та ін.). Північніше переважала так звана "мамонтова фауна", яка слугувала об'єктом полювання для первісних мисливців.

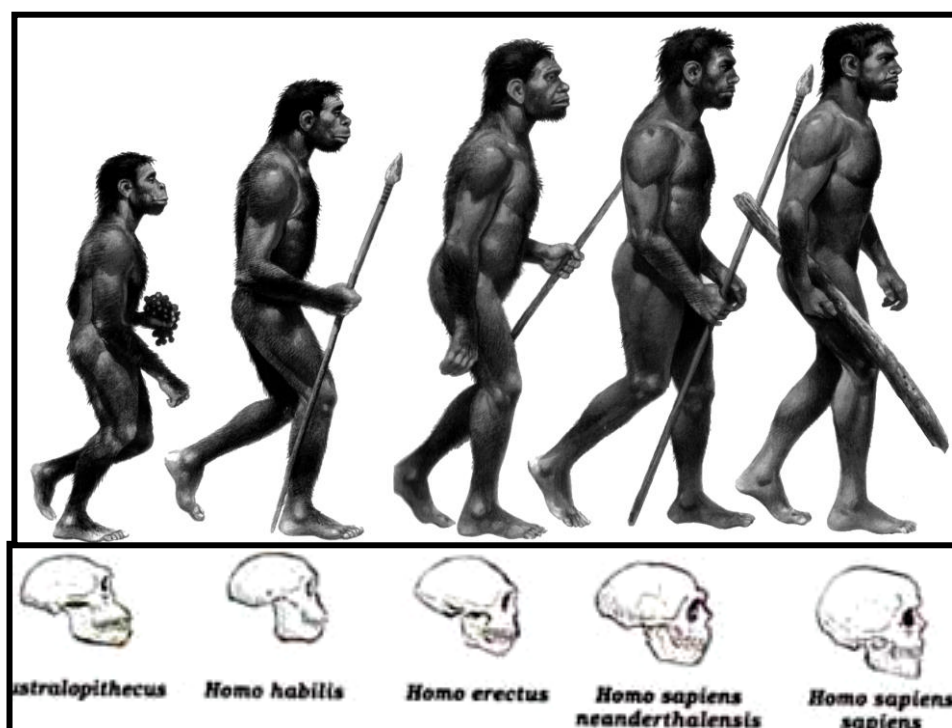

Карта четвертинного зледеніння у Північній півкулі

Близько 1 млн р. тому з'являються найдавніші люди, віднесені до виду ***Homo erectus*** – "людина прямоходяча". Цей вид включав східно-африканських архантропів, атлантропів (Північна Африка), пітекантропів Індонезії, синантропів Китаю та ін.

В результаті адаптації до нових кліматичних умов давня людина поступово еволюціонувала, вдосконалюючи функції мозку та скелета.

Приблизно 250–300 тис. р. тому на історичну арену вийшли й широко розселилися в різних регіонах Старого Світу *палеоантропи* (давні люди). До них належить і *неандерталець*, що жив 150–35 тис. р. тому. Більшість учених розглядають неандертальця як підвид виду ***Homo sapiens*** – "людина розумна". Неандерталець є проміжною "ланкою" між архантропами і неоантропами (сучасні люди – *кроманьйонці*), які з'явилися 35–40 тис. р. тому.

Природні умови зумовлювали первісні форми економіки (полювання), первісні суспільні форми (община мисливців 30–40 осіб), спосіб життя (осінні та літні перекочування вслід за переміщенням стад травоядних тварин). В той же час зниження рівня Світового океану зробили можливими численні міграції мисливського населення через так звані "льодовикові мости". Між 40–10 тис. р. до н. е. первісні мисливці азійського походження заселили Америку, а вихідцями із Південно-Східної Азії були заселені Австралія й островні групи Меланезії, Полінезії та Мікронезії.

Наприкінці епохи палеоліту (що є кінцем і льодовикової епохи) приблизно тримільйонне населення планети заселило майже 40 млн км². Приблизно за 10 тис. р. до н. е. клімат знову зазнає глобальних змін. У VIII–VI тис. до н. е. розпочинається глобальне потепління і настає так званий **"великий кліматичний оптимум"** – клімат з нормами опадів, близькими до сучасних, і температурою повітря на 1,5–2° вищою. Наслідком цих змін стало танення льодовиків, підняття рівня Світового Океану, виникнення морів, зокрема Балтійського, Японського та ін., формування лісового покриву, гідрографічної мережі тощо, а відтак – поступове зникнення мамонтової фауни та її заміщення сучасною.

2. Особливості розвитку господарства первісних народів

Результатом цих природних зрушень стало подальше вдосконалення методів полювання, поява нових господарських галузей – збиральництва та рибальства. Нова економіка на певний час забезпечила первісне населення достатнім харчовим ресурсом. Але зростання населення в умовах підвищення ефективності полювання призвело до так званої "мезолітичної кризи ресурсів" – виснаження природних ресурсів при зрослому навантаженні на природу. В цих умовах неминучим став перехід до відтворювального землеробсько-скотарського землеробства, який називають **"неолітичною господарською революцією"**.

У географічному плані нове господарство спочатку сформувалось у передгірних місцевостях, а потім поширилось на річкові долини.

Російський географ *Д. М. Анучин* вважав, що різке здійсання гір Азії в четвертинному періоді призвело до зменшення площі лісів. Людиноподібні мавпи спускаються з дерев і переходять до наземного способу життя. Оскільки рослинної їжі стає менше, вони змушені були перейти до добування м'ясної їжі примітивними знаряддями праці – *полювання*.

Гори були каталізатором еволюції. На доказ цієї тези можна навести такі твердження. В горах більше виражені радіаційні, магнітні та інші фізичні, а також геохімічні аномалії, інтенсивніша дія космічних факторів. Це посилює мутагенез та біохімічну еволюцію організмів. Акустика сприяє виникненню *мови* (відлуння). Розчленований рельєф покращує *захист* від

хижаків, повеней, полегшує полювання, оскільки тварини є обмеженими в русі. Контрастність природних умов у горах зумовлює різноманітність рослинного та тваринного світу на відносно невеликих територіях, що *урізноманітнює здобич* при полюванні та збиранні. Вулкани при виверженнях могли підтримувати *вогонь*. В горах первісні люди могли знайти *матеріали* для виготовлення знарядь праці: кремінь, обсидіан, нефрит. Гори були джерелом самородних металів (у верхів'ях р. Тигр знайдені мідні вироби, датовані 9200–8750 р. до н. е.). Велич гірської природи розвиває уяву, сприяє *духовному розвитку людини*, надихає на *творчість*. В результаті у багатьох сучасних народів поширений культ гір: Олімп, Сінай, Арарат, Фудзіяма. Можливо, з культом гір пов'язане будівництво пірамід, курганів, храмів.

Як правило, виділяють ***сім локальних первісних центрів нової економіки***:

- передньоазійський;
- середземноморський;
- індійський;
- китайський⁴
- абіссінський;
- південномексиканський;
- південноамериканський.

Звідси нова економіка давала гарантований мінімум продуктів, оскільки темпи приросту біомаси у свійських тварин та культурних рослин приблизно у 7 разів вищі, ніж у їхніх диких предків. Це певною мірою послабило залежність первісної людини від природи і дало поштовх подальшому зростанню кількості населення.

Починаючи з пізнього палеоліту, в результаті адаптації до природного середовища, стали формуватися вторинні расові ознаки – ***виникли три великі расові групи***.

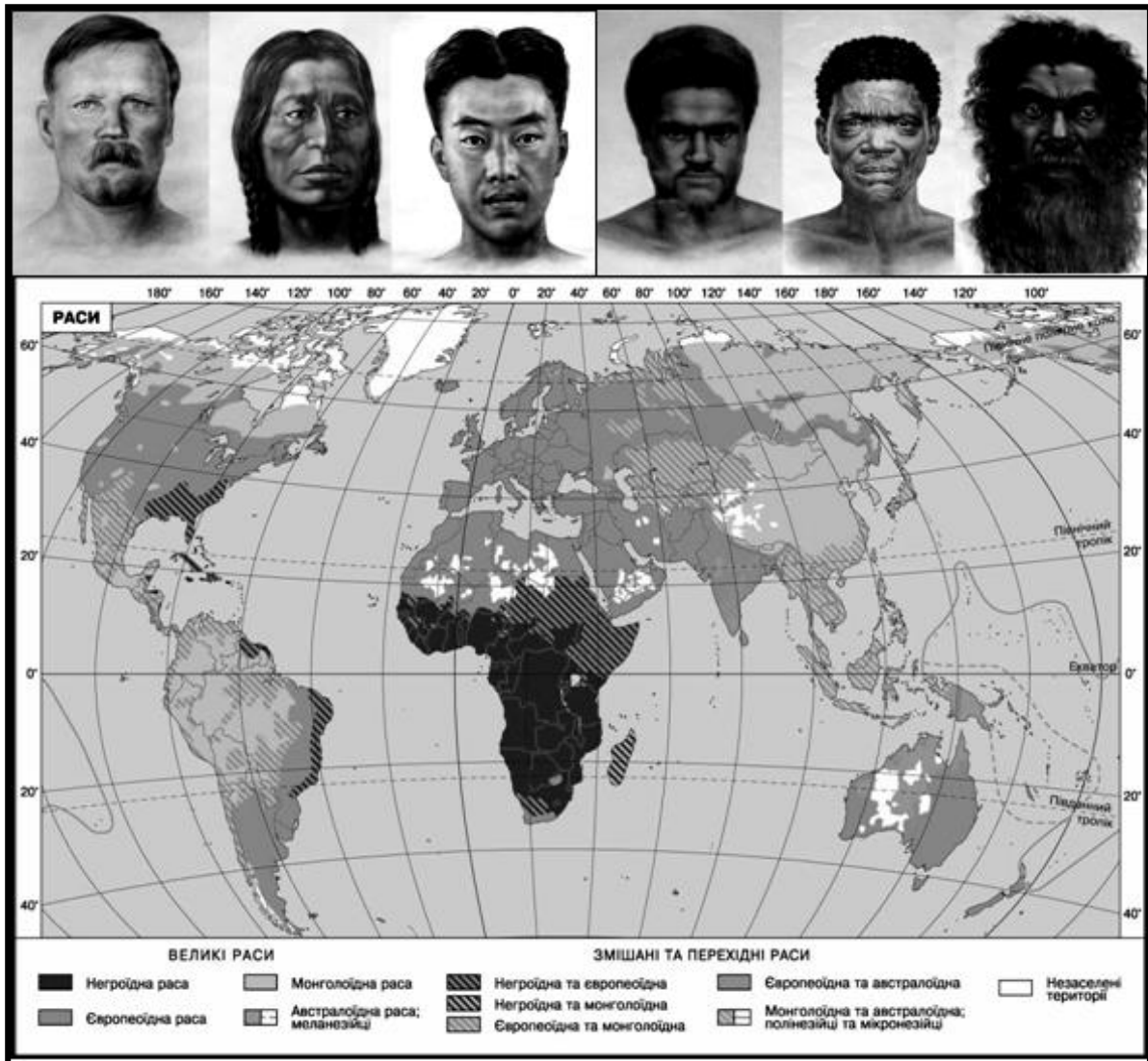
Загальноприйнятою є *морфологічна класифікація*, яка спирається на успадковувані зовнішні ознаки. Згідно з нею виділялися: *європеїдна* (євразійська), *монголоїдна* (азіатсько-американська), *негро-австралоїдна* (екваторіальна). Нині більшість дослідників поділяють екваторіальну расу на дві самостійні раси – *негроїдну* (африканську) і *австралоїдну* (океанійську), що є найбільш обґрунтованим і виправданим.

Крім того, протягом мезоліту та неоліту (10–4 тис. р. до н. е.) сформувались ***великі мовні сім'ї***:

- індоєвропейська (межіріччя Волги та Дунаю);
- фіно-угорська (Приуралля та Західний Сибір);
- алтайська (Центральна Азія);
- Китайсько-Тибетська (Центральний та Західний Китай);
- Австралійська (Південно-Східна Азія та Океанія).

Згодом вони поступово розширили свою географію. Так, зокрема, індоєвропейці, починаючи з IV ст. до н. е., заселили всю Європу, Середню Азію, Іран, Південний Сибір, а також півострів Індостан північніше від Інду.

Таким чином, у первісну добу, внаслідок складної взаємодії природних та соціальних факторів, було закладено підвалини подальшої еволюції суспільства.

3. Зародки географічних знань у первісних народів

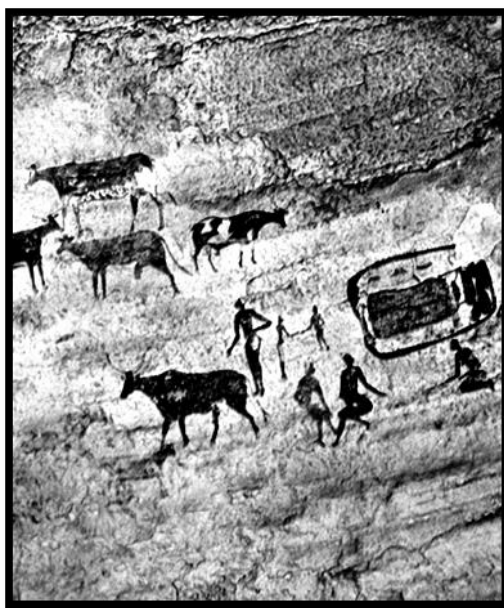
Про характер географічних уявлень первісного суспільства можна лише здогадуватися, бо писемні докази цієї епохи відсутні. Просторовий кругозір первісних племен був обмежений. Він дещо розширився з першим розподілом праці (переважно за рахунок обмінної торгівлі). Основні знання природи первісна людина черпала зі свого безпосереднього виробничого досвіду. Можна вважати, що елементи географічних знань займали 1-ше місце в загальних уявленнях первісної людини про навколишнє середовище.

Зачатки географічних знань з'явилися ще в первісних людей, саме існування яких залежало від здатності орієнтуватися в просторі й відшукувати природні притулки, джерела води, місця для полювання, камені для знарядь і т. д.

Первісна людина відрізнялася надзвичайною спостережливістю й навіть умінням робити малюнки місцевості на шкірах, бересті, дереві – прообрази географічних карт. Примітивна карта як спосіб передачі географічної інформації виникла, очевидно, задовго до виникнення писемності.

Судити про географічні знання первісних людей можна за окремими малюнками, або за аналогією з пізнаннями нині існуючих племен, які знаходяться на низькому, по суті – первісному рівні розвитку. Крім того, практичні навички, пов'язані зі сприйняттям природного середовища, передавались у спадок. Це також дозволяє зробити деякі висновки про географічні знання в далекому минулому.

Наші пращури були прагматиками: здобувати географічні знання їх примушувала життєва потреба. Перш за все це були знання про місцезнаходження окремих територій, які використовувались з господарською метою. Так, мисливцям треба було знати й уміти знаходити місця, багаті на дичину, рибалкам – на рибу. Коли люди зайнялися виробничою діяльністю (скотарство, землеробство), значення географічних знань підвищилось. Кочівникам потрібні були зручні для пасовищ місця, сховища для худоби. Ще детальніше людина стала оцінювати місцевості, коли почала займатись землеробством. Спочатку воно було підсічним, тобто випалювався ліс, а на його місці влаштовувалось населення. Існувало воно недовго, оскільки ґрунт втрачав родючість, а про добрива люди тоді ще не знали, і залишились землеробами. Характерно, що місця старих підсік запам'ятовувались і дані про них передавались нащадкам.

Наскельні малюнки давніх людей

4. Географія давніх цивілізацій

Перехід від первісності до цивілізованого типу розвитку стався внаслідок складного поєднання соціально-економічних чинників (землеробсько-скотарська економіка, металургія тощо) з природними.

Перші цивілізації, які виникли переважно з 3 тис. до н. е., були в основному "**річковими**":

- Єгипетська (долина Нілу);
- Ассирійська та Вавилонська (Тигр і Євфрат);
- Китайська (Янцзи і Хуанхе);
- Індійська (Інд та Ганг).

Це пояснювалось комунікативним ефектом великих річок як найзручнішого та найдешевшого засобу транспортування, передачі інформації, а також їх специфічною роллю в економіці. Землеробство в алювіальних долинах потребувало складної організації та управління великими людськими масами для осушення численних боліт, будівництва зрошувальних систем та їх ремонту. У той же час ця галузь в умовах спекотного клімату та достатнього зволоження давала, завдяки системі двох врожаїв, достатньо додаткового продукту, якого вистачало як для обміну, так і для утримання управлінського апарату.

Сільськогосподарської продукції вистачало і для прогодування все більше зростаючого населення. На початку нової ери воно оцінюється в межах 150–250 млн чол. Густота населення у вищезгаданих землеробських цивілізаціях скрізь сягала понад 50 чол./км², досягаючи до 100 в Китаї та Індостані.

В цей час з'являється кам'яна, а потім і бронзова сокира, глиняний посуд. Поряд з полюванням, збиральництвом і рибальством частина людей оволоділа землеробством і набула осілого способу життя, а інша – скотарством, використовуючи одомашнених тварин. До цього часу господарство було **привласнювальним**. Тепер воно стало **відтворювальним**. Людина виділилася з біоценозу. Розпочалось повне протиставлення її природі.

Виникнення скотарства призвело до різкого посилення впливу людини на ландшафт в місцях перевипасу. Нерідко там де вогонь і сокири не зачепили природної рослинності, важкі спустошення принесли домашні

тварини, в першу чергу кози, які, до речі, були одомашнені разом з вівцями одними з перших у IX–X ст. до н. е. (раніше лише собака – XIII ст. до н. е.). Саме кози поклали початок загибелі частини родючих земель планети, і перш за все в країнах Середземномор'я.

Невибаглива до корму коза не просто вистригає траву, а вириває її з корінням, не лишаючи пасовищам надії на природне відновлення.

Ще глибшим і різнобічнішим виявився вплив на природу землеробства. У найвиснаженіших на ресурси регіонах Месопотамії, Нілу та Індії виникло зрошуване землеробство, що було велетенським кроком у розвитку цивілізації, але воно призвело і до неминучої кризи, оскільки в умовах дедалі зростаючого обсягу виробництва відбулось засолення земель через підняття рівня ґрунтових вод, що спричиняється просочуванням з поверхні зрошувальних вод.

Криза зрошувального землеробства була подолана удосконаленням і розвитком богарного землеробства (землеробство на засушливих територіях з використанням ранньовесняного періоду), в тому числі й освоєння земель інших поясів та зон. Поступово велика частка оброблюваних земель опинилася у помірному поясі Землі.

Вважається, що поряд із політичними й економічними причинами занепаду давніх цивілізацій важливу роль в цьому відіграли й екологічні чинники, викликані насамперед негативним антропогенним впливом на природу.

Первісні землероби

5. Географічний світогляд та відкриття народів Стародавнього світу

Починаючи з IV–III тис. до н. е. до нас дійшли і достовірні географічні відомості. У різні часи і в різних народів уявлення про нашу планету були досить різноманітними і значно відрізнялися від сучасних.

Мешканці узбережжя океану уявляли Землю у вигляді диска, розміщеного на спинах трьох китів, які плавають безмежним океаном.

Жителі узбережжя океану уявляли Землю у вигляді диска, розміщеного на спинах трьох китів, які плавають безмежним океаном.

Єгиптяни були переконані, що Сонце на кораблі мандрує небосхилом, який підтримує богиня неба.

У середині II тис. до н. е. єгипетські завоювання поширилися до Малої Азії та Європи. Єгиптяни знали, що південніше від Нубії знаходяться заселені ділянки, де живуть чорні люди. До 2500 р. до н. е. в Єгипті виникли зачатки наукових знань, бо проводилось межування земель, будівництво пірамід, стали регулярно проводитись астрономічні спостереження

(з метою визначення строків різних сільськогосподарських робіт). Єгиптяни досить точно визначили тривалість року і ввели сонячний календар, навчилися передбачати сонячні затемнення та ін.

В III–II тис. до н. е. єгиптяни плавали по Червоному і Середземному морях, подорожували по Південній Азії та Північній Африці. Єгипетські й вавилонські жерці, а також китайські астрономи встановили закономірності повторення сонячних затемнень і навчилися пророкувати їх.

На території Месопотамії, як уже згадувалося вище, існувало дві держави: Ассирія – на півночі і Вавилон – на півдні. Вавилоняни зображували Землю у вигляді гори, оточеної морем. Завдяки військовим діям першої і торгівлі другої мешканці Месопотамії знали та описували території Іранського нагір'я, Середню Азію, Ізраїль, Північну Африку і, можливо, Індію.

В уяві давніх китайців Земля мала форму велетенського коржа. Китайці за 1000 р. до н. е. плавали по окраїнних морях, відкрили Японські острови, Корею, В'єтнам. А на заході вони доходили до Середньої Азії та Індії.

Стародавні індійці вважали, що Земля – це півкуля, яку тримають чотири слони, що стоять на велетенській черепаші. Давні індійці в VI–V ст. до н. е. відкривають о. Шрі-Ланка, потрапляють до Центральної Азії, в IV–III ст. до н. е. відкривають і колонізують Індокитай і Малайський архіпелаг, відкривають Мальдівські, Лаккадівські, Андаманські та Нікобарські острови.

Географічні знання давніх народів відображались на картографічних зображеннях. Так, на найдавнішій карті зображено північну частину Месо-

потамії (карта була нанесена на глиняну табличку приблизно до 3800 р. до н. е.).

Наступний етап у розвитку людства становлять цивілізації так званих "народів моря", які поєднали досягнення азійських цивілізацій у землеробстві та ремеслі з навичками мореплавства, морської торгівлі та грошового господарства.

Так, фінікійці, які проживали на східному узбережжі Середземного моря (територія сучасного Лівану та Ізраїлю) з XV по VII ст. до н. е., плавали по Середземному морю, відвідували о. Крит, Балканський та Апеннінський півострови, відкрили Сицилію, Мальту, Піренейський півострів, Гібралтарську протоку, Північно-Африканське узбережжя.

Фінікійці також відкрили і регулярно плавали до островів Блаженних (Канарські), о. Мадейра, Колісниці Богів (г. Камерун) і, за припущеннями, за 2000 р. до Васко да Гама здійснили плавання навколо Африки від Червоного моря в Середземне за дорученням єгипетського фараона Нехо. Однак слабкість демографічного потенціалу та військово-політичної організації стали на заваді подальшого розвитку. Тим паче, що фінікійці постійно відчували конкуренцію з боку ще однієї цивілізації "народів моря" – грецької.

Плавання фінікійців навколо Африки

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ АНТИЧНОСТІ

1. Давньогрецька цивілізація

Грецька цивілізація виникла практично одночасно з фінікійською, спираючись на невелику територію на крайньому півдні Балканського півострова.

Історична географія Давньої Греції має низку специфічних рис:

по-перше, це найбільша в Європі протяжність берегової лінії. Береги надзвичайно звивисті, з безліччю затишних зручних бухт. Якщо додати до цього сприятливі кліматичні умови – рідко штормить, а повітря в умовах сухого клімату надзвичайно прозоре, то маємо дуже сприятливі умови морської навігації. Отже, природно, що грецький світ завжди був звернений до моря;

по-друге, рельєф Еллади гористий і вкрай розчленований. І хоча гори тут невисокі і зовсім не є непрохідними, вони завжди служили природними межами областей та общин. Отже, давньогрецький світ – це світ невеликих компактних спільнот (общин-держав), яких дослідники налічують до 2000. Центрами таких держав були історичні міста – Лариса (Фесалія), Фіви (Беотія), Афіни (Аттіка), Спарта (Лаконіка) та ін. Кількість населення Давньої Греції на середину I тис. до н. е., за деякими припущеннями, сягала близько 3 млн чол.;

по-третє, Греція доволі бідна на агрокліматичні ресурси. Тут мало родючих угідь. Спекотний клімат, рідкість атмосферних опадів, особливо на сході, а в деяких регіонах ще й нестача води. Вдосконалення сільськогосподарських знарядь сприяло зростанню продуктивності праці селянина, він уже здатний був обробити більшого розміру земельну ділянку. Дуже швидко не залишилося вільних земель для розширення сільськогосподарських угідь. Збільшення виробництва продуктів харчування сприяло стрімкому зростанню кількості населення. Виникла проблема перенаселення;

по-четверте, в той же час багаті запаси будівельного каміння, і особливо глини, зумовили розвиток підоймами грецького будівельного

ремесла, виробництва кераміки. А багаті на срібло гори в Аттиці зробили можливим злет монетного господарства. Отже, стрімко розвивалися ремесла. Давньогрецькі майстри потребували все більше сировини й ринків збуту.

Перенаселення країни, відсутність вільних земель, придатних для землеробства, пошук нових джерел сировини, передусім металів, потрібних ремісникам, загострення боротьби між багатими і бідними – все це стало причинами переселення греків на нові землі.

Процес освоєння греками нових земель, який тривав протягом VIII–VI ст. до н. е., отримав назву "**Велика грецька колонізація**". Колонії мали торгово-мореплавський профіль і "крапковий" характер.

Греки заснували велику кількість колоній: Неаполь у Південній Італії й Сиракузи на о. Сицилія; Массалію у Франції; Візантій, Синопу у Малій Азії; Херсонес, Тіру, Ольвію в Північному Причорномор'ї (Україна). Міста, які були засновниками колоній, називалися **метрополіями**.

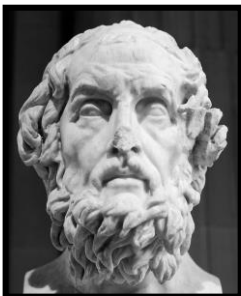
Втягуючи населення суміжних територій у торговий та культурний обмін, грецькі купці та ремісники стали піонерами цивілізації у "варварському світі". Незабаром торгові кораблі, амфори та драхми стали візитівками Греції у "варварському світі".

Територіальна роздробленість Еллади, відсутність політичної єдності, а також географічна оберненість до моря були основними слабкостями давньогрецької цивілізації. У середині IV ст. до н. е. в результаті завоювань Александра Македонського, грецький світ був централізований і територіально з'єднаний з великими "річковими" цивілізаціями Сходу – Єгиптом, Месопотамією, Персією, межиріччям Сирдар'ї та Амудар'ї. Однак це об'єднання виявилось нетривким і розпалося незабаром після смерті засновника.

2. Географічні відкриття та наукові погляди давніх греків

Проживання давніх греків на берегах Середземного моря сприяло розвитку мореплавства, яке завжди мало велике значення для збору свідчень про різні країни. Торгівля і мореплавство – дві причини розвитку країнознавства взагалі. Греки у своїх плаваннях по Середземному морю ознайомились з берегами південної Італії, сучасної Франції, знали і розміщували на своїх картах узбережжя Егейського, Мармурового, Чорного, Каспійського, Середземного морів; Малу Азію, Скіфію, Крим, Кавказ, Лівію (Африку) і навіть Індію.

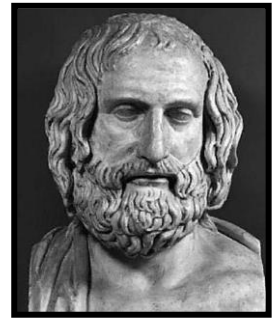
Розвиток мореплавства і торгівлі давніх греків викликало потребу в складанні "периплів" і "перієгесів".

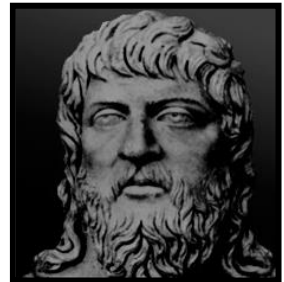
Гомером (VIII–VII ст. до н. е.) були написані "Іліада" та "Одіссея", в яких, по-суті вперше, зображено розгорнуту картину давньогрецького життя, в тому числі й тогочасні уявлення про навколишні землі.

Перші давньогрецькі мислителі створювали перші наукові "космогонії".

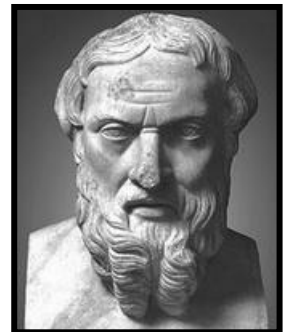
Анаксимандр Мілетський (гр. Ἀναξίμανδρος, 610–547/540 до н. е.) – давньогрецький філософ, представник мілетської школи натурфілософії. Автор першого грецького наукового твору, написаного прозою ("Про природу", 547 р. до н. е.). Ввів термін "закон", застосувавши поняття суспільної практики до природи та науки. У творі "Про природу" Анаксимандр дає опис Космосу від моменту його виникнення до походження живих істот і людини. Анаксимандр намагався порівняти розмір Землі з іншими відомими на той період планетами. Як вважається, склав першу карту Землі. Вперше в Греції встановив гномон – найпростіший сонячний годинник. Ввів у вжиток небесний глобус.

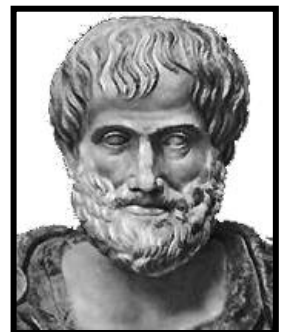
У творі **Гекатея Мілетського** (гр. Ἑκαταῖος, лат. Hecataeus, бл. 550 р., Мілет – бл. 490 р. до н. е.) "Землеопис" міститься докладна характеристика країни скіфів (сучасна Україна) – її річки, місцеве населення, грецькі колонії, більшість яких заснували співвітчизники Гекатея – городяни малоазійського міста Мілет.

Геродот Галікарнаський (гр. Ἡρόδοτος, між 490 і 480 – бл. 425 рр. до н. е.) – давньогрецький історик, названий Цицероном "батьком історії". Один з перших географів і вчених-мандрівників. На підставі побаченого на власні очі і почутих розповідей створив перший загальний опис відомого тоді світу. Автор "Історії" в дев'яти книгах, присвячених опису греко-перських воєн з викладом історії держави Ахеменідів, Єгипту та ін., містить перший систематичний опис життя і побуту скіфів.

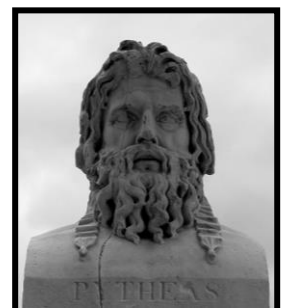

Арістотель (грец. Αριστοτέλης; 384 р. до н. е., Стагіра – 322 р. до н. е., Халкіда) розумів, що Земля має форму кулі і приводив один з найсильніших доказів цього – круглу форму тіні Землі на Місяці під час місячних затемнень. Він розумів і те, що Місяць – темна куля, що освітлюється Сонцем і обертається навколо Землі. Але Арістотель вважав Землю центром світу. Матерія, вважав він, складається з чотирьох елементів, які утворюють чотири сфери: земля, вода, повітря та вогонь. Ще далі розташовані сфери планет – семи світил, що переміщуються між зірками. Ще далі розташована сфера нерухомих зірок.

Піфей (Пітеас, гр. Πυθαίας, лат. Pytheas, бл. 380–310 рр. до н. е.) – давньогрецький мореплавець, купець, астроном, математик і географ, дослідник із грецької колонії Массалії (сучасне місто Марсель, Франція).

Між 330 і 320 рр. до н. е. Піфей здійснив мандрівку вздовж узбережжя Північної Європи. Вважається, що він

відкрив півострів Бретань, острови Ірландія та Великобританія, обігнув Великобританію, відкрив Ірландське та Північне моря, дослідив острів Зеландію і частково Скандинавський півострів. Зворотний шлях Піфей здійснив або морем, або сухоходом (річками Рейн і Рона). Не лише це лишається нез'ясованим з його мандрівки Північною Європою: вчені і досі сперечаються щодо описаної Піфеєм крижаної країни Туле, висуваючи різноманітні версії, що це була за країна, – від Гренландії, Ісландії до Фарерських островів; також незрозуміло, чи досяг Піфей узбережжя Балтики. Поза сумнівом, до заслуг Піфея слід віднести те, що він першим у історії описав полярний день, полярне сяйво та вічну кригу. До того ж Піфей ретельно описав і дав назви германським племенам, кельтам і, як гадають вчені, саамам (у Піфея названі фенніями). Саме завдяки Піфею Британія відтоді стала загальноживаною назвою острова.

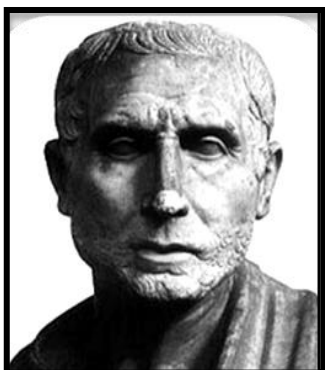

Плавання Піфея

Ератосфен (Ερατοσθένης, Eratosthenes, бл. 275–194 рр. до н. е.) був основоположником наукової, математичної і фізичної географії. У його "Географії" (Geographika) в 3 книгах містився перший систематичний науковий виклад географії, історія географічних відкриттів, а також розглядалася низка фізичних і математичних проблем, пов'язаних з географією, включаючи вказівку на сферичну форму Землі й опис її поверхні. Він також висловив припущення, що якщо плисти від Гібралтару на захід, то можна доплисти до Індії. Ератосфен додав до свого твору географічну карту світу. Однак найвідомішим досягненням Ератосфена в галузях геодезії і географії був винайдений ним спосіб визначати розміри Землі, викладу якого присвячений трактат "Про вимір Землі" (Peri tes anametreseos tes ges). Метод ґрунтувався на одночасному вимірюванні висоти Сонця в Сієні (суч. Асуан на півдні Єгипту) і в Александрії, що лежать приблизно на одному меридіані, у момент літнього сонцестояння (19 червня 240 р. до н. е.). Відстань між містами була відома (відстані вимірювали кроками фахівці-землеміри – гарпеданапти). Результат вимірювань, 252 000 (приблизно 39 690 км), мав мінімальну помилку, оскільки справжня довжина екватора становить 40 120 км. У цій же роботі були розглянуті й астрономічні задачі, такі, як оцінка розміру Сонця і Місяця та відстані до них, сонячні і місячні затемнення та тривалість дня залежно від географічної широти.

Гіппарх (гр. *Ιππαρχος*, близько 190 – після 126 рр. до н. е.) – давньогрецький астроном, один з найвизначніших астрономів давнього світу. Зробив значний внесок у розвиток астрономії. Запровадив поділ зір на шість груп за їх блиском (видима зоряна величина), створив зоряний каталог, що містив координати та яскравість близько 850 зір. Висловив дуже важливу для астрономії ідею, що для виявлення повільних малопомітних змін на небосхилі слід порівнювати спостереження, здійснені протягом кількох поколінь. Обчислив тривалість тропічного року із похибкою менше 6 хвилин. Довів, що зміни у швидкості видимого руху Сонця можна пояснити припущенням, що Земля розташована не у центрі кола, яким рухається Сонце. Запровадив географічні координати (широту і довготу).

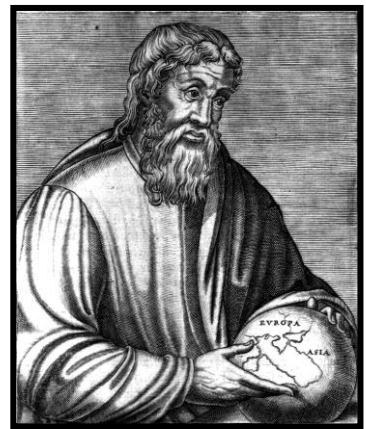

Посідоній (дав.-гр. Ποσειδώνιος, бл. 135 р. до н. е., Апамея, Сирія – 51 р. до н. е., острів Родос) – давньогрецький філософ, впливовий мислитель середньої Стої, керівник заснованої Панетієм у Родосі школи, де його слухали Цицерон і Помпеї; вважається, що він був універсальним для свого часу вченим.

Він багато подорожував, відвідавши все Середземномор'я, Єгипет, Іспанію, Англію та інші країни. Під час своїх подорожей проводив численні спостереження за явищами природи. Посідоній спеціально вивчав явища веселки, грому і блискавки, природу вітру. Він обговорював глибину океану, підйоми рівня океану в зв'язку з вулканічною діяльністю, природу землетрусів. Посідоній спостерігав припливи і відливи в Гадір, на узбережжі Атлантичного океану, і обговорював їх зв'язок з фазами Місяця.

Він відомий своєю спробою визначити розміри Земної кулі, яка становила, за оцінкою Посідонія, 240000 стадій. На жаль, точна величина стадія невідома. Посідоній вважав відстань від Землі до Місяця рівною $52 \frac{1}{8}$ земним радіусів, а до Сонця – 13098 земних радіусів, що становить виняткову для його часу точність; але зовсім невідомо, на підставі яких міркувань він отримав ці оцінки.

Страбон (гр. Στράβων, 64 р. до н. е. – 24 р.) – давньогрецький географ та історик, що народився в Амації (Мала Азія), подорожував по Греції, Малій Азії, Італії та Єгипту. Найвідомішою працею Страбона є сімнадцятитомна "Географія", написана близько 7 р. до н. е. та присвячена опису країн і людей в усьому відомому тоді світі. У перших двох томах викладено загальні фізико-математичні засади географії, в томах 3–10 – географію Європи, в томах 11–16 – географію Азії, в томі 17 – географію Африки. У "Географії" Страбон прагнув описати ойкумену на основі зіставлення та узагальнення всіх відомих до його часу даних, тому твір і розглядається в історіографії як підсумок географічних знань античності. З-поміж багатьох авторів, названих Страбоном, головними його джерелами були географи Ератосфен, Гіппарх, Посідоній.

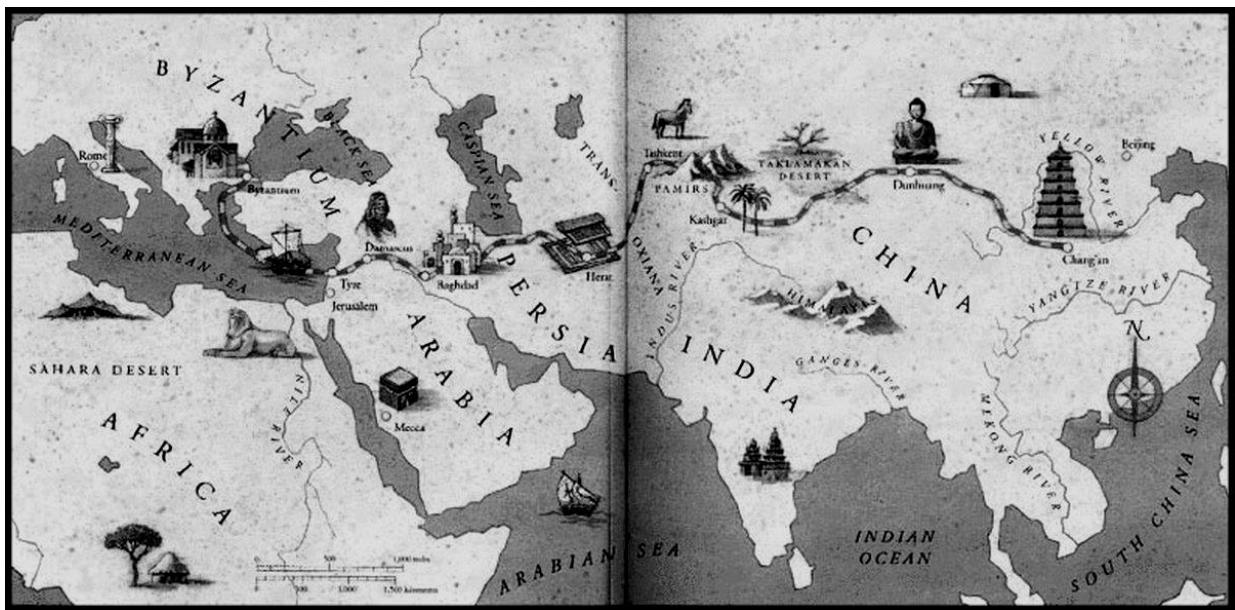
3. Давньоримська "ойкумена"

Першою континентальною і разом з тим універсальною цивілізацією стала **Римська**. Її материнська територія знаходилась на західному узбережжі Апеннінського півострова. Об'єднавши під своєю владою весь центр та південь півострова, Рим із середини III ст. до н. е. розпочав територіальну експансію. До початку II ст. до н. е. під владою Риму опинились широкі території від річок Рейну та Дунаю до Середземного моря, Британія, Мала Азія, все північне узбережжя Африки. Тут проживало близько 60 млн чол., або $\frac{1}{4}$ всього світового населення. Територія лежала в 3 частинах світу – Європі, Азії, Африці.

Отримавши території з різними культурно-економічними укладами і з населенням, що розмовляло на діалектах семи мовних груп, Рим вперше в історії застосував практику асиміляції. В даному разі – утвердження в підкорених регіонах латинської правової та мовної культур, стирання

етнокультурних відмінностей. Зокрема, було латинізоване населення Іспанії, Галії, Північної Італії, Фракії.

Поза римським асимілятивним впливом залишились східні райони імперії, де проживала більшість її населення. Сюди ж переміщувався вектор економічного розвитку та й сам центр держави. З 330 р. ним стало містечко Візантій на берегах Босфору. А з 395 р. Римська імперія взагалі розкололась на Західну та Східну (Візантію). Культурно-економічний розквіт **Візантії** завдячує не контактам з Європейським Заходом, а обміном з багатими цивілізованими районами Центральної Азії, Іраном, а через них і з Китаєм та Індією по відкритому ще в III ст. до н. е. "великому шовковому шляху".

Великий шовковий шлях

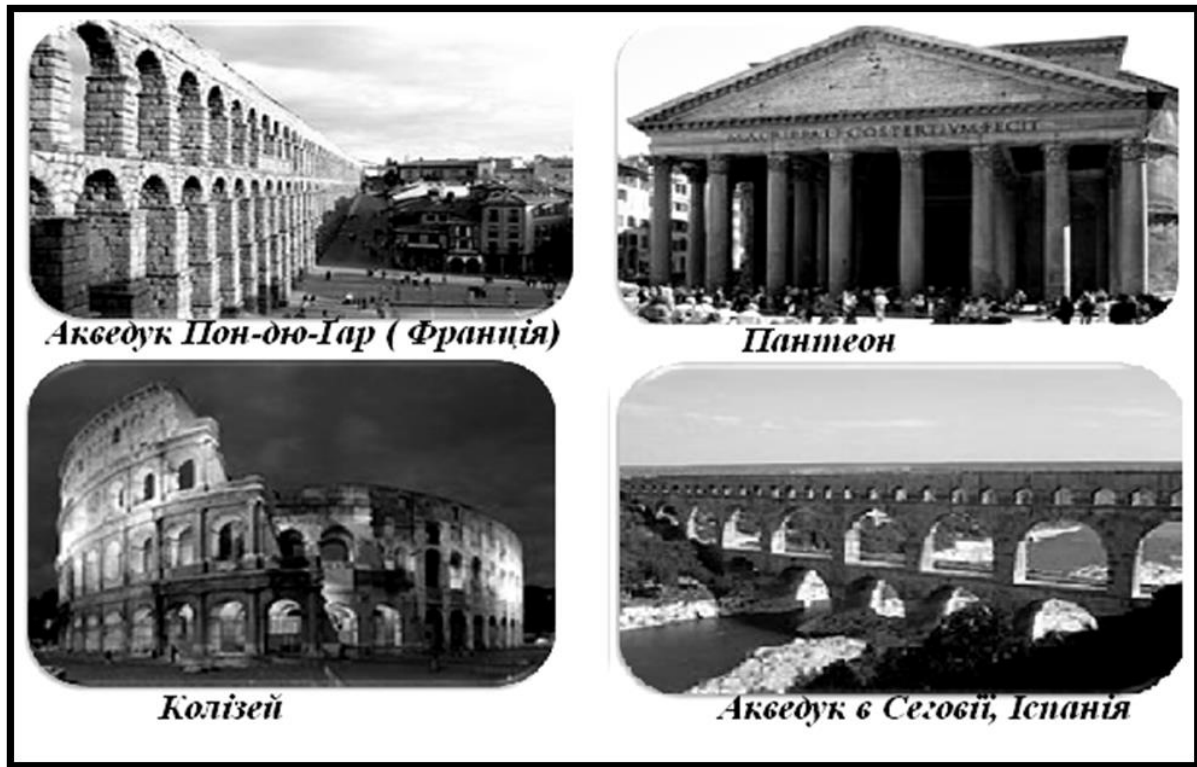
Стародавній Рим відзначався вражаючими технологічними здобутками, зробивши багато винаходів, більшість з яких будуть втрачені у Середні віки та відроджені тільки у XIX–XX ст. Багато практичних римських інновацій були адаптацією більш ранніх давньогрецьких винаходів.

Римська інженерна справа, як і військова техніка, складала значну частину римської технологічної переваги та спадщини і сприяла спорудженню сотень доріг, мостів, акведуків, лазень, театрів та арен. Багато визначних споруд, таких як *Колізей*, *Пон-дю-Гар* та *Пантеон*, ще досі залишаються доказами римської інженерної справи та культури.

У I ст. до н. е. римляни починають широко використовувати бетон, який винайшли наприкінці III ст. до н. е. То була міцна цементна суміш з пуцолану, яка незабаром витіснила мармур з позиції провідного римського будівельного матеріалу та зробила можливими багато зухвалих архітектурних схем. Бетон дав змогу будувати бруковані, міцні дороги, багато з яких використовувалися ще тисячу років після падіння Риму. Створення широкої та ефективної шляхової мережі на всій території імперії значно зміцнила римську владу і вплив. Спочатку мережу доріг будували для швидкого

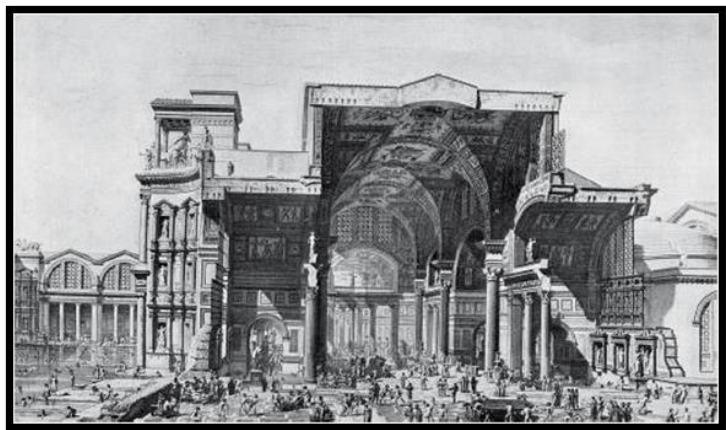
переміщення римських легіонів, але ці шляхи також мали величезне економічне значення, затверджуючи роль Риму як перехрестя торгівельних шляхів – звідси пішов вислів *"Усі дороги ведуть до Риму"*. Римський уряд утримував дорожні станції на регулярних інтервалах вздовж доріг, які надавали відпочинок мандрівникам, будував мости у необхідних місцях та запровадив систему зміни коней для кур'єрів, що дозволило депешам долати відстані до 800 км протягом 24 годин.

Архітектурна спадщина Давнього Риму

Римляни збудували численні акведуки для постачання води до міст і промислових районів, а також для зрошення полів. Воду до міста Рим постачали 11 акведуків загальною довжиною 350 км. Більшість акведуків були споруджені під поверхнею землі, а на поверхні залишалися дуже невеликі відрізки, які підтримувалися арками. Іноді, коли потрібно було подолати низини глибше 50 м, для спрямування води вгору використовувалися сифони.

Римляни також досягли значного прогресу у поліпшенні санітарних умов. Особливо відомі римські публічні лазні (терми), які використовувалися як для

Терми Діоклетіана

гігієнічних, так і соціальних потреб. Багато римських осель мали зливні туалети, хатні водопроводи та комплексну систему каналізації, *Cloaca Maxima*, яка осушувала місцеві болота та переносила відходи до Тибру. Деякі історики припускають, що використання свинцевих труб у каналізаційній та водопровідній системах призвело до поширеного отруєння свинцем, яке зумовило зниження народжуваності та загальний занепад римського суспільства, результатом якого стало падіння Римської імперії.

Невирішеною проблемою для Риму залишалися і **"варвари"** – близько 1/3 мешканців Європи, які не стали підданими імперії.

У лісистих, розчленованих річками, болотами та горами регіонах Північної, Центральної та Східної Європи варварський світ був представлений: **германцями** (у межиріччі Рейну та Ельби), **слов'янами** (у межиріччі Ельби та Вісли), **балтами** (узбережжя Балтійського моря, між гирлами Вісли та Даугави), **фінно-угорцями** (північна Європа, між Скандинавією та Уралом). Окремий субрегіон варварського світу становив так званий **"Великий степ"** –

широка рівнина між Дунаєм та Уссурійською тайгою. У західній частині цього ареалу домінували іраномовні племена (**скіфи, сармати**). У східній (за Волгою) – **гуно-тюркські**.

На початку нової ери найчисленнішими сусідами Риму були германці – франки, готи – західні (вестготи) і східні (остготи), сакси, англи, лангобарди та вандалі. Ці племена ще не знали держави. Органами управління у них були рада старійшин, вождь та народні збори. Рада старійшин розподіляла землю, вирішувала суперечності між членами племені тощо. Під час небезпеки плем'я захищали збройні загони на чолі з вождем. Влада військового вождя трималася на авторитеті та силі.

У другій половині III ст. почався рух величезних мас варварів, який вчені називають "великим переселенням народів".

Велике переселення народів, яке змінило карту світу і відбувалося впродовж IV–VII ст., було спричинене появою в Європі гунів. Цей могутній і загадковий народ прийшов від кордонів Давнього Китаю, здолавши десятки тисяч кілометрів. Стрімко просувалися гуні до Європи, підкоряючи території й народи і посилюючи свою могутність. Страх перед навалою гунів змушував племена, що населяли територію Європи, кидати свої землі й шукати безпечних місць. Ті, хто наважувався чинити опір, були підкорені гунами і разом з ними просувалися все ближче до кордонів Римської імперії.

У 395 р. на теренах колись єдиної імперії утворилося дві держави: Західна Римська імперія зі столицею в Римі й Східна – зі столицею у Константинополі. Пізніше Східну Римську імперію почали називати Візантією – від назви міста Візантій.

У 401 р. Західна Римська імперія вже не змогла дати відсіч **вестготам** і змушена була відкуплятися від варварів. А коли в 410 р. Рим відмовився платити, вестготи 24 серпня з допомогою рабів, що відчинили вночі міську браму, захопили "вічне місто" і піддали його нищівному пограбуванню. Вестготи три доби грабували Рим, але не залишилися в ньому, а пішли в римські провінції.

Через 40 років після нашествия племен вестготів на територію Західної Римської імперії вторглися племена **гунів**. У 40-х рр. V ст. вождем гунів став **Аттіла** (?–453 р.). Хоробрий і талановитий полководець, гунський володар мріяв про завоювання світу. Він прославився грабунками та насиллям, тому християни прозвали його "карою Божою". Аттіла об'єднав під своєю владою племена гунів і напав спочатку на Східну Римську імперію. У 447 р. його війська підійшли до Константинополя і змусили імператора заплатити величезний викуп.

У 451 р. війська Аттіли вдерлися на землі Західної Римської імперії, в Галлію, і взяли в облогу місто Орлеан.

Щоб дати відсіч могутньому супротивникові, свої сили об'єднали римляни, франки, вестготи, бургунди, алани, сакси. Вирішальна битва між союзниками і гунами, на боці яких виступали остготи й сармати, відбулася на захід від міста Труа, на Каталаунських полях. Іноді цю битву називають "**битвою народів**". Вона була однією з найкривавіших битв давнини в Європі. У ній загинуло близько 62 тис. воїнів. Завдяки мужності вестготського короля Теодоріха та стійкості римської піхоти битву було виграно. Розгромлена армія Аттіли залишила межі Римської імперії. У 453 р. Аттіла помер після власного весілля. Його держава розпалася.

Що стосується географічних знань, то давні римляни, порівняно з греками, були великими прагматиками. Вони головним чином збирали різноманітні дані про країни, тоді як греки були більш схильні до узагальнення матеріалу. Об'єм географічних даних в епоху Римської імперії значно збільшився, що було пов'язане з походами римських легіонерів і розвитком сухопутної та морської торгівлі. В галузі географії особливого розвитку набуває так звана "хорографія".

І взагалі, астрономія, картографія та математична географія того часу знайшли своє завершене вираження в працях Птолемея.

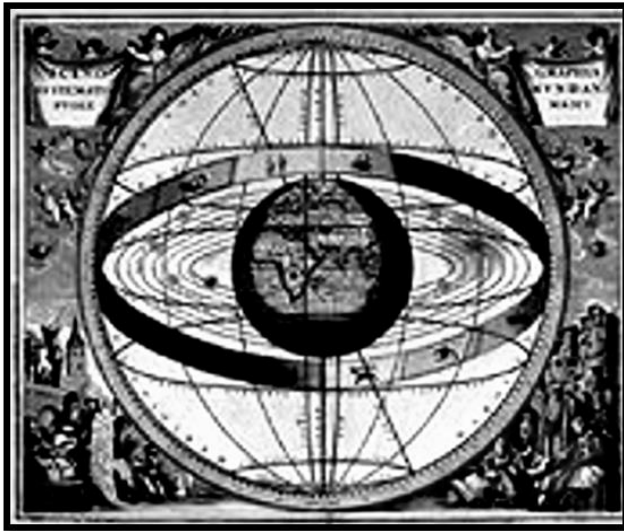
Клавдій Птолемей (гр. *Κλαύδιος Πτολεμαῖος*, близько 87–165 рр.) – давньогрецький вчений (математик, астроном, географ, астролог). Жив у римській провінції Єгипет і працював в Александрії.

Створив *геоцентричну систему світу*, розробив математичну теорію руху планет навколо нерухомої Землі, яка дозволяла обчислювати їхнє положення на небі. Система Птолемея викладена в його головній праці "Альмагест" – енциклопедії астрономічних знань давнини.

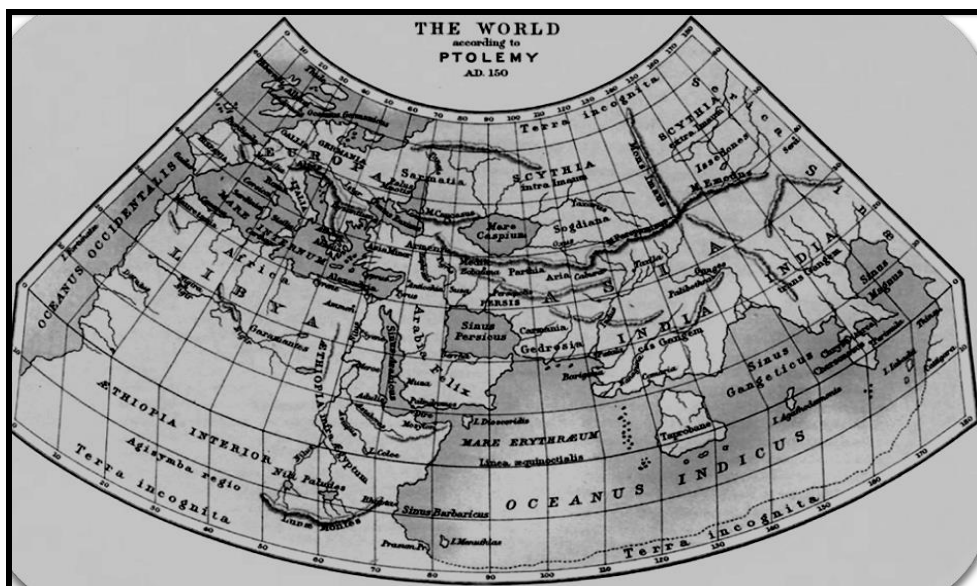
У праці Птолемея "Географія" було подано географічні відомості античного світу, нею користувалися аж до XVI ст. Своєю складною, але неправильною теорією руху планет і Сонця довкола нерухомої Землі пояснив загадкові явища у видимому русі планет на небосхилі, припустивши, що планети і Сонце обертаються не лише довкола Землі (т. зв. Геоцентрична система світу), а й одночасно довкола інших центрів по петлеподібній кривій – гіпоциклоїді.

Широко відомим був твір Птолемея "Посібник з географії" у восьми книгах. В ньому подається повне, добре систематизоване зведення тогочасних географічних знань.

Геоцентрична система світу Птолемея

Птолемей особливо багато зробив для розвитку та застосування теорії картографічних проєкцій. Він навів координати восьми тисяч пунктів (по широті – від Скандинавії до верхів'я Нілу, по довготі – від Атлантичного океану до Індокитаю). Ці дані базувалися майже винятково на відомостях про маршрути купців і мандрівників, а не на астрономічних розрахунках. До трактату додано одну загальну та 26 спеціальних карт.

Світ за Птолемеєм

4. Взаємодія суспільства та природи в Античну епоху

Середземномор'я – колыска світової культури, але одночасно і переконливе свідчення змін природи, викликаних господарською діяльністю людини.

В кінці IX ст. до н. е. греки навчилися гартувати залізо. Воно одразу стало використовуватись у сільському господарстві, з'явився навіть плуг, який перевертав зорану землю. Початок індустрії заліза прирікав на знищення численні лісові масиви Греції, які ще збереглись до того часу. В давньому світі добували не лише залізо, а й мідь, срібло, свинець, олово, ртуть, марганець. В країнах Середземномор'я розроблялись десятки родовищ.

Розвиток металургії вже тоді завдав величезної шкоди лісам, оскільки при виплавці металів користувались деревним вугіллям. При його випалюванні безцільно пропадає більше половини енергії. Зате деревне вугілля дає рівне бездимне полум'я і створює концентрований жар. Цікаво, що вирубувались не сухі, а зелені дерева, які більш придатні для випалювання вугілля.

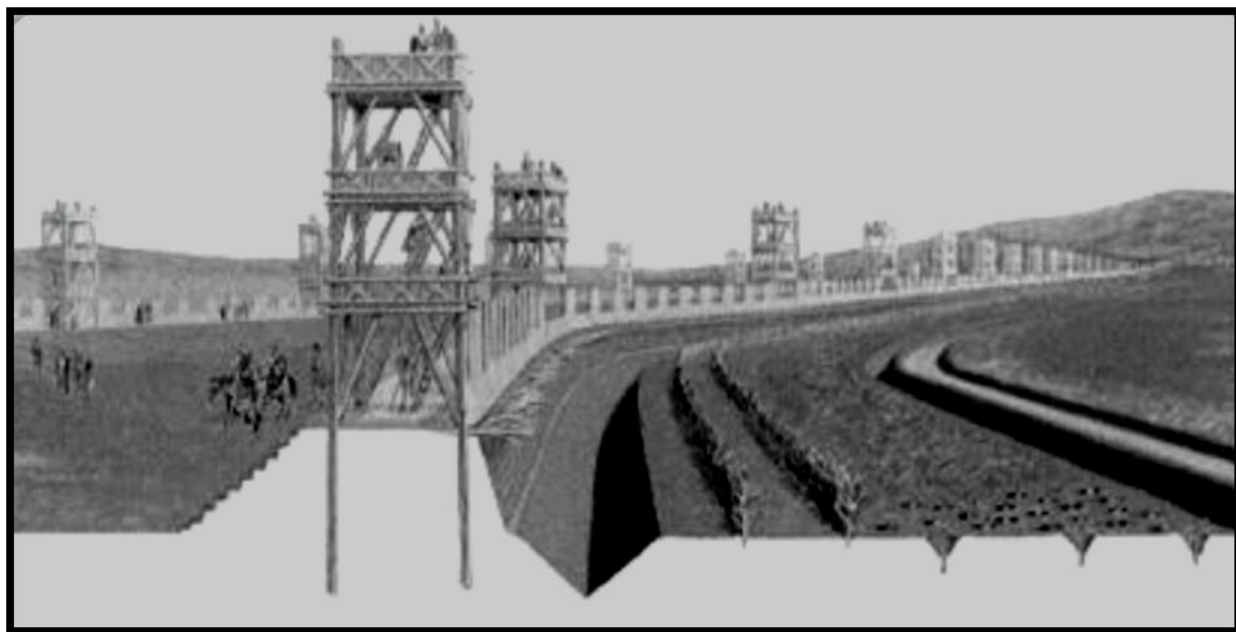
Багато дерева було потрібно також для кріпильних робіт у рудниках; для виготовлення водопровідних труб із просвердлених колод. В результаті ліси поблизу рудників та плавильних печей швидко спустошувались.

Через високу щільність населення потреба в деревині була тут настільки великою, що природний приріст вічнозелених дубових лісів, типових для цієї кліматичної зони, не покривав її. З часом ці ліси були повністю винищені, оскільки відновлення їх, через випасання худоби, не відбувалось. Все це призводило до перших місцевих енергетичних криз.

На місці зведених лісів прискореними темпами розвивалась ерозія. Ерозія охопила тут величезні площі і зруйнувала на них ґрунтовий покрив. Родючі та вкриті лісом землі перетворилися на кам'янисту пустелю з бідною рослинністю. Руйнування ґрунтового покриву після винищення лісів особливо інтенсивно відбувалось на Адріатичному узбережжі Динарського нагір'я. Цьому сприяли: розчленований рельєф, складений з поверхні вапняками; велика кількість атмосферних опадів (1200–3000 мм), нерівномірність їх випадання. Як наслідок тут на великих площах сформувались ландшафти голого карсту, так звана "вапнякова пустеля". Римська імперія також твердо і раціонально проводила політику підкорення природи. Свідчень такого роду багато: вирубування і викорчовування лісів на широких просторах, осушення боліт та зрошення посушливих земель, будівництво доріг, мостів, водопроводів, палаців, храмів, терм, колізеїв; інтенсивне видобування руд та будівельних матеріалів... Всі форми науково-технічних досягнень античності набули розквіту. До техногенних форм рельєфу, які виникли в античний час, належать і величезні оборонні вали, які не лише оперезували міста, але і простягались на багато сотень кілометрів вздовж кордонів. Римляни, щоб убезпечити себе від вторгнення варварів, побудували укріплення між Рейном та Ельбою, на півночі Британії, в пониззях Дунаю, між Прутом та Дністром, в Північній Африці.

Наслідки ерозійної діяльності на Адріатичному узбережжі Динарського нагір'я

Реконструкція валу, збудованого Цезарем

Римське суспільство того часу можна, мабуть, назвати першим "суспільством споживання". Цьому сприяли раціоналізм і практицизм, поширені на майже всі соціальні верстви. Дика природа, подібно до вільних

(не підкорених) народів, була глибоко неприйнятна імперії. Показово: для циркових свят до Риму привозили тисячі диких тварин, яких убивали на арені за 1–2 години. Багато диких тварин завозили до Риму для участі у різноманітних виставах з Північної Африки. Є дані про те, що іноді на арені одночасно знаходилось до 600 левів. Чисельність популяцій останніх в Північній Африці швидко скорочувалась. Довелося вжити заходів з охорони лева – приватним особам було заборонено полювання на них.

Сутичка гладіаторів з левами на арені

Таким чином, розвиток скотарства і землеробства, виникнення давніх цивілізацій спричинили нове загострення протиріч між суспільством та природою. Масові вирубування і випалювання лісів, нерегульований випас худоби, а особливо кіз у гірських місцевостях, розорювання земель зі слабким ґрунтово-рослинним покривом у посушливих зонах – все це призвело до опустелювання величезних територій у Північній Африці, на Аравійському півострові, у Малій та Середній Азії, Європейському Середземномор'ї. Наприклад, славнозвісні ліванські кедрі, що колись були джерелом цінної деревини для фінікійських кораблів, палаців Ахеменідів та храмів Єрусалима, залишились тільки на прапорах Лівану.

1. Політична географія Середньовіччя

Початок епосі Середньовіччя поклато великомасштабне переміщення варварських племенних масивів з півночі та сходу Євразії, яке отримало назву "**Велике переселення народів**". Цей процес розпочався ще в III ст. н. е. і був зумовлений кліматичними змінами – похолоданням та посухами, і як наслідок, аридизацією рівнин Скандинавії та степів Західного Сибіру.

"Велике переселення народів" потягло за собою кардинальні зміни політичної карти Євразії. Після розділу Римської імперії на Західну та Східну (Візантію) (395 р. н. е.) і ліквідації першої (476 р. н. е.) розпочалась так звана **епоха варварських держав** у Західній, Центральній та Східній Європі.

Новим явищем світової політичної географії стало виникнення у східній та південній частинах "римської спадщини" якісно відмінної арабсько-мусульманської цивілізації. **Арабський Халіфат** виник протягом VII – початку VIII ст. в результаті завоювання мусульманами, вихідцями з Аравійського півострова, широких територій в Ірані, Месопотамії, Малій Азії, Північній Африці та Іспанії.

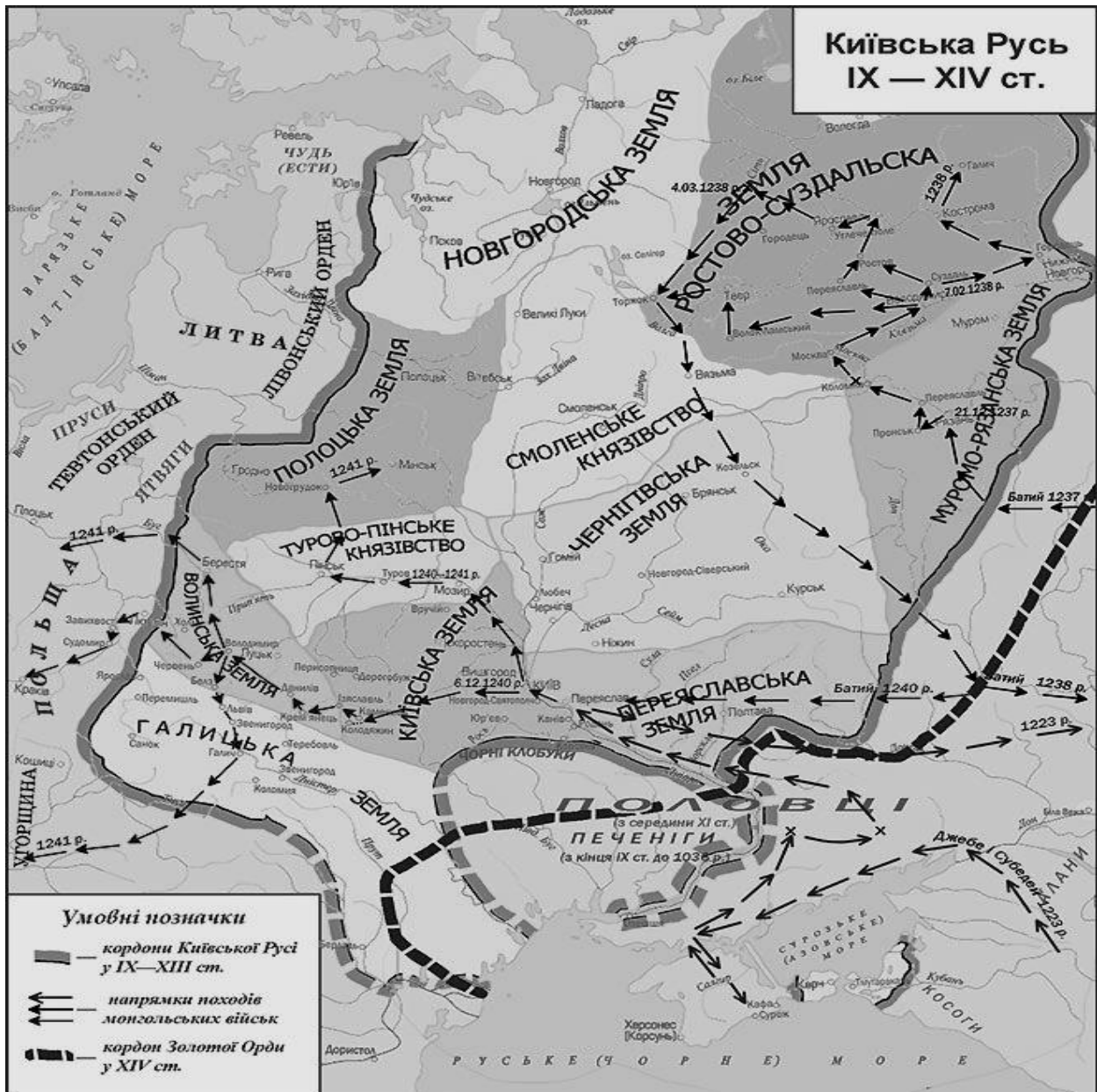
Не без впливу військової небезпеки з боку арабів з другої половини VIII ст. європейський світ виявляє тенденції до територіальної централізації. В ролі об'єднувачів виступили франкські королі, які разом з тим очолили боротьбу з арабами. Між 774–801 рр. франкський король **Карл Великий** об'єднав території від графства Барселонського на заході до середнього Дунаю на сході. У грудні 800 р. ця територія була проголошена "**Священною Римською імперією**".

В історико-географічному плані ця подія мала неабияке значення, оскільки вся світова система міжнародних відносин певним чином стабілізувалась, спираючись на **Китайську імперію, Візантію, Арабський Халіфат та Імперію Франків**. Однак "Священна Римська імперія" виявилась нетривким об'єднанням і стала дробитися незабаром після смерті Карла Великого (814 р.).

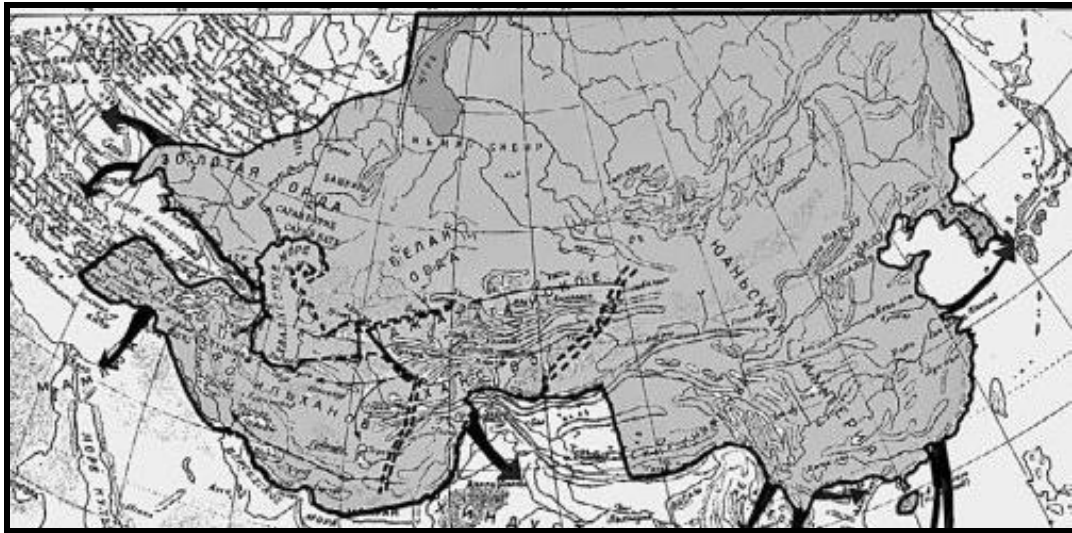
Великі централізовані територіальні утворення у цей час були, як правило, недовговічними. Так, "**П'ятичленна монархія норманів**", **Канута Могутнього**, яка на початок XI ст. об'єднала Англію, Шотландію, Данію, Швецію та Норвегію, розпалась після смерті її засновника. Подібної долі зазнали й аналогічні державні утворення на сході та південному сході Європи: **Польське королівство** розпалося в кінці XI ст., "**Велика Угорщина**" – на початку XIII ст., "**Велика Чехія**" – в кінці XIII ст., "**Велика Сербія**" – в другій половині XIV ст. тощо.

З кінця IX і до початку XIII ст. величезна (понад 1 млн км²) територія на сході Європи (від р. Зх. Буг на заході до р. Ока на сході, від Ладозького озера на півночі до річок Рось і Сула на півдні) була об'єднана в **Київську Русь**. Найбільшого розквіту вона зазнала в період правління князя **Ярослава Володимировича Мудрого** (978–1054 рр.).

Свій внесок у політичну нестабільність південно-східної Європи зробила і зовнішня експансія – вторгнення лицарів-хрестоносців із заходу, а також турків-сельджуків і особливо монголо-татар зі сходу. Створена в середині XIII ст. **монголами велетенська імперія** включала: Китай, Центральну Азію, Русь та Близький Схід. Вона мала руйнівний вплив на територіальне державотворення у Східній Європі.

Монгольська імперія

Тенденції територіальної централізації протягом усієї доби Середньовіччя залишались слабкими і набули розвитку лише на крайньому Заході Європи – в *Англії (XI ст.), Португалії (XII ст.), Франції (XIII ст.), Іспанії (XV ст.)*.

Наприкінці Середньовіччя процеси територіального об'єднання розпочинаються і в Східній Європі. Тут вони стимулюються фактором військової небезпеки або з боку німецьких лицарів, або монголо-татарів. Протягом XIV–XV ст. формуються *Польське королівство, Велике князівство Литовське, Велике князівство Московське*.

На півдні Європи, а також в західній Азії носіями територіальної централізації виступили турки-османи, які в 1453 р. ліквідували Східну Римську імперію (Візантію). Створена в середині XVI ст. величезна *Османська імперія*, крім Малої Азії, включала в себе: Аравійський п-ів, Сирію, Ірак, Північну Африку, Балканський п-ів і Північне Причорномор'я з Кримом.

Османська імперія

Але загалом в середньовічній Європі (особливо в Центральній та Південній) переважали тенденції територіальної роздробленості. На 1600 р. тут налічувалось близько 300 територіальних утворень: князівств, герцогств, графств тощо.

2. Економічна географія раннього Середньовіччя

З точки зору *географії розміщення населення* Середньовіччя не принесло суттєвих змін. Як і раніше, приблизно 2/3 його припадало на Азію, ще близько 1/6 – на Європу, 1/8 – на Африку. При загальній тенденції зростання кількості населення існували періоди, що характеризувалися великими втратами. Вони співпадали з війнами та масовими епідеміями. Так, у Китаї в період татаро-монгольської навали було втрачено близько 50 % населення.

У плані внутрішньоконтинентального розподілу спостерігаються деякі відмінності від Античної епохи. В Азії, як і раніше, лідирували "рисосіючі" регіони, де щільність населення сягнула 100–200 чол./км². На 1500 р. в Китаї мешкало близько 60 млн чол., в Індії – близько 50. В Африці населення концентрувалось або в екваторіальній зоні, або на узбережжі Середземного моря.

В Європі, порівняно з попереднім періодом, картина суттєво змінилась. Середня щільність населення тут сягнула 24 чол./км². Однак на схід від Вісли вона була приблизно вдвічі меншою (10–12). Суттєвіші зміни стосувалися розміщення населення. Регіон Середземномор'я, за винятком Північної Італії, практично втратив демографічне лідерство. Цьому сприяло кілька факторів: розпад середземноморської системи торгівлі, постійна військова небезпека з боку варварів. Обмежили зростання населення й епідемії (особливо часті в VI ст.), які найбільше вражали густонаселені приморські райони. Новий регіон зростання населення сформувався на півночі Франції та Німеччини.

Економічна географія протягом Середньовіччя зазнала істотних змін. Приблизно до XI ст. провідні світові центри ремесел і торгівлі зосереджувались на сході – в Азії, насамперед в Китаї, де вироблялись рідкісні товари з високою ліквідністю (шовк, порцеляна, папір, коштовності тощо). Регіонами динамічного розвитку були також Індія та Близький Схід. Саме тут формувався асортимент міжнародної торгівлі, яка велась або сухопутним, караванним, *"шовковим шляхом"* (через Іран і далі до Візантії або по Каспію і вгору по Волзі), або ж морським шляхом, що йшов океанським узбережжям до Східної Африки і Аравії. На різних ділянках ці шляхи контролювали китайські та арабські купці. Цими артеріями до Європи перетікали шовк, прянощі та дорогоцінні метали. Західна і Центральна Європа в той час не могли запропонувати нічого рівноцінного східним товарам. Це призводило до постійного товарного дефіциту.

З кінця XI ст. ситуація стала змінюватись. Хрестові походи європейських лицарів на Схід, вторгнення кочівників – турків-сельджуків і особливо – монголів і турків-османів – завдали шкоди не лише міським

ремеслам. Вони призвели до руйнації існуючих торгових артерій. Зокрема, "великий шовковий шлях" фактично зник у XIII ст.

Натомість у Західній Європі з XI ст. відновився демографічний ріст, а з ним стали відроджуватися і міста та **міська економіка**. Два потужні вузли міської економіки виникли на узбережжі Північного та Балтійського морів. Перший з них – **Фландрійський** (територія сучасної Бельгії) з містом-центром Брюгге спеціалізувався на виробництві шерстяних тканин, суднобудуванні та морських перевезеннях. Другий – **Північнонімецький** з його об'єднанням – **Ганза** (утворився в 1161 р.) взяв на себе посередництво в організації торгівлі з Руссю та Скандинавією. Негласним лідером Ганзи вважалось місто Любек.

Ще один, третій, центр міської економіки виник у Північній Італії навколо міст-суперників – **Генуї та Венеції**. Він спеціалізувався на посередництві у торгівлі сукном та східними товарами.

З 1380 р. лідерство в цій системі перейшло до Венеції, яка й служила організатором цього світу економіки. Але в кінці XV ст. ця система вступила у фазу кризи. Однією з її причин стала османська експансія. Турецькі султани підтримували своїх купців і постійно воювали з венеціанцями. Але

справді переломного значення набула ще одна подія – великі географічні відкриття, що стали прологом географії Нового часу.

3. Взаємодія суспільства та природи в епоху феодалізму

Суспільство Середньовіччя ще продовжувало знаходитись під визначальним впливом природи, кліматичних чинників. Навіть час тоді вимірювали або за тривалістю світлового дня, або ж за циклами сільськогосподарських робіт. Нічна праця, як правило, не допускалась. Навіть деякі міські ремесла мали сезонні ритми активності (теслі, муляри). До кінця XIII ст. річкова та морська навігація також прив'язувались до сезону: судна стояли на приколі як мінімум з грудня до березня. Зрештою, і воювали за сезонами: збори війська призначались на травень, коли з'являвся природний корм для коней. А припиняли військові дії щонайпізніше у жовтні.

Таким чином, природа була не просто фоном, а системоутворюючим чинником тодішнього суспільства.

Протягом V–XV ст. волого-температурний режим залишався в цілому помірно-сприятливим. V–VIII ст. були сухими, теплими. А близько 750 р. кліматичні умови поліпшуються – настає "малий кліматичний оптимум", що тривав до кінця XIII ст. Середньорічні значення температур піднялись на 1°C.

Після максимального потепління в XIII ст. наступні півтора століття клімат помітно змінюється – настає так званий "малий льодовиковий період". Середньорічні значення температур впали на 1,3°C, зросла циклонічна активність, загальна атмосферна нестійкість.

Аграрна економіка Європи виявляла надзвичайну чутливість до таких коливань. Про це свідчить кількість неврожайних років, які до того ж повторювались групами в 2–3 рр. В перше тисячоліття їх зафіксовано 169. Людський організм, ослаблений недоїданням, виявився беззахисним перед епідеміями чуми, холери. Так, чумна пошесть в VI ст. забрала 100 млн життів, наступна, в XIV ст., скоротила населення Європи $\approx$ на 40 %.

У той же час уже з Середньовіччя *посилюється зворотній вплив людини на природу*. Перш за все це стосується лісу та річок. Із спустошених людиною субтропічної і тропічної зон вогнища цивілізації перемістились у середню смугу Європи і навіть у північні її райони. Тут почався небувалий раніше наступ на ліс. З лісу будувалось житло (не менше 60 м³ на 1 господарство), там же заготовляли дрова, вугілля, незамінне в ковальстві, смолу, дьоготь, мачтові стволи для суден і т. п. В ковальській справі деревне вугілля стали замінювати кам'яним лише на початку XIV ст.

На XV ст. площа лісів скоротилась в 4 рази. Навіть у лісистій на початку Середньовіччя Німеччині довелося вводити заборони та обмеження на вирубування уже на порозі XIV–XV ст., а у Франції та Іспанії вони з'явилися ще раніше. З того ж XV ст. масове вирубування починається на сході Європи – в Білорусі, Галичині і на Волині. Ліс призначався для експорту в Нідерланди, Фландрію, Англію. Масове вирубування потягло за собою

збіднення фауни. Полювання, так поширене в Європі, поступово перетворюється на монополію знаті.

Великі природні масиви лісу, однак, ще збереглись у Скандинавії, на території Східної і Північної Росії. Саме вони згодом перетворились на головних експортерів цього продукту. Після експедиції англійців до гирла Пн. Двіни (1553 р.) встановлюються морські зв'язки з Росією; тоді ж Англія починає закупівлю російського лісу.

Одночасно зросло навантаження на річкову систему внаслідок будівництва водних млинів, сукновалень, транспортної експлуатації, викидів нечистот, особливо в районі великих міст.

Середньовічний водний млин

В кінці Середньовіччя в Європі активізувалась гірсько-технічна діяльність. Почалась розробка залізних руд у Богемії, Сілезії, Тіролі, Саксонії, Греції, соляних копалень у Сх. Європі в XI–XIII ст. В районі інтенсивних гірничих виробок поступово змінювався ландшафт. Гори відпрацьованої породи вже на той час стали характерною прикметою такого ландшафту – поруч із залишеними шахтами.

В цей же час був відкритий порох, почалось поширення вогнепальної зброї, а приблизно в середині XIV ст. з'явилися перші порохові фабрики.

В господарський колообіг почали прискорено залучатись "вторинні" ресурси, не пов'язані із забезпеченням первинних харчових потреб, а саме – мінеральні та лісові. Це визначалось розвитком суднобудування, широким поширенням металевих знарядь праці та військової техніки, будівництвом палаців, фортифікаційних споруд.

4. Географічні відкриття та наукові погляди в ранньому Середньовіччі

Успішний розвиток географії в античний час створив добрі передумови для її подальшого утвердження в суспільстві. Проте *феодална роздробленість* перешкоджала здійсненню подорожей і, як наслідок, гальмувала розвиток географії. Цьому значною мірою сприяв і великий вплив на науку *християнської релігії*. Її швидке поширення в Європі, глибока віра людей у релігійні постулати змусили їх забути про наукові досягнення великих

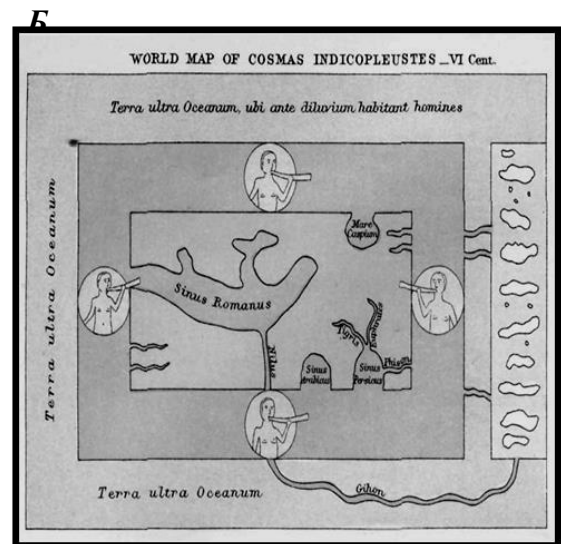
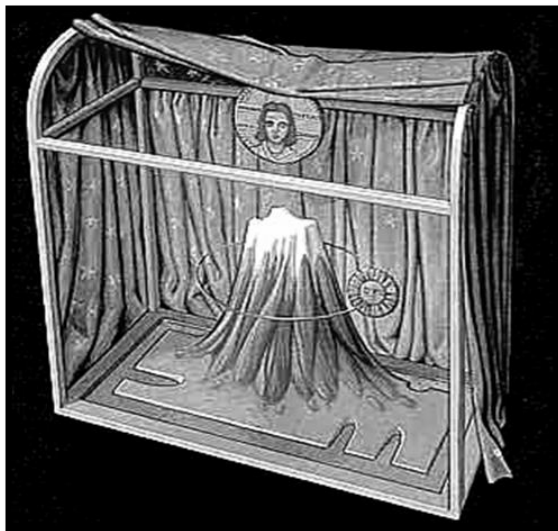

Інквізитори спалюють на вогні єретика

учених минулого. Зникло з лексикону навіть саме слово "географія".

Поняття про кулястість Землі було відкинуте як логічно неможливе і що не відповідає християнському світогляду. В зображенні Землі повернулись до примітивного уявлення про коло або квадрат.

Згідно з твердженнями александрійського монаха-космографа *Косми Індикоплова* (VI ст.), вважалось, що Земля має чотирикутну форму і нагадує плаский ящик, з усіх боків оточений океаном.

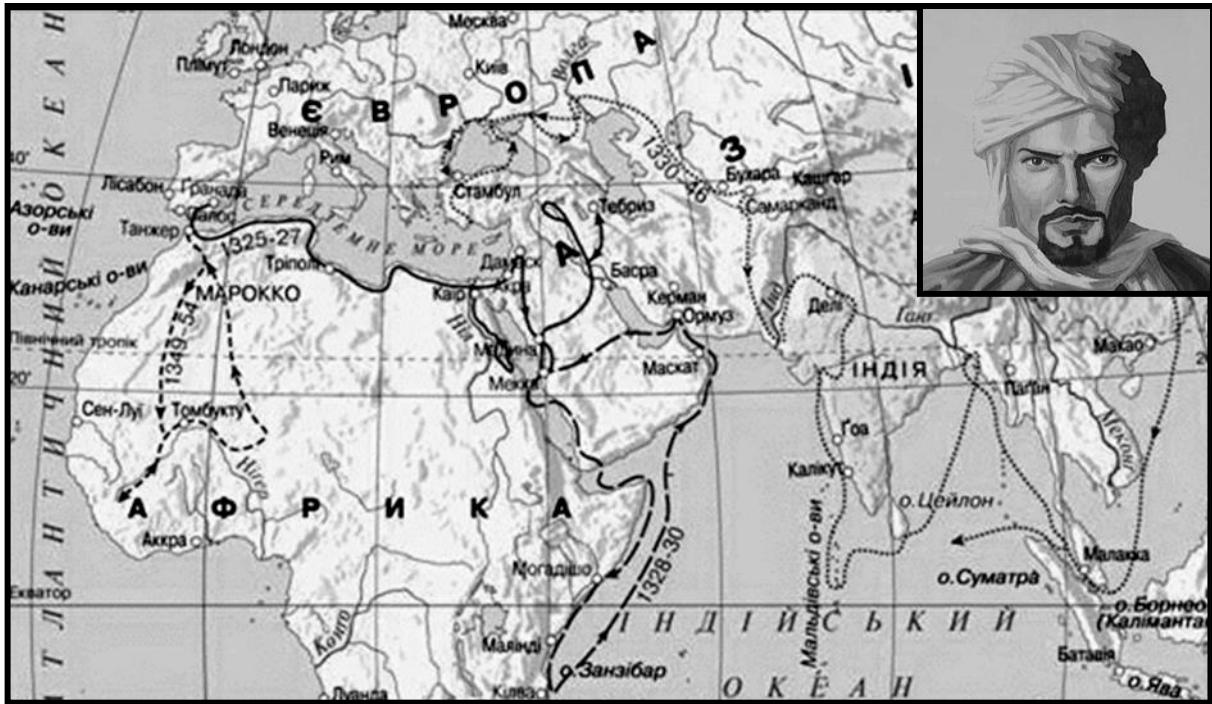

Будова Світу за Космою Індикопловим

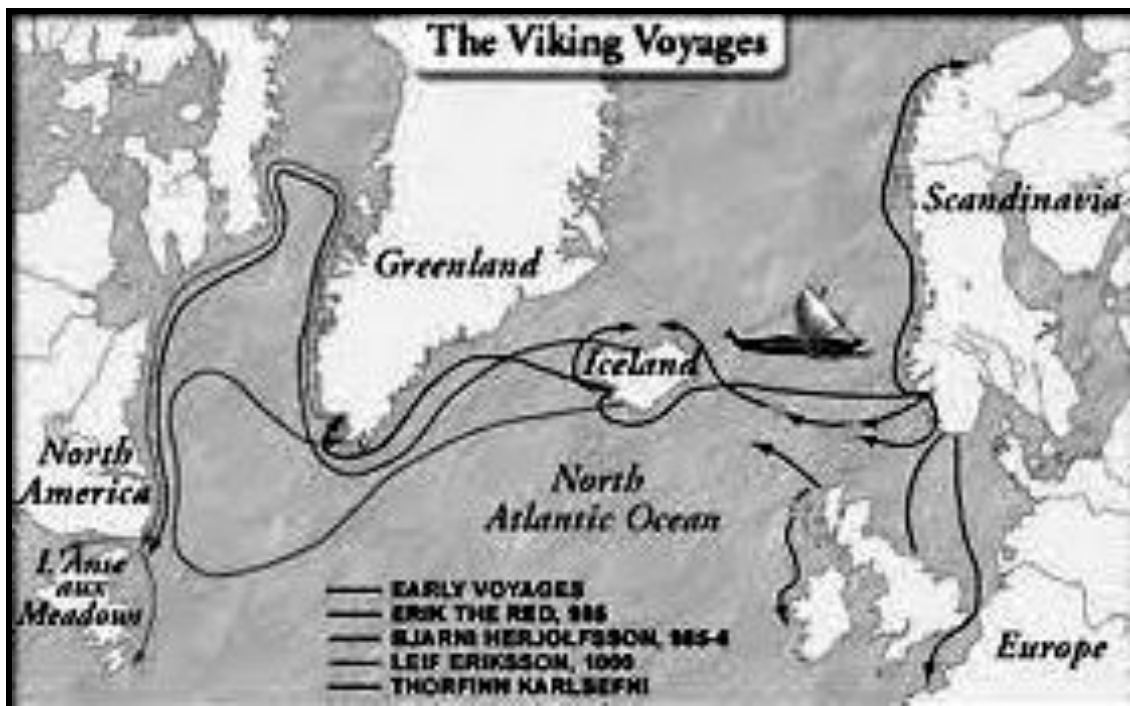
Але далеко не всі вчені вірили в таку наївну і просту будову світу. Спадкоємцями античної освіченості стали арабські вчені. Вони у зв'язку з інтенсивною торгівлею, яку вели на просторах від Середземного моря до Китаю і від Центральної Африки до р. Кама, складали описи різних країн,

робили градусні вимірювання. Значний внесок в астрономію, геодезію і географію зробив хорезмський вчений Біруні (973–1048 рр.). Він здійснив нову спробу обчислення розмірів Землі.

Одним із найвизначніших мандрівників всіх часів і народів справедливо вважається мандруючий купець із Марокко – *Абдаллах Ібн Батута*, який з 1325 до 1349 р. здійснив визначну подорож з Північної Африки через Русь і Центральну Азію до Китаю.

Подорожі Ібн Батути

Подорожі норманів (VII–XI ст.)

Важливу роль у розширенні знань про земну поверхню відіграли **нормани** (вікінги, варяги) – жителі Скандинавського п-ва. Вони, починаючи з VIII ст., здійснювали набіги на Британські о-ви, Францію, Голландію, доходили навіть до Константинополя. В IX ст. нормани відкрили і колонізували Ісландію (Наддот – 867 р.), в X ст. – Південну Гренландію (Ерік Торвальдсон (Рауді) – 981–983 рр.), а приблизно в 1000 р. син Еріка Рудого – Лайф Еріксон (Щасливий) досягнув північно-східних берегів Північної Америки (Лабрадор).

Цінні географічні дані про особливості природи широких земель на сході Європи були зібрані **слов'янами**. Так, багато географічної інформації

містилося в "Повести временных лет". У зведенні, складеному в Києві в другому десятиріччі XII ст. і відомому ще під назвою "Літопис Нестора", дуже добре описується шлях "із Варяг у Греки" – торгівельний морський і річковий шлях, що сполучав північ Європи із Середземним морем і частково проходив територією Київської Русі. У XII ст. від Київської Русі відокремилась Новгородська республіка, що заволоділа всіма північними землями аж до Уралу. Новгородці плавали по Студеному морю (Північний Льодовитий океан), відкрили острови Нова Земля, Вайгач, шлях до арх. Шпіцберген, проникли на узбережжя Карського моря аж до гирл річок Об і Таз.

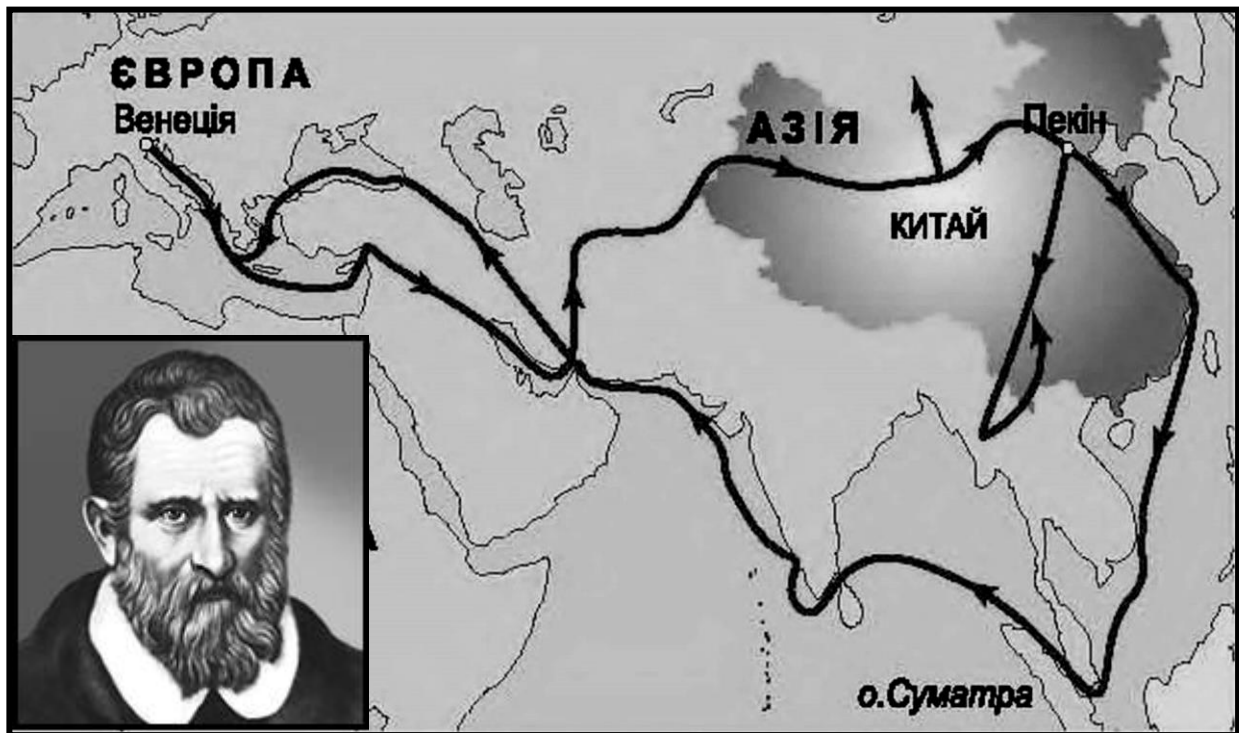
"Шлях із Варяг у Греки"

Досить значні географічні наслідки мали завойовницькі походи **Чингісхана** (1206–1217 рр.), під час яких були отримані відомості про природу Південного Сибіру і Центральної Азії. Навіть назва озера Байкал (за однією із версій) походить від тюркського "байгаал" – велика водойма.

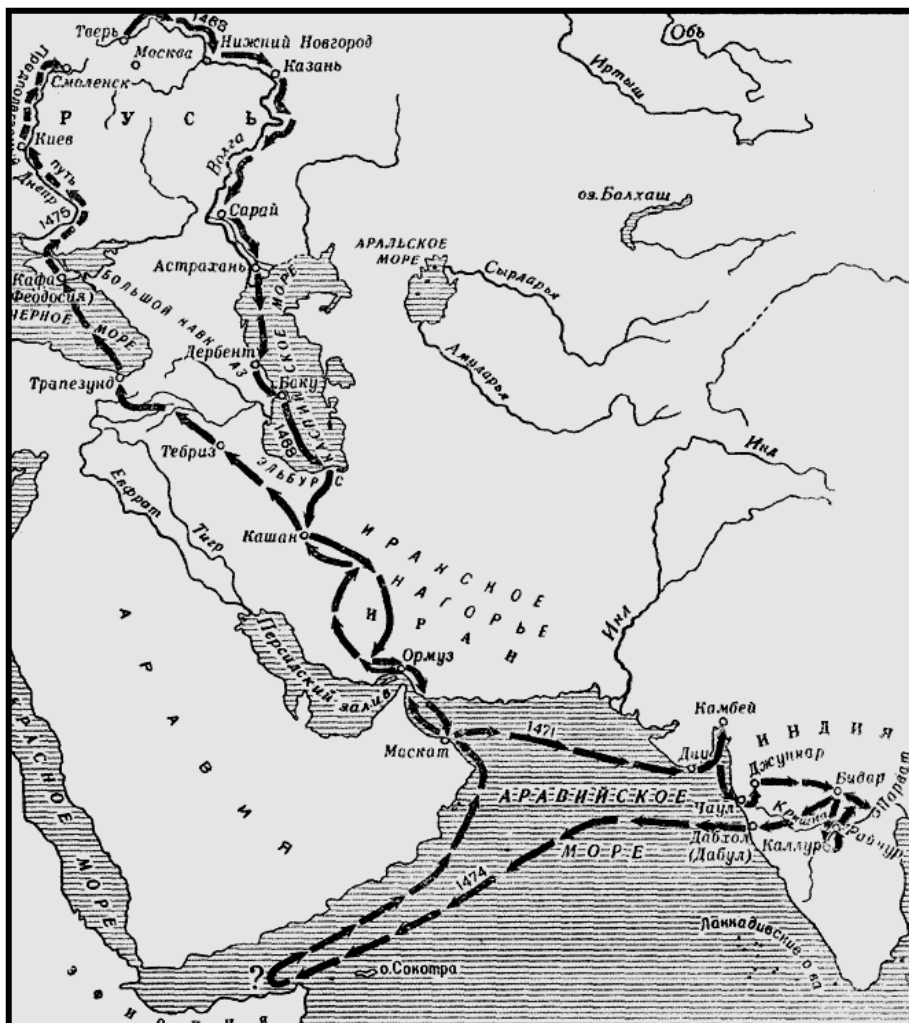
Серед європейських мандрівників заслужену відомість отримав венеціанський купець **Марко Поло**, який у 1271–1295 рр. побував у Малій Азії, Месопотамії, Ірані, Памірі, Тибеті, басейні Хуанхе і понад 15 років прожив у Китаї.

Видатну подорож в XV ст. (1466–1472 рр.) здійснив тверський купець **Афанасій Нікітін**, під час якої він відвідав Персію, плавав по Каспійському, Чорному, Аравійському морях і став першим європейцем, який проник углиб Індії.

Подорож Марко Поло

Подорож Афанасія Нікітіна

РОЗДІЛ 6

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ

---

1. Передумови Великих географічних відкриттів

Наприкінці доби Середньовіччя картина світу в уявленні європейців була вкрай недосконалою. Межа земель, відомих європейцям, китайцям і арабам, напередодні доби Великих географічних відкриттів охоплювала далеко не увесь світ. Тогочасних мореплавців називали інколи "полоненими суходолу".

Європейські мореплавці вже давно освоїли навколишні моря. Однак в Атлантичному океані вони наважувались здійснювати лише недалекі мандрівки, керуючись прибережними орієнтирами. Далі, вважали вони, лежить "море мороку" – Світовий океан, що виник внаслідок всесвітнього потопу. Плисти на південь небезпечно, оскільки там царство диявола, і за екватором, де не можна дихати, вони неминуче загинуть. Подолання кожної милі в напрямку півдня було для європейців перемогою над власним страхом. Поступово набуваючи досвіду, європейські мореплавці, торговці й різні шукачі пригод сміливішали. Наприкінці XV ст. вони вже були готові виходити в дослідницькі плавання на пошуки нових земель. В той самий час в багатьох місцях світу розвивались цивілізації, невідомі європейцям.

В Центральній та Південній Америці найвищого розквіту сягнули імперії ацтеків та інків. В Африці вплив європейців відчували лише прибережні народи континенту.

Життя людей у глибинних районах Африки залишалося незмінним упродовж багатьох століть, тому корінних африканців мешканці Європи вважали дикунами.

Південна та Східна Азія наприкінці XV ст. були регіонами, де переважали цивілізації високого рівня розвитку із розвинутими господарством і культурою.

В Китаї правила династія Мін. Незважаючи на розквіт мистецтв у час її владарювання, розвиток китайського суспільства суттєво уповільнився.

Індія поділялась на численні держави, найбільшою з яких був Делійський султанат. Ця країна приваблювала європейців своїми казковими багатствами, перш за все прянощами, які високо цінувалися в тогочасній Європі.

Наприкінці середніх віків торгівля з країнами Сходу набула постійного характеру. Різноманітні східні товари – прянощі, ювелірні вироби, тканини тощо – стали звичними для європейців. Однак у другій половині XV ст. ситуація значно ускладнилася внаслідок загарбання турками-османами Близького Сходу. Зокрема, "великий шовковий шлях" фактично зник ще у XIII ст. Різноманітні побори з торговельних караванів і кораблів, грабунки, піратство робили торгівлю вельми ризикованою, невигідною та нерегулярною. З'явилася велика кількість посередників (арабів, італійців), що призводило до

подорожчання товарів. Шлях до Індії через Єгипет і Червоне море повністю контролювали араби, які не допускали сюди європейців.

До пошуків казково багатой Індії європейців підштовхувала й інша причина: для розвитку торгівлі, заснування нових підприємств потрібні були золото і срібло. У Західній Європі його не вистачало.

Передумовами великих географічних відкриттів стали важливі удосконалення, досягнуті на той час у мореплавстві та військовій справі, зокрема:

1. Португальці в XV ст. створили швидкий і легкий вітрильник для далеких подорожей – каравелу. Вона мала три щогли з прямими і скісними вітрилами та могла рухатися за будь-якого вітру, досягаючи швидкості 22 км на годину.

2. Було удосконалено компас і морські карти. Компас, що з'явився в Європі наприкінці XII ст., мав вигляд магнітної стрілки, яку клали на шматок дерева, що плавав у посудині з водою. Тепер же магнітну стрілку скріпили з катушкою і настромили на стержень, що надало їй схожості з сучасним морським компасом. У XIV ст. з'явилися перші морські компасні карти-портalani з нанесеною компасною стрілкою. Вони досить точно відображали відомі європейцям землі та моря.

3. Європейські мореплавці почали використовувати винайдену арабами астролябію для визначення місцезнаходження корабля у відкритому морі за зірками.

4. Важливе значення мало і вдосконалення вогнепальної зброї: було винайдено ручні її різновиди – аркебузи, пістолети, мушкети.

Наприкінці XV ст. світ опинився на порозі великих змін. Саме європейцям судилося розпочати нову добу в історії людства, встановивши прямі зв'язки між континентами.

Великими географічними відкриттями називають відкриття, здійснені європейськими мандрівниками наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Поштовхом до них стали пошуки європейцями нового морського шляху до Індії в обхід володінь Османської імперії. Першими почали шукати нові шляхи до країн Сходу Португалія та Іспанія.

2. Перший етап Великих географічних відкриттів

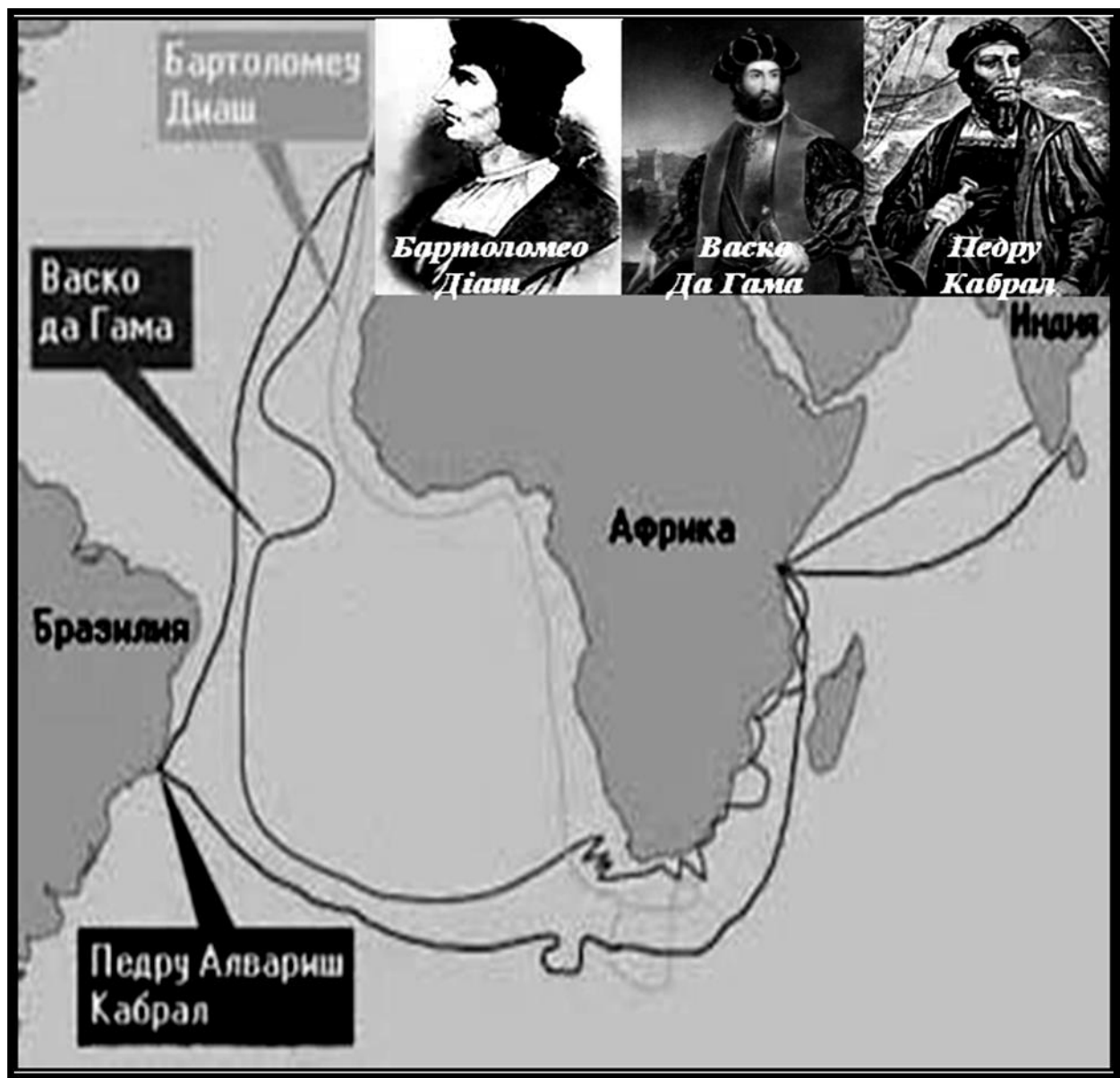
Початок процесу **Великих географічних відкриттів**, точніше кажучи – відкриття Європою інших континентів та шляхів до них, поклала Португалія, яка мала значний флот. Ініціатором пошуків морського шляху в країни Південної та Південно-Східної Азії був спадкоємний принц **Енріке (Генріх Мореплавець (1394–1466 рр.))**. Він сам не брав участі в жодному із плавань, але на мисі Сан-Вісенте Енріке збудував палац, в якому розміщувались школа космографії, астрономічна обсерваторія, морський

арсенал. З 1416 р. і до самої смерті принца рік за роком йшли португальські кораблі вздовж Африканського узбережжя в пошуках морського шляху до Індії.

В 1488 р. мореплавець **Бартоломео Діаш** підійшов до мису Доброї Надії, а в 1497 р. експедиція під керівництвом **Васко Да Гами** обігнула Африку з півдня і 20 травня 1498 р. кинула якор на рейді в порту Калікут. Менш ніж за півстоліття потому португальці обстежили о. Шрі-Ланка, Малакський п-ів, о. Ява, Молукські о-ви, Південний Китай, о. Тайвань.

22 квітня 1500 р. португальська експедиція під керівництвом **Алвареша Педру Кабрала**, яка прямувала до Індії, дуже сильно відхилилась від західних берегів Африки і пристала до східних берегів Південної Америки. Так португальцями випадково була відкрита Бразилія.

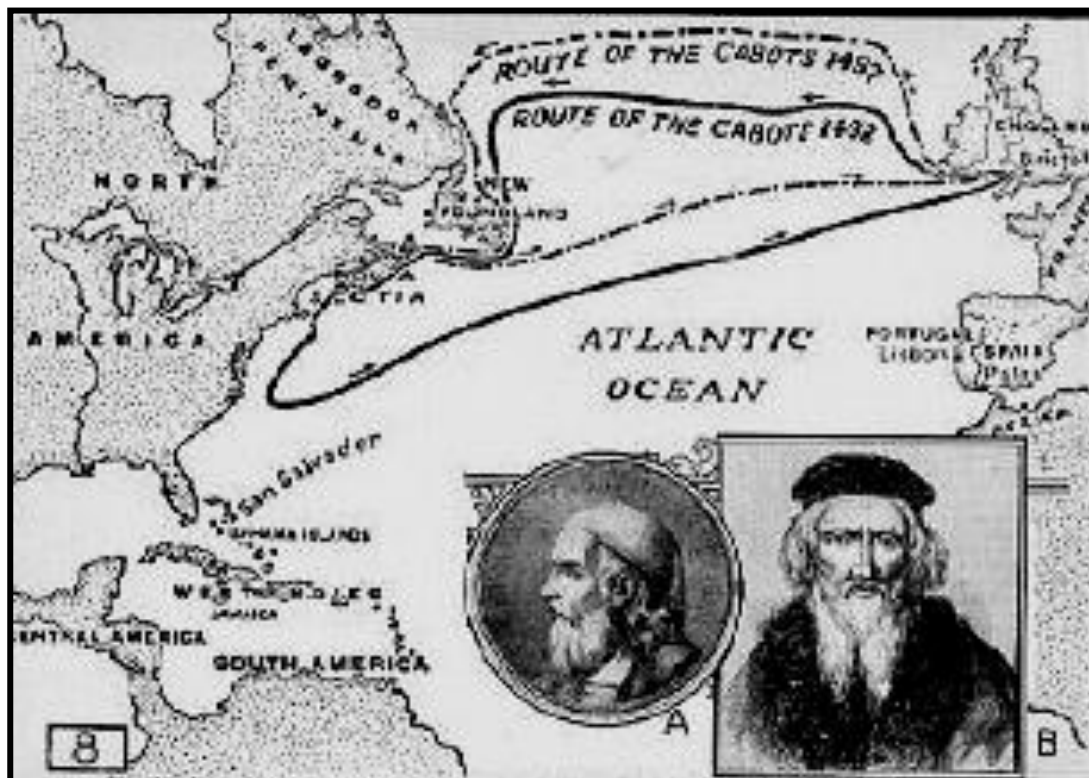

Видатні плавання португальців

Дещо раніше, в 1492 р., після 16 років умовлянь Іспанська корона уклала з генуезьким капітаном Крістобалем Колоном, більше відомим як *Христофор Колумб*, спеціальний договір "Про досягнення Індії західним шляхом". 12 вересня 1492 р. Колумб досяг Багамських о-вів. Всього він здійснив 4 експедиції (остання в 1504 р.).

Чотири експедиції Х. Колумба

Плавання Джона Кабота

Майже одночасно з Колумбом в 1497 р. італійський моряк Джованні Габотто (який служив на англійському флоті і тому більше відомий як **Джон Кабот**) досяг о-ва Ньюфаундленд і берегів Лабрадору.

Після відкриття берегів Нового Світу почався процес *завоювання внутрішніх областей Північної і Південної Америки іспанськими конкістадорами* (завойовники). В 1513 р. **Васко Нуньєс Бальбоа** перетнув Панамський перешийок і вийшов до Тихого океану, назвавши його Південним морем. В 1519 р. **Ернанд Кортес** завоював і розграбував державу ацтеків. В 1524–1537 рр. **Франсиско Пісарро** з братами (Ернандо, Гонсало і Хуаном) відкривають західне узбережжя Південної Америки (Перу і Чилі) та підкорюють могутню імперію інків. У 1541–1542 рр., перейшовши через Східні Кордильєри, іспанський конкістадор **Франсиско де Орельяна** став першим європейцем, який перетнув Південну Америку в найширшому місці, і першовідкривачем найбільшої річки світу. Конкістадорами керувало перш за все бажання наживи. Один із письменників Середньовіччя так говорив про них: "Вони йшли з хрестом в руці і з ненаситним бажанням золота в серці".

Що стосується Колумба, то історія виявилась несправедливою по відношенню до нього. Він до скону віку (1506 р.) вважав, що відкрив азійські о-ви, вони і зараз відомі під назвою Вест-Індія.

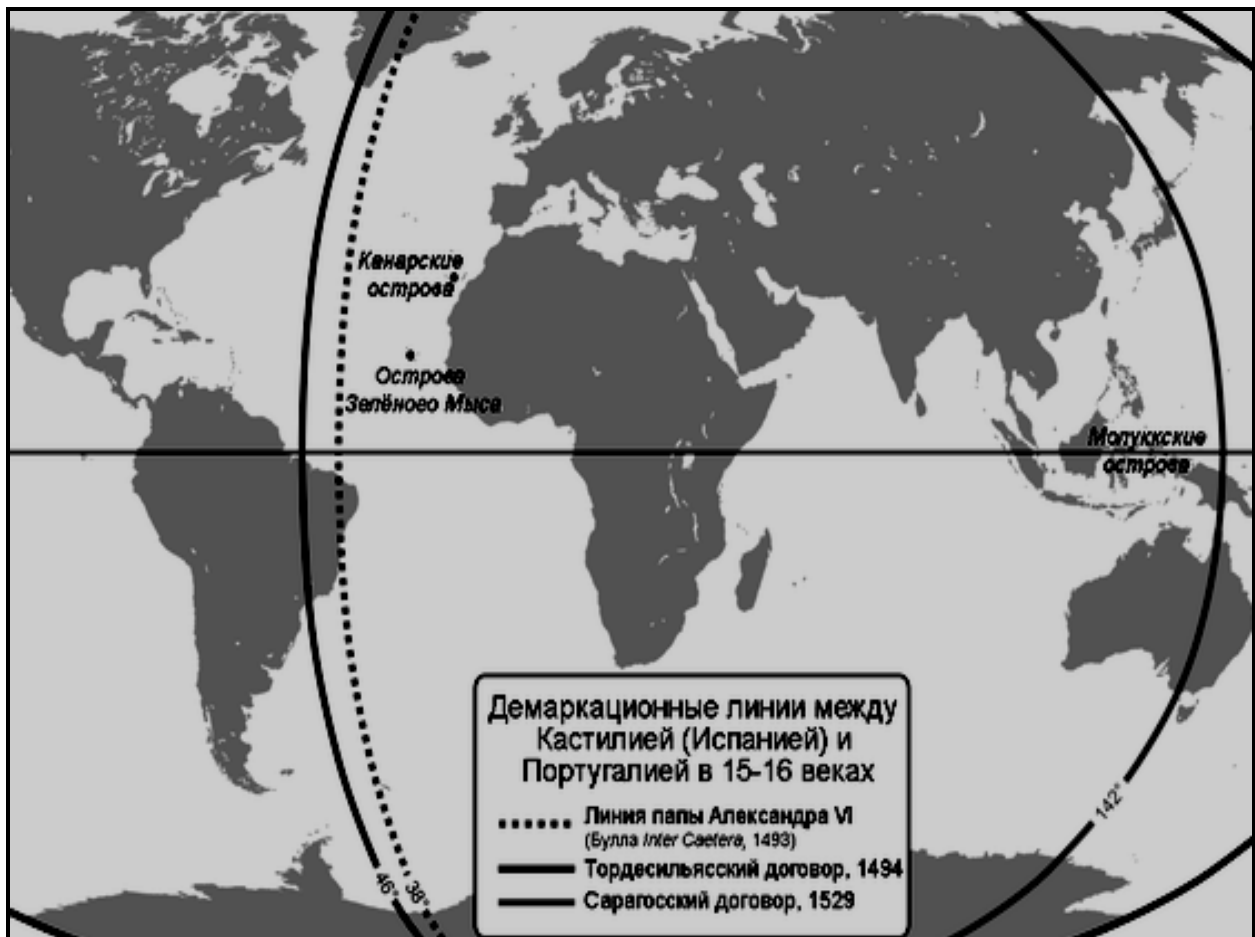
За рік після смерті великого мореплавця в книзі німецького картографа **Мартіна Вальдземюллера** "Вступ до космографії" вперше з'являється назва Америка на честь флорентійця **Амеріго Веспуччі**, який також відвідав Америку в складі однієї із пізніших експедицій. Однак, на відміну від Колумба, він врешті-решт зрозумів, що знаходиться не в Азії, а на іншому материку. Славу Веспуччі принесли його листи на батьківщину, в яких він живописно з вигадкою описував свої подорожі, а також складені ним карти.

Встановлення того факту, що відкриті землі не мають нічого спільного ні з Індією, ні з Китаєм, примушує Іспанію спорядити в 1519 р. експедицію під керівництвом португальця Фернао Магальяша, більше відомого як **Фернан Магеллан**. В інструкції, даній Магеллану королем Карлом I, було сказано: "Оскільки мені достеменно відомо, що на островах Молукко є прянощі, я посилаю вас головним чином на їх пошуки, і моя воля така, щоб ви вирушили просто на ці острови".

Перед цим слід згадати про **Тордесільяський договір** – міжнародний договір між Іспанією і Португалією, підписаний 7 червня 1494 р., який

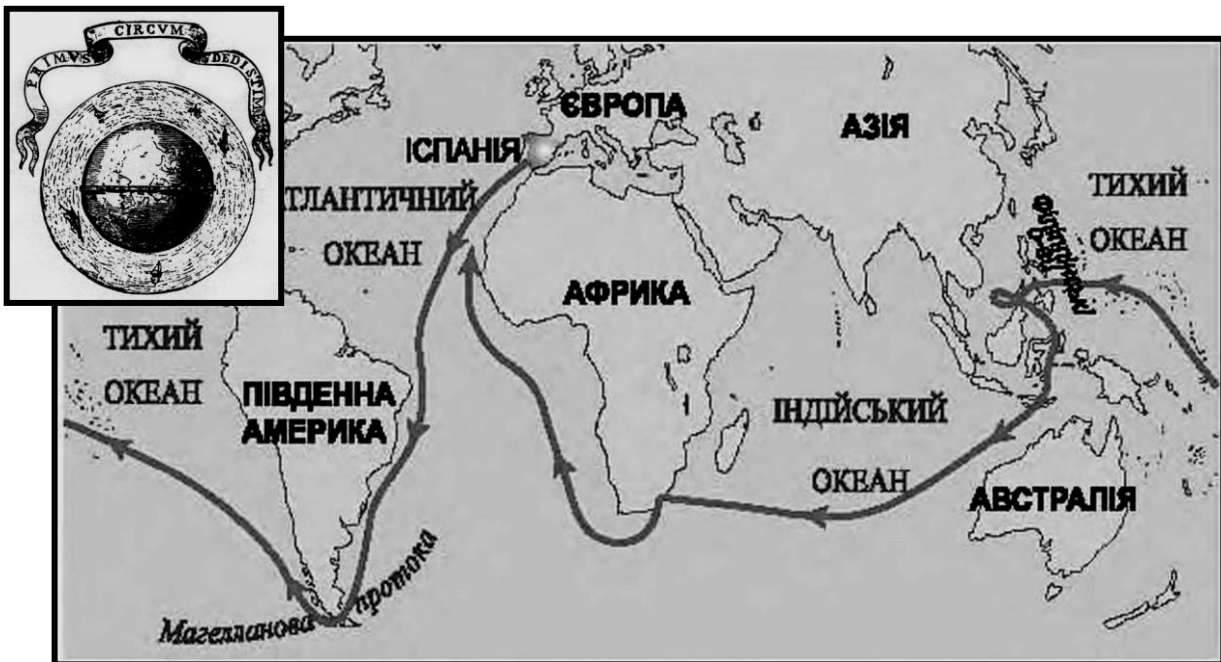
розділяв всі "нововідкриті" землі між двома країнами по меридіану, що проходить за сучасними координатами по 49°32'56" західної довготи. Лінія розділу була перенесена на 270 ліг (607,5 км) на захід порівняно з встановленою роком раніше булою (указом) папи Олександра VI і проведена посередині між португальськими на той час островами Зеленого Мису і островами Вест-Індії, відкритими Христофором Колумбом. Нововідкриті землі на схід від цієї лінії за договором відходили до Португалії, а землі на захід – до Іспанії. Договір був ратифікований Іспанією 2 липня 1494 р. та Португалією 5 вересня 1494 р. Лінія розділу по іншій стороні світу була проведена за Сарагоським договором, підписаним 22 квітня 1529 р. Ця лінія проходила по антимеридіану Тордесильянській лінії. Оригінали обох договорів все ще зберігаються в Генеральному архіві Індій в Іспанії і Національному архіві Торре-ду-Томбу в Португалії.

Під час плавання (1519–1522 рр.) була відкрита протока із Атлантичного океану в Тихий (пізніше названа Магеллановою), вперше було перетнуто Тихий океан і досягнуто Філіппінських островів. Тут під час сутички з тубільцями Магеллан був убитий. Одна з п'яти каравел експедиції – "Вікторія" – під командуванням **Хуана Себастьяна Ель-Кано**, перетнувши Індійський Океан і обігнувши Африку, 8 вересня 1522 р. кинула якорь біля берегів Севільї, завершивши, таким чином, перше навколосвітнє

плавання. Із 250 чоловік, які вирушили в експедицію, назад повернулось лише 18. Карл I подарував Ель-Кано герб із символічним зображенням глобуса і девізом – "Ти обійшов навколо мене".

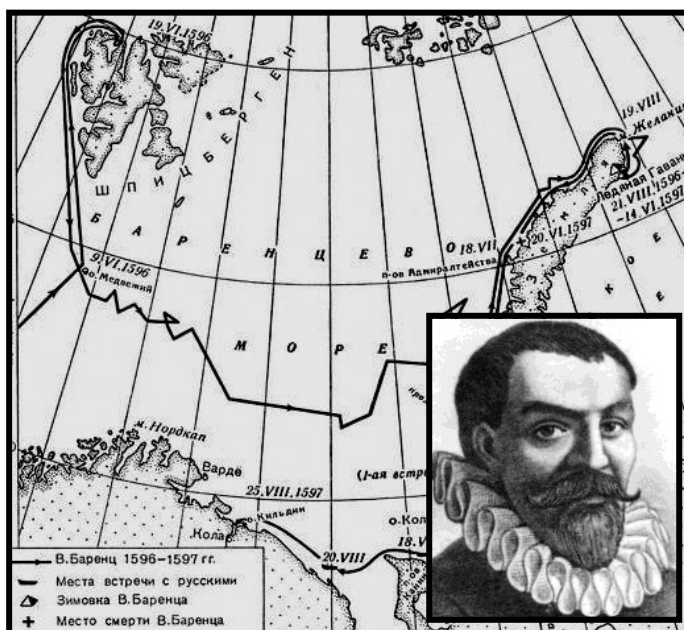

Плавання Фернана Магеллана

3. Другий етап Великих географічних відкриттів

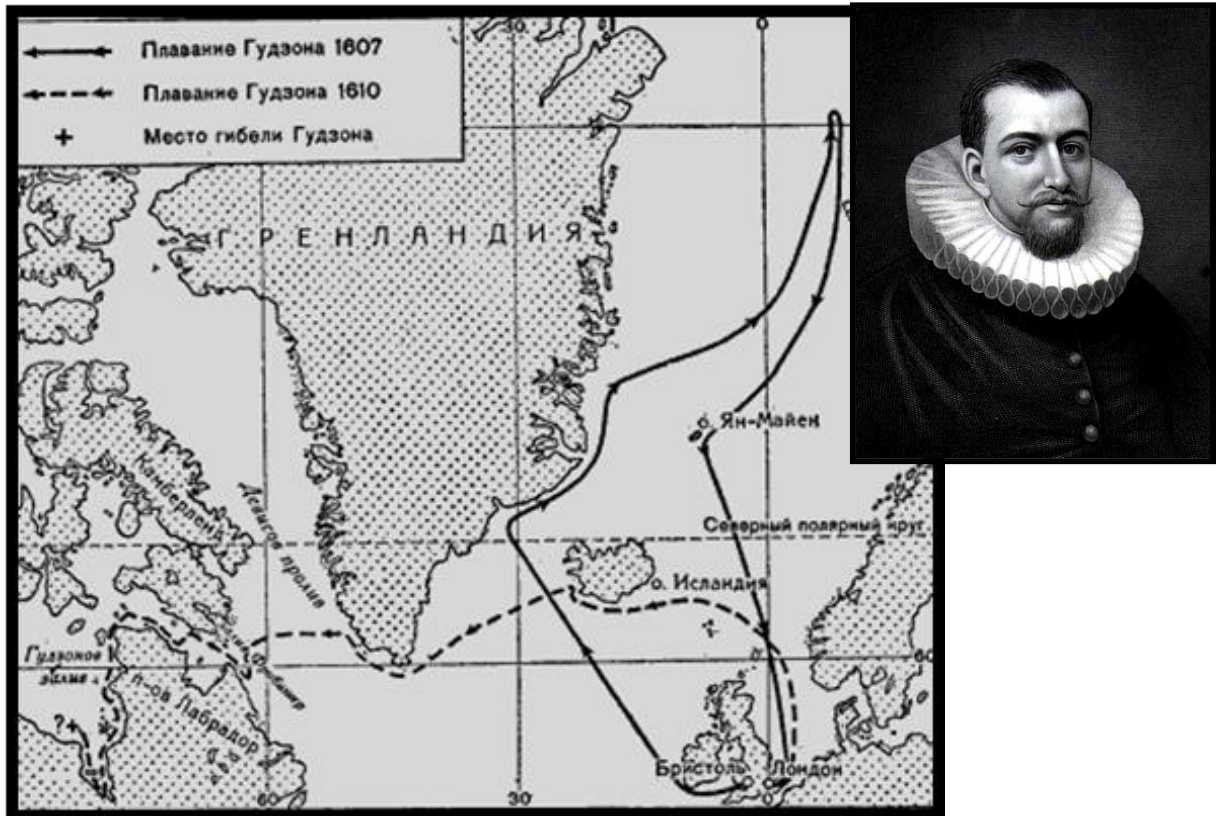
Час з другої половини XVI і до середини XVII ст. виділяється як **другий етап Великих географічних відкриттів**. На самому початку цього етапу виникає проблема пошуків морських шляхів у Китай та Індію навколо північних берегів Євразії (*Північно-Східний прохід*) та навколо північних берегів Північної Америки (*Північно-Західний прохід*), в чому були зацікавлені перш за все Англія та Голландія.

Найвизначнішими "шукачами" Північно-Східного проходу були англієць **Стівен Барроу** (1556–1557 рр.) та голландець **Віллем Баренц** (1594–1597 рр.), які плавали Баренцевим морем біля островів Нова Земля, Шпіцберген, Колгуєв, Вайгач.

Плавання Віллема Баренца

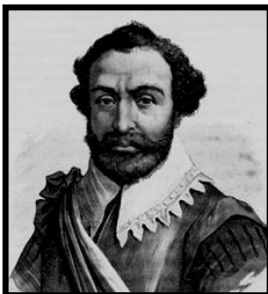
Героїчними зусиллями англійців *Мартіна Фробішера* (1576–1578 рр.), *Джона Дейвіса* (1585–1587 рр.), *Генрі Гудзона* (1610 р.), *Вільяма Баффіна* (1612–1616 рр.) було з'ясовано загальний острівний характер арктичної частини Північної Америки. Але сама проблема проходу з Атлантики в Тихий океан ні Північно-Східним, ні Північно-Західним проходом так і не була вирішена.

Плавання Генрі Гудзона

Після відкриття Америки Іспанія перетворилася на велику морську державу. З Америки в Європу пливли іспанські кораблі — галеони — з багатючими вантажами. Проте дорогою іспанців намагалися пограбувати морські розбійники — *пірати* (так називали їх греки), корсари (так називали їх італійці), флібустьєри (називали голландці). Перехоплювати галеони вирушали англійці, французи, голландці.

Часто-густо розбійники підшукували таємні стоянки, де можна було сховати награбоване. Вони пливли якомога далі від відомих земель і шукали такі, що ще не нанесені на карти. Так піратами було обстежено узбережжя Північної Америки та відкрито численні затоки, гирла річок, острови.

Під чорним піратським прапором плавав і відомий англійський мореплавець *Френсіс Дрейк*. "Залізний пірат", як його називали, сам себе вважав безстрашним мандрівником. Він другим після Магеллана в 1577–1580 рр. здійснив навколосвітнє плавання. Ф. Дрейк уточнив

обриси берегів Південної Америки, відкрив острови в Тихому океані. Він довів, що Вогняна Земля – не виступ "Невідомої Південної Землі", а сукупність островів, за якими простирається море. Пізніше найширшу протоку світу між Вогняною Землею і Антарктидою назвуть протокою Дрейка. Так пірати поповнювали ряди першовідкривачів Землі.

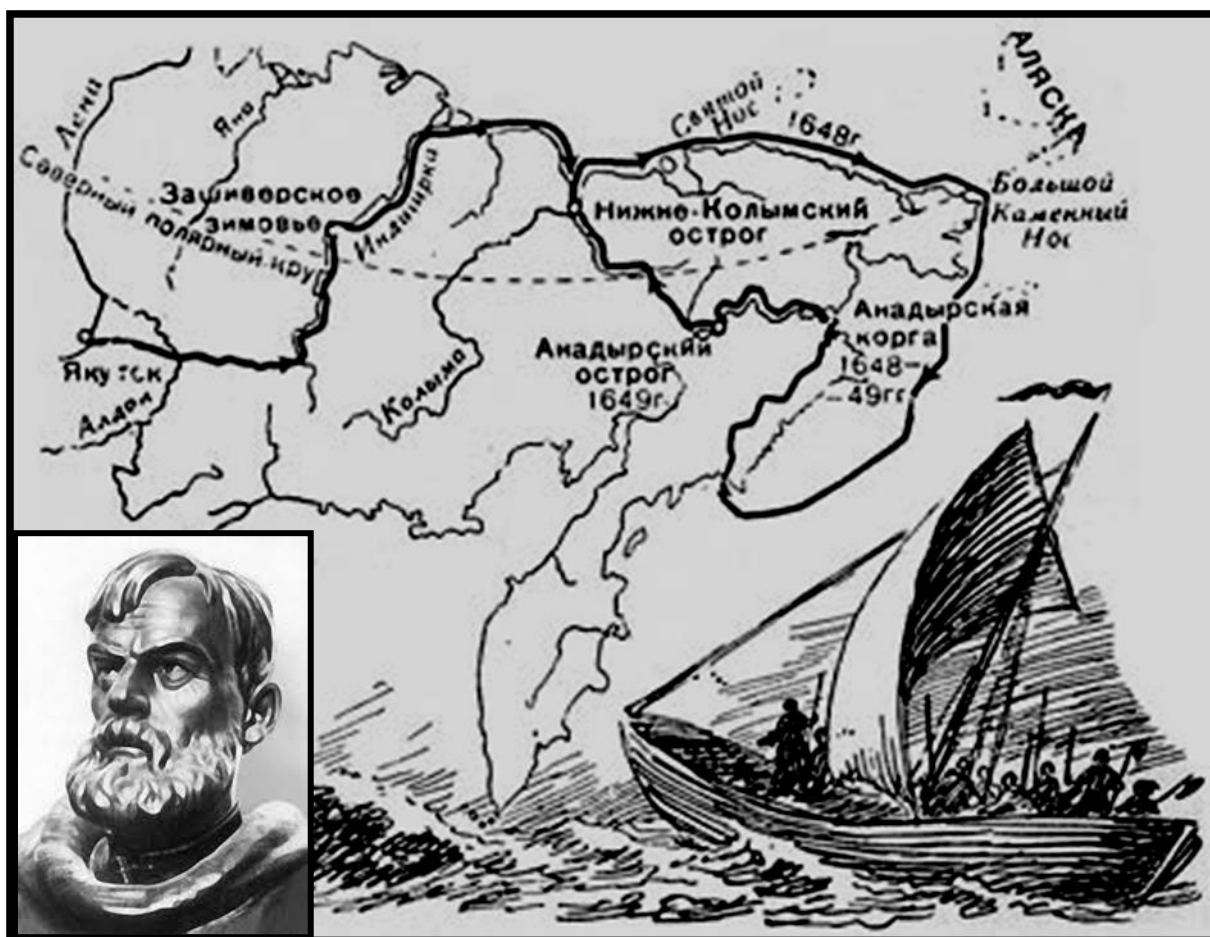

Навколосвітнє плавання Ф. Дрейка

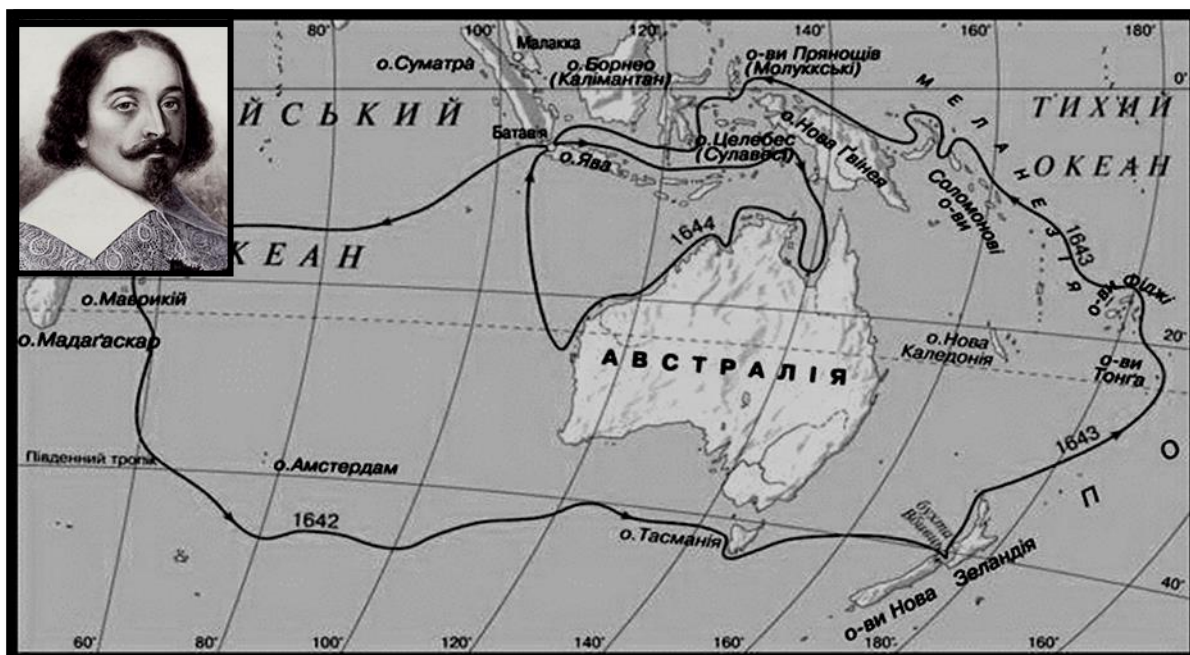
На цей же період припадають і великі географічні відкриття росіян у Сибіру та на Далекому Сході. Планомірне освоєння Сибіру почалось походом козаків **Єрмака Тимофійовича Повойського** за Урал і перемога над сибірським ханом Кучумом у 1581–1582 рр. У 1639 р. **Іван Юрійович Москвітін** досяг узбережжя Охотського моря. У 1643–1646 рр. **Василь Данилович Поярков** здійснив подорож по Далекому Сходу. В 1648–1649 рр. **Семен Іванович Дежньов** обігнув Чукотський п-ів і відкрив крайню східну точку Азії – мис, який він назвав Великий кам'яний ніс. В 1650–1653 рр. **Єрофей Павлович Хабаров** здійснив кілька походів по Далекому Сходу і Приамур'ю.

В середині XVII ст. плавання в помірних широтах Південної півкулі, організовані голландцями у пошуках "невідомої південної землі", завершилися відкриттям нового материка, пізніше названого Австралією. Під час плавання у 1641–1643 рр. Абель Янсзон Тасман з усіх боків обійшов цей материк і відкрив острови Нова Зеландія та Тасманія. Ця експедиція остаточно довела, що Австралія не є частиною невідомої південної землі.

Подорож С. І. Дежньова

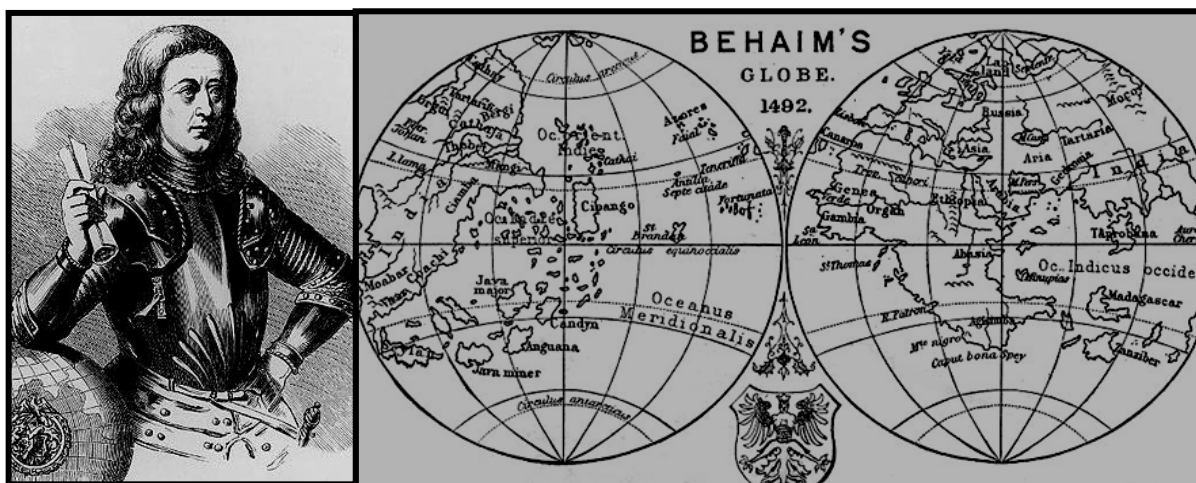
Плавання А. Тасмана

4. Наслідки Великих географічних відкриттів

Великі географічні відкриття мали величезний вплив на розвиток філософської думки та природознавства. Вперше дослідним, а не теоретичним шляхом було отримане правильне (в своїх загальних рисах) уявлення про конфігурацію Землі, розподіл суходолу та моря, тобто під землезнавські концепції була підведена фактична основа.

Значного розвитку набула картографія, яка розробляє нові проєкції для зображення сферичної поверхні всієї Земної кулі на площині.

Так, німець **Мартін Бехайм** в 1492 р. виготовив глобус, на якому були відображені географічні знання європейців перед відкриттям Америки. Величина глобуса, названого "Земним яблуком", – 507 мм в діаметрі; на ньому немає вказівок широти і довготи за сучасним методом, але є екватор, меридіани, тропіки і зображення знаків зодіаку. Також подані короткі описи різних країн та зображення їх жителів.

Фламандський картограф і географ **Герхард Меркатор** найбільш відомий як автор рівнокутної циліндричної картографічної проєкції, яку він вперше застосував при складанні навігаційної карти світу на 18 аркушах у 1569 р.

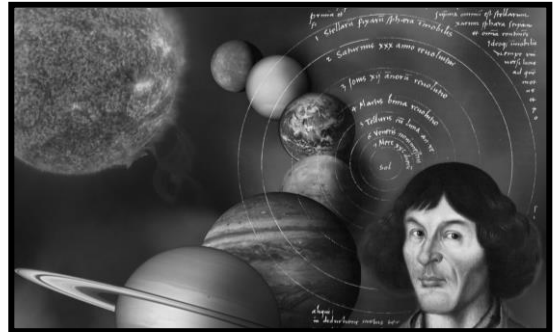
Карта виконана з застосуванням рівнокутної циліндричної картографічної проєкції Г. Меркатора

Фламандський картограф **Абрахам Ортелій** склав перший в світі географічний атлас, що складався з 53 карт великого формату з детальними пояснювальними географічними текстами, який був надрукований в Антверпені 20 травня 1570 р.

Найвизначнішим досягненням науки першої половини XVI ст. було геліоцентричне вчення польського астронома **Ніколая Коперніка**.

До цього ж часу відноситься і діяльність його великих послідовників – **Джордано Бруно, Галілео Галілея, Йогана Кеплера**, які сприяли розвитку астрономії.

В 1650 р. в Нідерландах вийшла в світ "Географія генеральна" **Бернхарда Вареніуса**, в якій були узагальнені нові географічні відкриття і досягнення в галузі природознавства.

Результатом звияг епохи Великих географічних відкриттів став не лише безпрецедентний якісний стрибок у географічних пізнаннях людства. Неминучим супутником відкриттів став "**вихід Європи за її межі**", тобто колонізація нових земель, насаджування там європейського права та адміністративних систем, а також випробуваннях у Європі методів економічної експлуатації.

В географічному сенсі колонії дещо відрізнялися. Іспанці віддавали перевагу провінційним утворенням. Їхні колонії були зведені у два віцекоролівства – Нову Іспанію (південь Північної Америки) та Перу (Південна Америка). Португальці та голландці практикували "крапковий варіант" з опорою на міста-фортеці прибережної смуги. Суть політики при цьому не змінювалась. Корінне населення або зганялося з колонізованих територій і заміщувалось білими поселенцями, або ж просто винищувалось і замінювалось рабами-неграми, вивезеними з Африки.

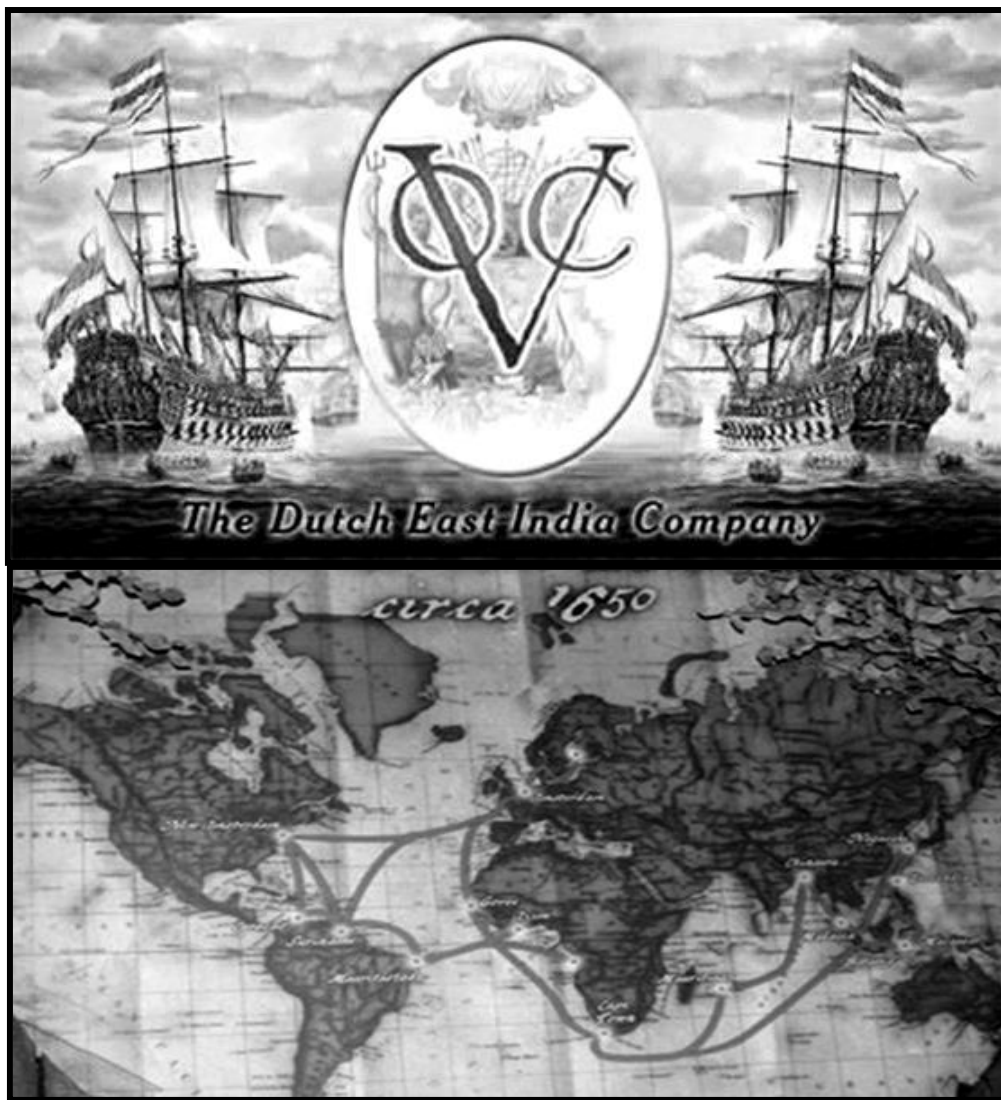
Європейські колонії Нового Світу

Хижа експлуатація ресурсів колоній дала поштовх економічному розвитку Європи в цілому і її західної частини зокрема. Саме з епохи Великих відкриттів бере

початок **нова структура світової економіки** на чолі з Західною Європою, по відношенню до якої решта регіонів відігравали роль експлуатованої аграрно-сировинної периферії.

Ще одним важливим наслідком Великих відкриттів стала зміна самої географії світових торговельних зв'язків. Вони проходили тепер по Атлантиці, минаючи Середземномор'я, яке до цього служило провідним осередком таких зв'язків. Тому закономірно, що Венеція поступово втрачала колишню роль. І ця роль перейшла спочатку до Антверпена (Фландрія – сучасна Бельгія), який контролював потоки срібла з Південної Америки. А з кінця XVI ст. – до Нідерландів та їхньої економічної столиці Амстердама. Завдяки розвиненому суднобудуванню та найбільшому в Європі, а отже, і в світі, торговому флотові Нідерланди спочатку взяли під свій контроль торгівлю в Північному та Середземному морях. А завдяки спеціально створеній **Ост-Індійській компанії** та її опорним пунктам на Півдні Африки, Малакському півострові, островах Ява та Суматра, Індії – і торгівлі прянощами, цією "пахучою валютою" того часу.

Торгові шляхи Ост-Індійської компанії

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ НОВОГО ЧАСУ

1. Політична географія Європи у XVIII–XIX ст.

Основною тенденцією, яка визначала політичну географію Нового часу, була, безперечно, **територіальна консолідація**, становлення територіальних держав – замість роздроблених династичних земельних утворень. Якщо в 1600 р. в Європі налічувалось близько 300 територіальних утворень, то в 1900 р. – 25.

Процес територіальної централізації мав різну природу на різних етапах. До кінця XVIII ст. його рушійними силами виступали феодальні монархії – носії територіального суверенітету. Національні держави в цю епоху ще були винятком. Ними можна вважати Французьке і Англійське королівства та Нідерланди. Їх території розширювались, виходячи зі співвідношення сил на міжнародній арені, підтримання рівноваги, забезпечення власної безпеки, оволодіння стратегічно важливими виходами до морських та річкових транспортних артерій і т. д.

До середини XVIII ст. європейський політичний простір контролювали Франція, Іспанія, Річ Посполита, Швеція, Османська імперія, Австрія та Московська держава. З середини XVII ст. стало формуватись нове співвідношення сил.

Провідне положення втрачають Іспанія (1714 р. розділили її володіння в Італії та Нідерландах), Голландія – після трьох англо-голландських війн її торгівельні і колоніальні позиції переходять до Англії, Річ Посполита занепадала і після трьох поділів припинила своє існування, Швеція – Північна війна (1700–1721). Швидко регресує Османська імперія (її спроби війн) – втрачає території у Європі – Угорщина, Хорватія, Південна Україна, Крим.

Натомість виникла "*Пентархія*" (влада п'яти) у складі *Франції, Англії, Австро-Угорщини, Пруссії та Російської імперії*. Зазначені держави перерозподілили між собою території й сфери впливу своїх слабших суперників. У правовому плані "*Пентархія*" була закріплена Віденським трактатом 1815 р. Однак "*віденська система*" мала принципову владу: вона не враховувала етнічний склад населення, волю народів до самовизначення. І в цьому аспекті виявилась нетривкою.

XIX ст. стало століттям націоналізму й національних держав. У 1830 р. визнано незалежність Греції та Бельгії. В 1861 р. проголошено Італійське королівство, яке до 1871 р. увібрало в себе практично всі італомовні території. 18 січня 1871 р. проголошенням Німецької державної імперії завершилося об'єднання німецьких земель. Потім настала черга балканських народів Османської імперії. У 1878 р. Берлінський конгрес визнав незалежність Румунського королівства, а також Королівства Сербії та

Чорногорії. У 1912–1913 рр. виникли незалежні королівства Албанія та Болгарія. У 1905 р. в результаті референдуму (вперше в історії) Норвегія відокремилась від Швеції. Утворилось 11 нових національних держав (включаючи Швейцарську конфедерацію, нейтралітет і цілісність якої окремо гарантувались Віденським трактатом).

2. Новий європейський колоніалізм

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. в колоніальному світі відбуваються процеси, які дають змогу говорити про новий етап європейської колоніальної політики. З-під влади європейських метрополій звільняються переселенські колонії Пн. і Пд. Америки. 4 липня 1776 р. проголосили незалежність 13 англійських колоній на Атлантичному узбережжі Пн. Америки. Англія, яка не мала сильної сухопутної армії, виявилась неспроможною подолати опір 3 млн населення США. В 1803 р. до території США приєдналась колишня французька Луїзіана за 15 млн доларів викуплена у Наполеона, а в 1818, 1846 рр. – Флорида, Техас та Орегон захоплені – викуплені в Іспанії. Наприкінці століття, в 1898 р., США відібрали в Іспанії і Гавайські острови. Загалом же протягом XIX ст. територія США зросла в 4 рази, була компактно заселена вихідцями переважно з Англії, Ірландії і Німеччини. Тут сформувався новий силовий центр загальносвітового значення з європейською культурою.

Аналогічним чином складалась історична доля Центральної та Південної Америки. В 1804 р. з-під залежності Франції вийшов острів Гаїті. А між 1810–1826 рр. втратили свої колонії в Америці й Іспанія з Португалією, зайняті війнами в Європі. Натомість постали Мексиканські Сполучені Штати, Сполучені Провінції Центральної Америки, Велика Колумбія, Еквадор, Перу, Болівія, Парагвай, Чилі, Сполучені Провінції Ла-Плати (майбутня Аргентина), Уругвай, Бразильська імперія. В 1902 р. Іспанія втратила останню свою велику американську колонію – Кубу.

В аналогічному напрямку просувались інші переселенські колонії. Хоча вони й зберігали формально залежний статус.

Це стосується, зокрема, Канади, відвойованої свого часу Англією у французів (1714–1763 рр.). На базі двох колоній англійської Верхньої Канади (Онтаріо) та франкомовної – Нижньої (Квебек) у 1867 р. було створено домініон Канади з широкою автономією. А також Австралія, що заселялась спочатку лише англійцями, на 4/5 засудженими за злочини. В січні 1901 р. шість австралійських колоній з 4 млн населення були об'єднані в домініон Австралійський Союз. Такий же статус отримала й Нова Зеландія.

У той же час промислова революція та переваги сучасного адміністративного апарату (включаючи армію та флот) були використані європейськими державами для нових колоніальних загарбань.

Об'єктами боротьби спочатку були країни – **виробники прянощів та бавовнику**. Першість захопила *Англія*. Вона розпочала з індійської Бенгалії,

а на 1856 р. поставили під свій контроль весь Індостан. Приблизно 2/3 цієї території (в основному приморськими) керував з 1859 р. призначений Лондоном віце-король, решта перебувала під протекторатом. Крім того, до віцекоролівства воєнним шляхом була приєднана Бірма (М'янма). На противагу Нідерландській Індії (Індонезія) англійці зайняли о. Цейлон, Малакку та Сінгапур.

Франція витіснена з Індії, захопила В'єтнам, Лаос та Камбоджу. У 1887 р. з них було створено Індокитайський Союз. Незалежність у цьому регіоні зберегли лише Непал та Сіам (Таїланд).

Одночасно з останньої третини ХІХ ст. намітилось просування Росії в Центральну Азію, на території, населені або тюркськими (туркмени, узбеки, киргизи), або іраномовними (таджики) етносами.

Формально суверенним залишався Китай – найбільша за територією та кількістю населення держава Азії. Однак уже в 1856 р. англійці відібрали в нього Сянган (Гонконг). У відповідь на це Франція утвердилась у Південному Китаї, Німеччина – на п-ві Шаньдунь, Японія відібрала о. Тайвань. А північні китайські області – Внутрішню Монголію та Маньчжурію – поділили на зони впливу Росія з Японією.

В Африці до 70-х р. ХІХ ст. проникнення європейців обмежувалось лише "точковими" володіннями у стратегічно важливих приморських районах. Зміни поки що мали тут частковий характер, зокрема заснування Республіки Ліберія чорношкірими емігрантами з США, колишніми рабами.

Справжній розподіл Африки стався в останній чверті ХІХ ст.

Першість і тут тримала **Англія**, яка намагалась вибудувати своєрідну вертикаль з півночі на південь. В 1882 р. вона фактично оволоділа Єгиптом, потім настала черга Судану, Уганди, Кенії. В 1920 р. захоплені або куплені землі Родезії, Ботсвани, Лесото, Свазіленду, Зулуленду були об'єднані у Південно-Африканський союз зі статусом домініону. У Західній Африці англійці обмежились багатими на золото, прянощі та нафту Сьєра-Леоне, Золотим Берегом (Гана), Намібією та Нігерією. І хоча побудувати вертикаль "Каїр–Кейптаун" Британії не вдалося, більшість стратегічно важливих позицій Африки залишилось за нею.

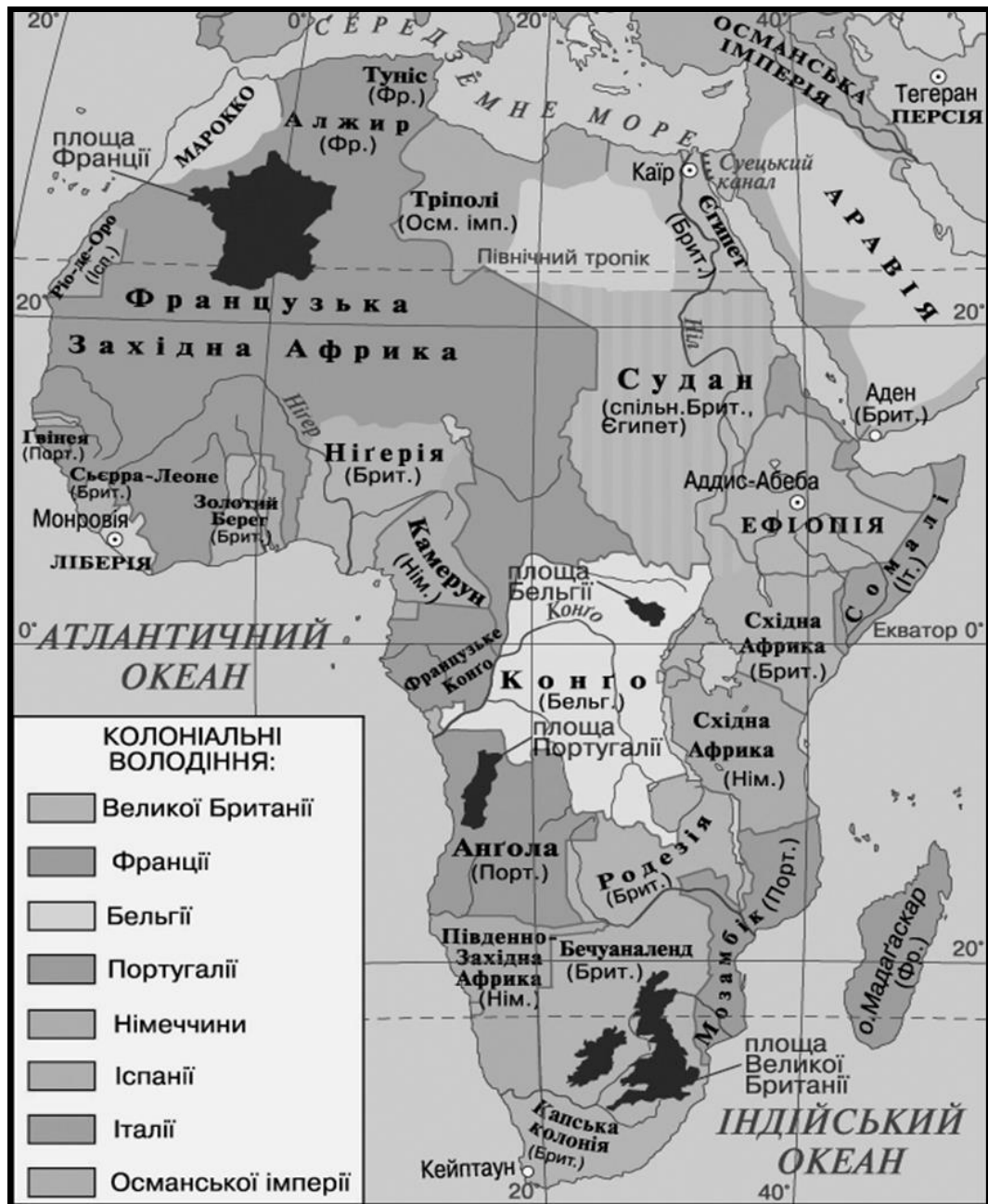
Франція намагалась збудувати свою Африканську імперію із заходу на схід. І це теж певною мірою не вдалось, хоча Франція все ж стала "державою № 2" Африки. Було завойовано Алжир, потім васалом став бей Тунісу, султан Марокко. На заході французам дістались порівняно бідні та малозаселені території. Тут були створені: Французька Західна Африка (Сенегал, Мавританія, Малі, Гвінея, Буркіна-Фасо, Нігер) та Французька Екваторіальна Африка (Чад, Конго, Габон). Французи захопили стратегічно важливий о. Мадагаскар.

Решта держав обмежились меншими придбаннями: німці захопили – Того, Камерун і Танзанію; бельгійці – Конго; Італія відібрала у турків пустелі і кам'янисті території Еритреї, Сомалі і сучасну Лівію.

Отже, на початку ХХ ст. в Африці залишились лише дві незалежні держави – Ефіопія та Ліберія.

Тоді ж, наприкінці XIX – на початку XX ст., була поділена і Океанія між Англією, Францією, США та Німеччиною.

На 1900 р. колоніальні володіння становили 55 % території суходолу з 35 % населення. Абсолютну першість тримали Англія (45 % колоніальних територій та майже 70 % їх населення) та Франція (відповідно 15 % та 9,5 %), а також Бельгія, Німеччина, Португалія, США, Італія та Росія.

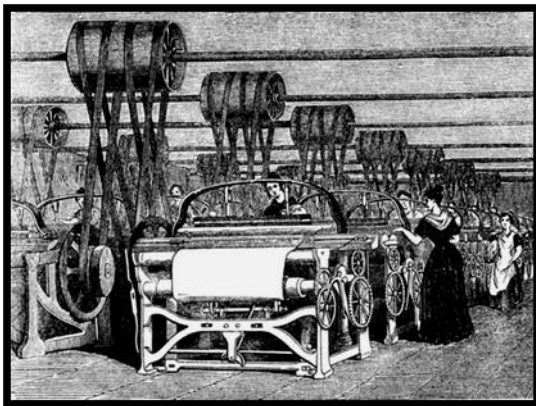
Колоніальний поділ Африки

На відміну від першої хвилі колонізації, друга захопила території, в основному вже обжиті і відносно заселені. В них продовжувало переважати тубільне населення, хоч воно й скорочувалось або витіснялось – як у Кенії, Алжирі чи Південній Африці. Європейські мігранти у більш-менш значній

кількості з'явилися лише у Північній Африці на півдні та Кенії. Проживали вони переважно у містах.

3. Економічна географія Нового часу

З початку XVIII ст. стала складатися нова структура європейської та світової економіки. Нідерланди й Амстердам витіснили з провідних ролей перша в історії національна економіка – англійська. Розпочалась так звана "ера Лондона", що тривала до другої половини XIX ст. Англійський економічний домінітет тримався на потужному флоті, інтенсивній промисловості, прибутковій риболовлі і зростаючій з середини XVII ст.) металургії. Навіть втрата колоній в Північній Америці не підірвало його. Більше того, з кінця XVIII ст. англійська економіка першість отримала нову стратегічну підйому: Англія першою стала на шлях промислової революції,

Ткацька фабрика

впровадження паромашинних технологій, формування індустріальної структури економіки. У її валовому національному продукті промисловість обігнала сільське господарство вже між 1811–1821 рр. Приблизно півстоліття Англія по праву називалась "майстернею світу". Таким чином, економіка набула яскраво вираженого моноцентричного характеру. Роль найближчої периферії англійського економічного центру відігравали країни менш розвинені: Німеччина, Іспанія, Франція, Росія. Мала Англія й периферію колоніальну.

Однак з другої половини XIX ст. ситуація стала змінюватись: у процес промислової революції стали включатись нові країни та регіони. Виникло близько 20-ти регіональних центрів, переважно в Європі, такі як Руський, Саарський, Верхньосілезький у Німеччині, Південно-Чеський та Нижньо-Австрійський в Австрії, Придніпровський, Лодзинський, Прибалтійський, Московський, Петербурзький у Росії, Лотаринзький, Ліонський, Ельзаський у Франції та ін.

В цілому в Європі промислова першість перейшла до Німеччини. Однак сучасна індустрія вже перестала бути монополією "старого континенту". Наприкінці XIX ст. промислова структура економіки сформувалась в США (в основному за рахунок північно-східного та приозерного районів). А наприкінці XIX ст. ця країна вже стала світовим індустріальним лідером. З останньої третини XIX ст. в індустріалізацію включилась Японія: біля Осаки та Йокогами стали формуватись потужні індустріальні райони.

Таким чином, моноцентрична структура світової економіки почала перетворюватись на поліцентричну. Досить чітко окреслився й міжнародний поділ праці, в рамках якого декілька промислово розвинених і найбагатших

країн експлуатували аграрно-сировинну периферію. Так, на кінець XIX ст. 75 % світового видобутку алмазів і 90 % золота давав Південноафриканський Союз; мідь до розвинених країн завозили з бельгійського Конго, Родезії, Чилі; олово – з Нігерії і Болівії; срібло – з Перу; залізну руду – з Бразилії; нафту – з Мексики та Венесуели. Мінеральна сировина доповнювалась тропічним господарством – вирощуванням цукрової тростини (Куба, Гаїті, Японія, Бразилія), кави (Бразилія, Колумбія, Мексика), бавовнику (Мексика) тощо.

Ще одним глобальним фактором економічної географії стала **транспортна революція**, що її носіями виступали тяж країни Заходу. Розпочавши з масового будівництва шосейних доріг та каналів (з XVI ст.), вони з 20-х рр. XIX ст. першими опанували залізничний та пароплавний транспорт. Із 40-х рр. XIX ст. пароплавні маршрути зв'язали Європу з Індією, у 60-ті рр. – з Австралією і Пн. Америкою, на початку XX ст. – з Пд. Америкою. У результаті економіка й торгівля стали справді світовими.

З економічними змінами змінювалась й **географія розміщення народонаселення**. Основні тенденції цих змін – зростання щільності населення (особливо помітно в Європі), активізація еміграційних процесів, а також масова урбанізація. Характерно, що між 1650–1900 рр. населення Європи зросло найінтенсивніше (в 4 рази), сягнувши зрештою $\frac{1}{4}$ світового – найвищий показник за вся історію "старого світу". Уже на 1600 р. середня густота населення тут сягнула 63 чол. на 1 км², причому "територія густої населеності" просунулась далеко на схід, до умовної лінії Петербург–Москва–Астрахань. За рахунок "надлишкового населення" в аграрних районах Європи сформувались міграційні потоки (в Пд. Італії, Ірландії, на півдні Іспанії, сході Австро-Угорщини, південному заході Росії). З 1846–1930 рр. Європу залишили близько 50 млн чоловік. Вони переселились до США, Канади, Пд. Америки (переважно Бразилії, Аргентини), Пд. Африки, Австралії, а з європейської Росії – до Сибіру та Приамур'я.

За рахунок надлишків сільського населення формувались і міста. Індустріалізація практично співпадала з урбанізацією – переселенням у міста колишніх селян. Справжній її "стрибок" припадав на XIX ст. Якщо на 1800 р. більшість населення проживала в містах лише в Нідерландах, то на 1900 р. – в Англії, США, Німеччині. До них приєдналася ще одна група країн зі швидкими темпами "урбанізації" – Франція (42 % міщан), Іспанія, Австралія, Канада, Данія, Австро-Угорщина (130 %).

4. Взаємодія суспільства і природи в епоху становлення капіталізму

Початок цього етапу у взаємодії суспільства та природи пов'язаний з появою та масовим впровадженням у виробництво машин. Це приводить до кардинальних змін у характері розвитку системи "людина – навколишнє середовище". Природа, яка, здавалосьь, була освоєна повністю, оскільки вся поверхня планети була практично вивчена, а отже, виявилась кінцевою, стала безконечною в якісному відношенні. Здавалосьь, що машина здатна

нескінченно виробляти споживчі вартості, необхідні для життєдіяльності людей, варто лише забезпечити її енергією, сировиною та робітником для обслуговування. Машину можна було поставити практично в будь-якому місці, і вона могла працювати 24 години на добу. Це породило ілюзії про те, що можна забезпечити такий рівень виробництва, який зміг би забезпечити кожному за його потребами, якщо взяти в кожного за можливостями, а в ставленні до природи – лозунг про те, що не варто чекати милостей від природи, потрібно взяти їх.

Цей період став часом відвертої війни людства проти природи. Це кінець першої половини XIX ст., коли передові країни Європи в епоху розвиненого капіталістичного суспільства внаслідок промислової революції і становлення великого машинного виробництва досягли небачених та й немислимих до цього успіхів в освоєнні природного простору та природних багатств. На вимогу виробництва наука робила все нові та нові відкриття в природознавстві. Різко зросла сукупна виробнича потужність людства (англійський теоретик утопічного соціалізму Р. Оуен зазначав, що за декілька десятиліть промислової революції Англія, збільшивши в кілька разів свій промисловий потенціал, могла б забезпечити товарами більшу частину людства). Природний простір інтенсивно експлуатувався і змінювався згідно з потребами виробництва. За історично короткий відрізок часу було видобуто і перероблено величезну кількість сировини, прорито канали між морями та океанами, знищено величезні площі лісів.

Індустріалізація та урбанізація принципово змінили всю систему взаємодії між людиною і природою.

Починаючи з XVII ст., розвиток капіталістичних відносин у суспільстві винахід парової машини та інтенсивний розвиток промисловості зумовили початок нового машинно-індустріального етапу взаємодії людського суспільства та природи. Молодий капіталізм розвивав потужну індустрію, підкорював природні ресурси в вузькому практицизмі. Основним фактором впливу на природу стає промислове виробництво.

Яскраві приклади грабіжницького використання природи дає історія освоєння Пн. Америки XVIII–XIX ст. Рух колоністів на захід супроводжувався таким колосальним винищенням природних ресурсів, яким колосальним був сам рух. В 1870–1871 рр. кількість щорічно вбитих бізонів в Америці становила 2,5 млн голів. З 1830 р. тут тривала кампанія за цілковите винищення бізонів, і власники залізниць запрошували пасажирів стріляти у тварин просто з вікон потягів. Розорювання прерій викликало могутні лесові, так звані чорні, бурі. За період 1790–1939 рр. у США були зруйновані або збіднілі не менше 114 млн га родючих земель. На площі 313 млн га прискорена ерозія зумовила значну втрату гумусу. Таке ж явище спостерігалось і в степових районах Росії. Пилові бурі і ерозія ґрунтів тут значною мірою пов'язані з майже повним вирубуванням лісів.

В міській економіці поява нічного освітлення, поліпшення опалення приміщень та поширення техногенного часу вивільнили від природної залежності навіть ритм життєдіяльності людей. Машинні ж технології на виробництві й транспорті взагалі були мало обумовлені природою, натомість почали наростати антропогенні навантаження на природу.

Епоха індустріалізації призвела й до забруднення навколишнього середовища. Так, лише за 1990–1920 рр. викиди в атмосферу окису сірки зросли з 30,65 до 56,51 млн тонн. В районах розвиненої металургії концентрація отруйних відходів в атмосфері звичайно була дещо вищою. Про це свідчить статистика захворювання на туберкульоз ("хвороба індустріалізації"): в промислових районах вона в 2,5–3 рази перевищувала середні значення. Гори відпрацьованої породи спотворювали природні ландшафти навколо видобувальних шахт, рудників. А забруднення річок, таких як Темза (у нижній течії), Рейн, Сена, Рона, вже в кінці XIX ст. викликало тривогу у фахівців, громадськості.

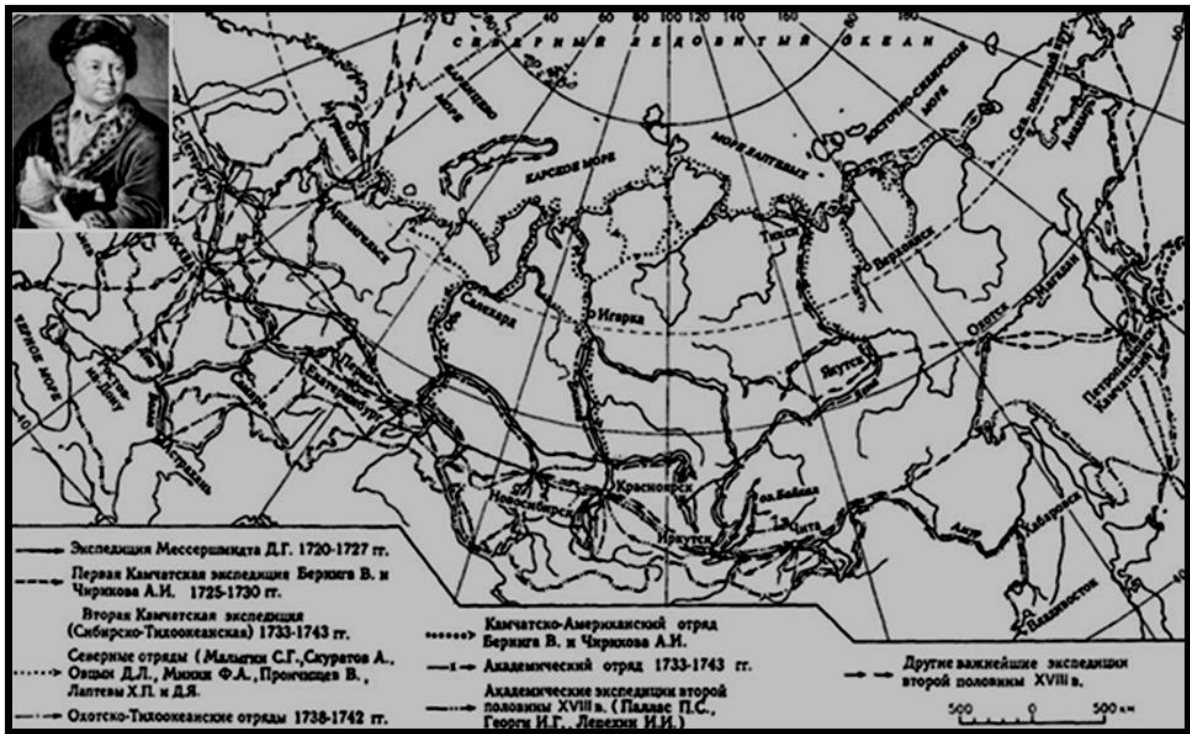
Жертвами прогресу кораблебудування, гірничих розробок (що потребували крипіжного лісу) та землеробської колонізації стали ліси. Уже на середину XIX ст. промисловий ліс було практично вирубано у європейській Росії, а в степових регіонах він практично зник.

Отож XX ст. отримало від минулого ще одну проблему – екологічну. Особливо активізувався негативний вплив на природу після застосування парової машини на морському та залізничному транспорті і винаходу двигунів внутрішнього згорання. Господарська діяльність почала завдавати щораз більшої шкоди надрам, рослинному і тваринному світу, ґрунтам, поверхневим та підземним водам, повітрю, але все це ще не порушило динамічної рівноваги всієї біосфери.

5. Географічні відкриття та розвиток географічного світогляду в XVIII–XIX ст.

В історії розвитку географічних знань з початку XVIII ст. настав **період узагальнень, перших науково-дослідних експедицій і початку диференціації фізичної географії**. Особливо активні географічні дослідження проводяться на території Росії. Велике значення для розвитку географічної науки мала діяльність Петра I.

Так, у 1716 р. ним в Росію був запрошений уродженець Данціга (Гданськ) доктор медицини *Даніїл Готліб Мессершмідт* для вивчення "всех трех царств естетства Сибири". 1720–1727 рр. ним було здійснено кілька наукових експедицій на півдні західного Сибіру, в Приобську Північ, Забайкалля і Прибайкалля. В результаті цих експедицій була відкрита в Сибіру багаторічна мерзлота, родовища графіту, срібла, свинцю, знайдено кістяк мамонта тощо.

Дослідження Сибіру у XVIII ст.

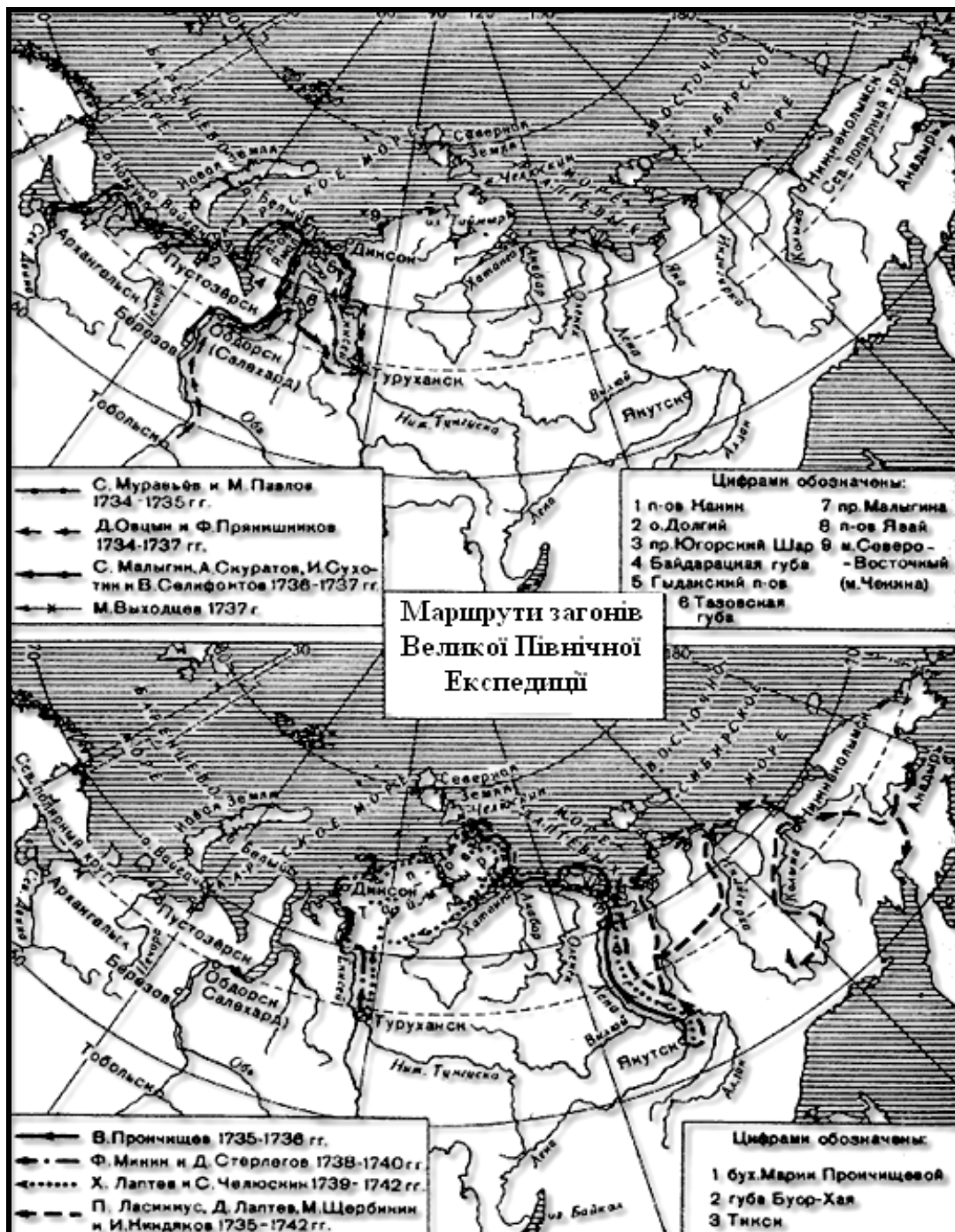
За наказом Петра I була організована I Камчатська експедиція, завданням якої було плисти від Камчатки на північ і визначити місце, "где русская земля сошлась с Америкой". Ця експедиція відбулась в 1725–1730 рр. під керівництвом вихідця із Данії капітана-командора *Вітуса Йонсена Берінга* і *Олексія Ілліча Чирикова*. Основного свого завдання ця експедиція не виконала, щоправда, були відкриті затока Хреста, бухта Провидіння, острів Святого Лаврентія, о-ви Діоміда в Берінговій протоці.

В 1734–1743 рр. російським урядом було організовано Велику Північну експедицію, метою якої було описа-

ти береги північного Льодовитого океану від Баренцового моря до Чукотського, а також знайти можливий шлях плавання вздовж берегів Північної Азії. В цій грандіозній експедиції брало участь понад 600 чоловік, що поділялись на кілька загонів, до складу яких входили такі відомі дослідники, як двоюрідні брати Дмитро Якович та Харитон Прокопович Лаптеви, Дмитро Леонтійович Овцин, Семен Іванович Челюскін, Василь Васильович Прончищев, Георг Вільгельм Стеллер та ін. До складу цієї експедиції входила І Камчатська експедиція Берінга і Чирикова (1733–1743 рр.), під час якої Берінгу вдалось досягти узбережжя Аляски і нанести його на карту. А Чириков в 1741 р. першим з європейців відвідав північно-західний берег Америки і відкрив Алеутські о-ви.

Перший географічний опис Росії належить сподвижнику Петра I **Івану Кирилову** (1689–1737 рр.): це – "цветущее состояние Всероссийского государства" (1731 р.). Кирилов керував топографічною зйомкою країни, за результатами якої задумав створити перший атлас Росії в трьох томах. Перший том був опублікований в 1734 р. У ньому містилась зведена "Генеральна карта Росії" (дрібномасштабна) і 14 обласних карт.

Важливу роль у розвитку географії відіграли праці визначного російського вченого **М. В. Ломоносова** (1711–1765 рр.). Йому належить відкриття основного географічного закону – взаємозумовленості компонентів природи. Велика заслуга Ломоносова у вивченні можливостей освоєння Арктики. Він зробив значний внесок у розробку ідей загального землезнавства, ввів у науку термін "економічна географія", виступав організатором академічних експедиційних досліджень великої території Росії.

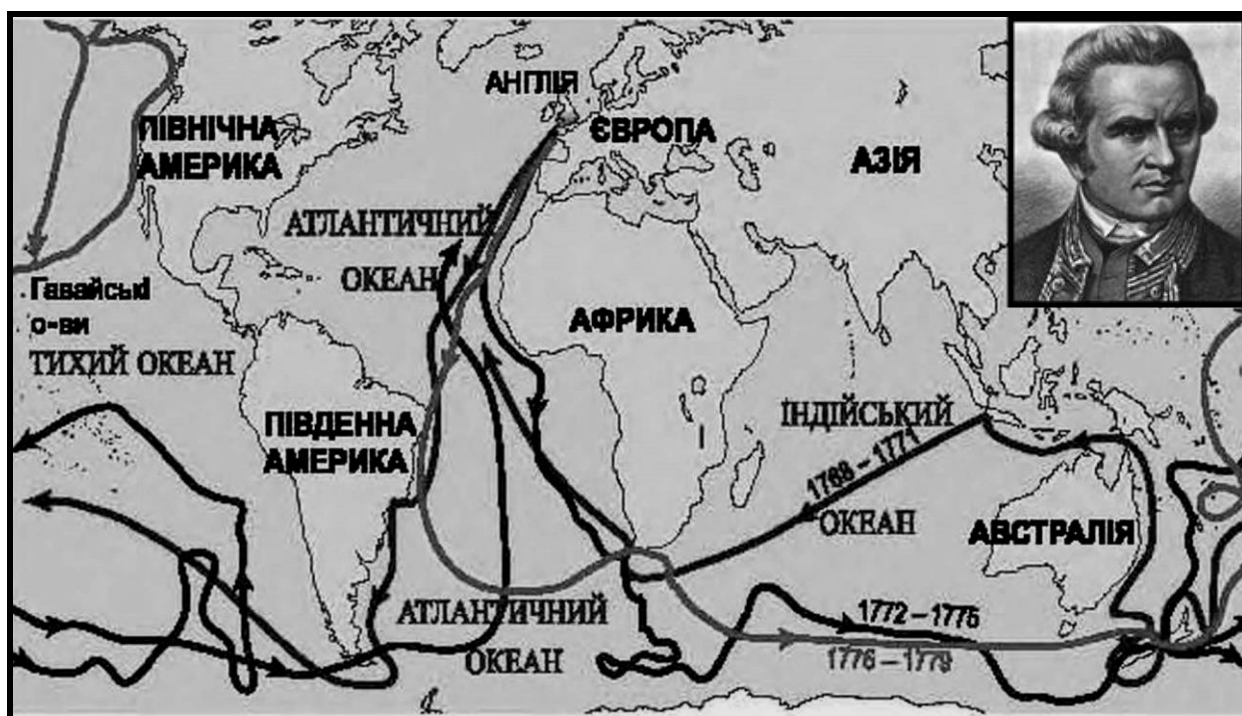
Активна робота цих академічних експедицій розгорнулась вже після смерті вченого 1768–1774 рр. Серед керівників цих експедицій найбільш відомі прізвища *Антон Йогана Гюльденштедта, Івана Івановича Лепьохіна, Петра-Симона Палласа*.

Питання загального землезнавства стали обов'язковою частиною "лекцій з фізичної географії" німецького філософа **І. Канта** (1724–1804 рр.). Він розвинув вчення про вітри, їх утворення і закономірності руху. Інтенсивнішою стала також його космогонічна гіпотеза про походження Сонця і планет Сонячної системи.

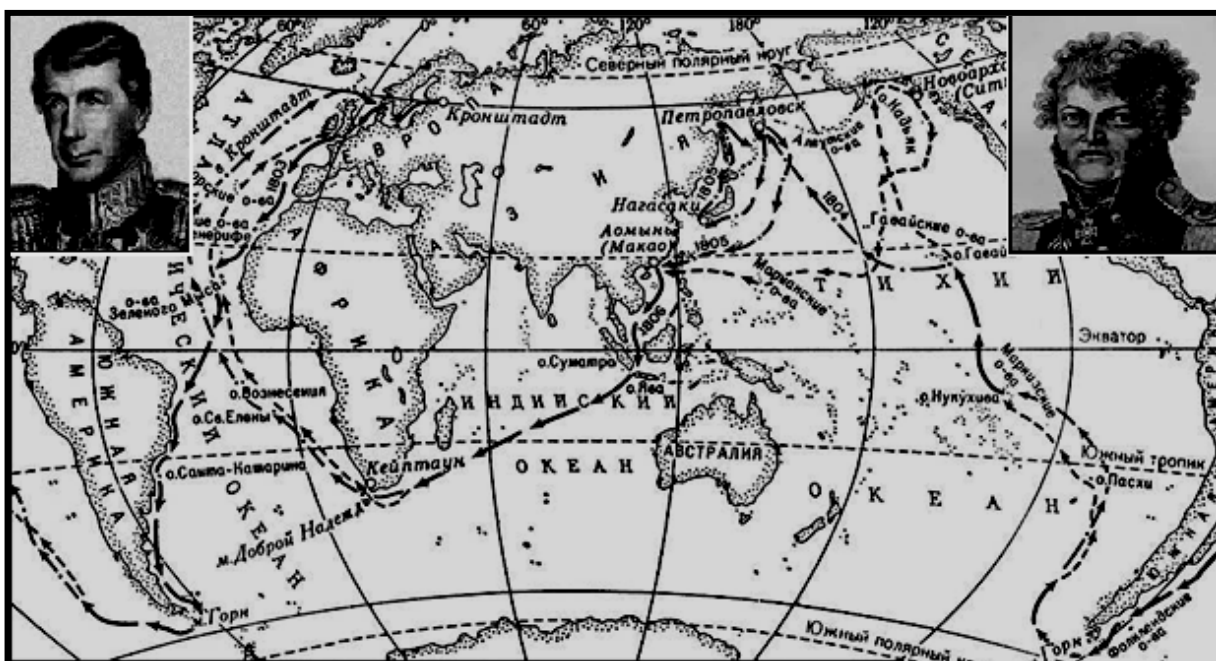
Накопичення знань про внутрішню будову Землі, її рельєф, поверхневі і підземні води, вітри, що переважають на різних широтах, рослинність приводять до поступового відокремлення від фізичної географії геології, гідрології, метеорології та географії рослин.

Великий вклад в літопис територіальних відкриттів зробив англійський мореплавець **Джеймс Кук** (1728–1779 рр.), який здійснив 3 навколосвітні подорожі. Метою першої експедиції (1768–1771 рр.) було відкриття нових земель в південній частині Тихого океану, в тому числі і гіпотетичного Південного материка. В результаті експедиції Кук встановив, що Нова Зеландія не є виступом Південного материка, і відкрив східне узбережжя Австралії. Метою другої подорожі (1772–1775 рр.) був пошук Південного материка. Кук тричі перетнув Південне полярне коло, неодноразово бачив льоди, але материка не виявив. Зате відкрив Південні Сандвічеві острови, Нову Каледонію, Південну Георгію тощо. З плавання він повернувся впевнений, що якщо Південний материк і існує, то поблизу полюса, тобто в місцях малодоступних. Третя подорож почалась в 1776 і закінчилась для Кука трагічно: він був убитий в 1779 р. на одному з Гавайських островів, які були відкриті експедицією. Метою подорожі було дослідження північної частини Тихого океану і пошук Північно-західного проходу вздовж берегів Північної Америки.

Маршрути плавання Джеймса Кука (1768–1779 рр.)

Так в першій половині XIX ст. настає епоха великих науково-дослідних експедицій, **створення національних географічних товариств** і розвиток фізичної географії як науки про загальні закономірності природи. В цей час створюються наукові географічні товариства, які відіграли значну роль в організації науково-дослідних експедицій. Найстаршими з них були Паризьке (1821 р.), Берлінське (1828 р.), Лондонське (1830 р.), Російське (1845 р.).

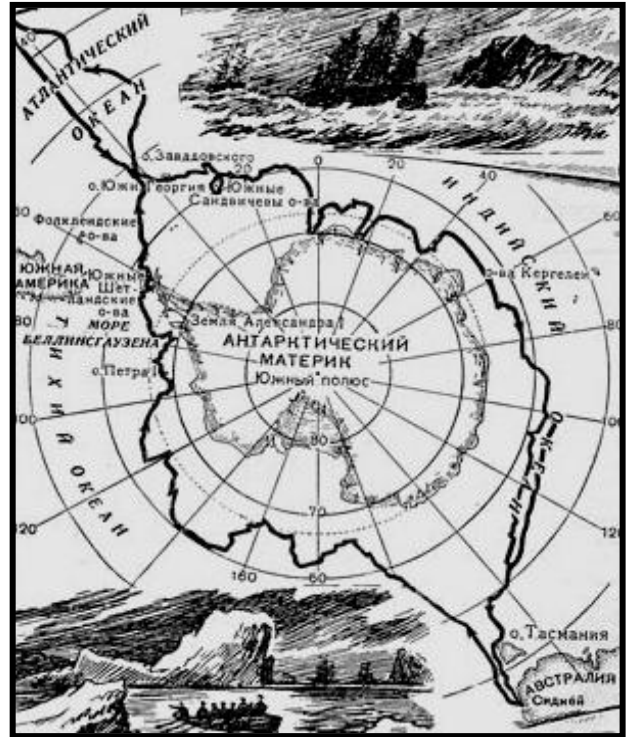

Маршрут плавання І. Ф. Крузенітера і Ю. Ф. Лисянського (1803–1806 рр.)

На початок цього періоду припадають **численні навколосвітні подорожі**. Зокрема – 50 російських, які збагатили науку величезною кількістю нових даних про природу Світового океану і багатьох островів Океанії. Першим російським навколосвітнім плаванням була подорож *І. Ф. Крузенштерна* і нашого земляка *Ю. Ф. Лисянського* (1803–1806 рр.).

В 1820–1821 рр. перша російська антарктична експедиція під командуванням **Фаддея Фадеевича Беллінсгаузена і Михайла Петровича Лазарєва** відкрила береги материка **Антарктида**.

Протягом 1831–1836 рр. на кораблі "Бігль" здійснив своє плавання англійський мореплавець-природознавець Чарльз Дарвін.

Значні за результатами дослідження в різних частинах світу були проведені вченими низки країн: в **Південній Америці** – **Александр Гумбольдт і Еме́ Жак Александр Бонплан** (1799–1804 рр.), в **Австралії** – **Метью Фліндерс** (1801–1803 рр.) і **Павло Едмунд Стшелецький** (1839–1842 рр.), в **Африці** – **Девід Лівінгстон** (1841–1883 рр.).

Нерідко цю епоху в історії географії називають "епохою Гумбольдта", оскільки саме в цей час великий німецький природознавець **А. Гумбольдт** (1769–1859) заклав основи фізичної географії як науки про загальні

закономірності природи, почав широко застосовувати порівняльний метод, який допоміг йому узагальнити величезний фактичний матеріал, накопичений до початку XIX ст., і встановити низку важливих географічних закономірностей. Його перу належить кілька відомих наукових праць: "Картини природи", "Центральна Азія", "Космос. Досвід фізичного світоописання".

Інший німецький вчений, сучасник Гумбольдта, *Карл Риттер* (1779–1859 рр.) був засновником того напрямку в географії, який отримав назву "порівняльного землезнавства". Він був кабінетним вченим, не здійснивши жодної подорожі. Він вважав, що рівень життя людей різних країн, особливо побут їх населення, є наслідком прямого впливу природних умов.

З 60-х рр. XIX ст. і до Першої світової війни виділяється **епоха систематичного вивчення природних процесів, які обумовлюють різноманітність географічних явищ і становлення нової фізичної географії.**

Серед територіальних відкриттів цього періоду слід насамперед виділити росіян. Вивченням території Євразії в цей час займаються переважно експедиції, організовані Російським географічним товариством. Багато експедицій споряджається для дослідження Сибіру і узбережжя Північного Льодовитого океану, серед керівництва цих експедицій найбільш відомі: *Петро Олексійович Кропоткін, Федір Петрович Літке, Іван Дементійович Черський, Володимир Опанасович Обручев, Петро Федорович Анжу, Фердинанд Петрович Врангель.*

Велика дослідницька робота була проведена російськими мандрівниками в *Центральній Азії*. Мова йде насамперед про *Миколу Михайловича Пржевальського*, який з 1870 до 1885 р. здійснив 4 експедиції до Центральної Азії, пройшовши невідомими просторами цього регіону понад 31,5 тис.

**ЭКСПЕДИЦИИ
П.П. СЕМЕНОВА-ТЯН-ШАНСКОГО**

45 0 45 90 км

Маршруты
 —————→ 1856 г.
 - - - - -→ 1857 г.

Аксу, М. Аксузский, Арсанатинский, Урджарская, Лепса, Аксу, Баскан, Лепсинск, Арасан, Копал, Джунгарский, Кара-Таш, Алтын-Земельский, Кониролен, Джалент (Панфилов), Кульджа, Илийский, Бузунауч, Каскарен, Верный (Алма-Ата), хр. Зилийский, хр. Нунгей-Алатау, о.з. Иссык-Куль, Каракол (Пржевальск), Токмак, Чу, Кетен, Токес, о.з. Сайрам-Нуур, Хорез, Ила, Курты, Чилик, Чарын, Сарыжаз, о.з. Хоп-Тенгиз, И.

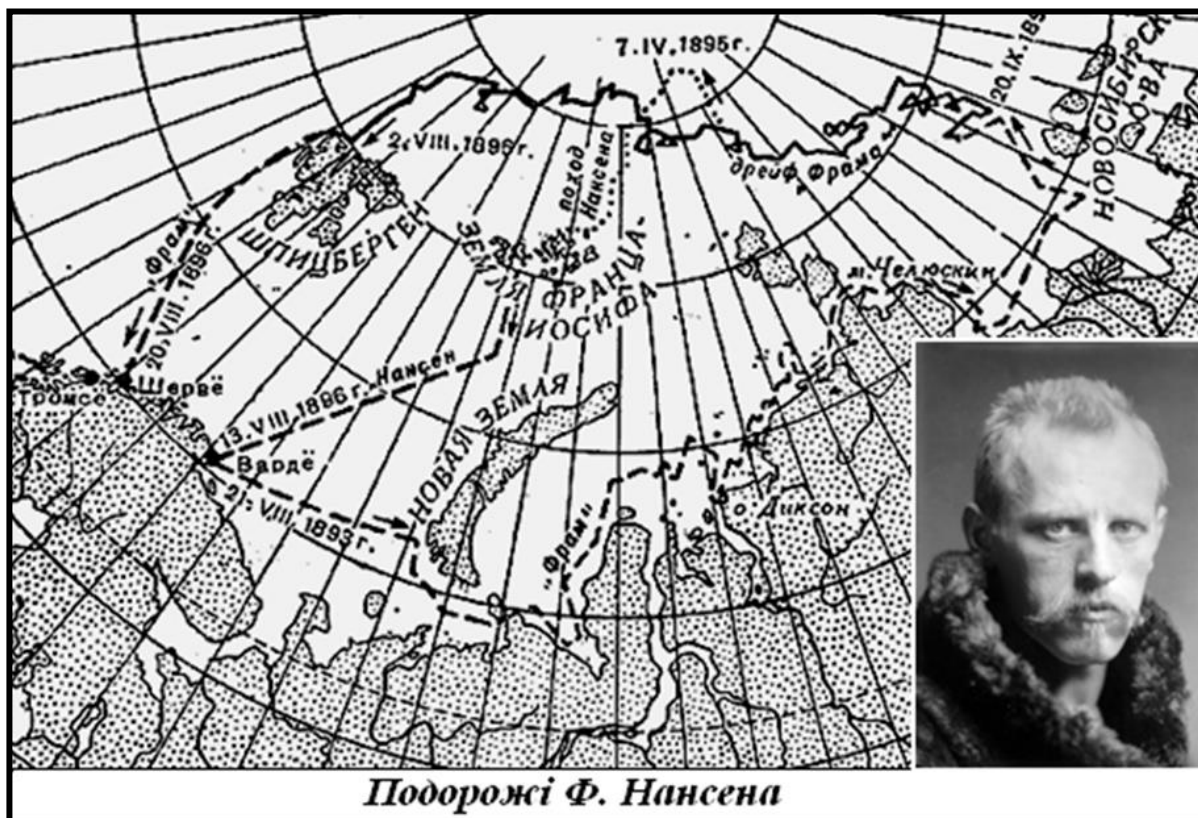

Євразійське узбережжя Північного Льодовитого океану в другій половині XIX – на початку XX ст. досліджували не лише росіяни. Так, в 1878–1879 рр. шведський професор, геолог **Адольф Ерік Норденшельд** вперше пройшов північно-східним проходом вздовж північних берегів Євразії і вперше в історії людства було здійснене плавання навколо всього Євразійського материка.

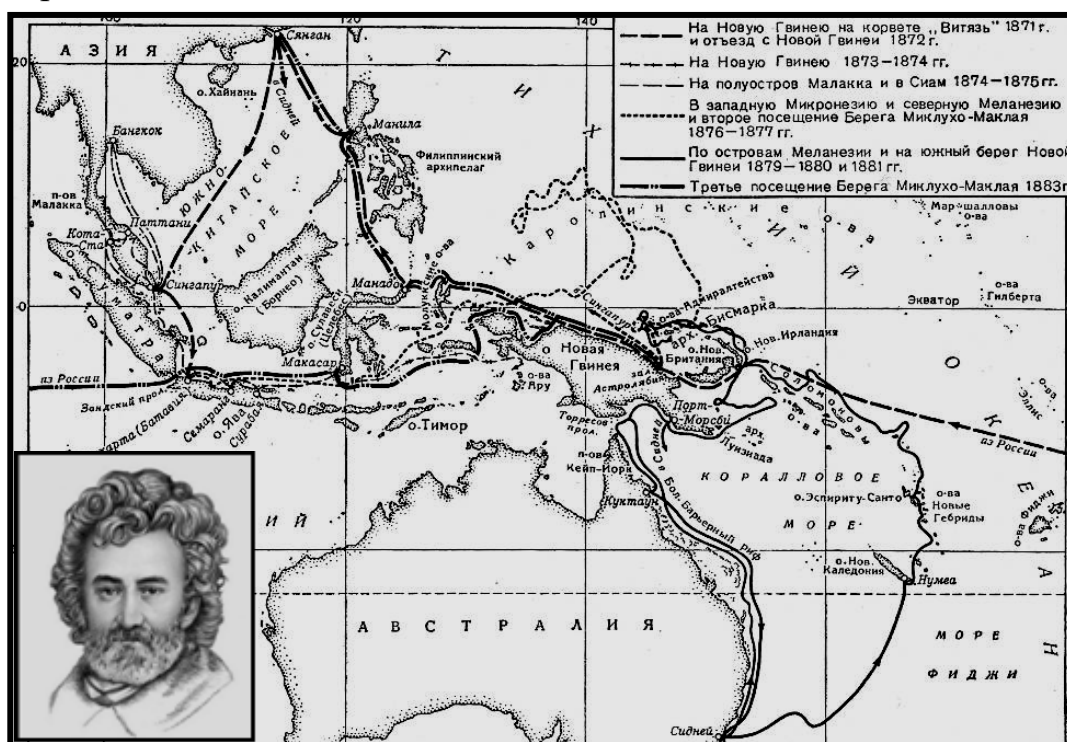
Видатний норвезький полярний дослідник **Фрітьоф Нансен** на спеціально побудованому для арктичних плавань кораблі "Фрам" в 1893–1896 рр. проплив від півострова Варангер до гирла р. Анабар, а потім здійснив дрейф разом з льодами від Новосибірських островів через Північний Льодовитий океан до архіпелагу Шпіцберген.

В 1903–1906 рр. норвежець **Руаль Амундсен** вперше здійснив плавання вздовж арктичних берегів Північної Америки. В 1909 р. американець **Роберт Пірі** першим досяг Північного полюсу.

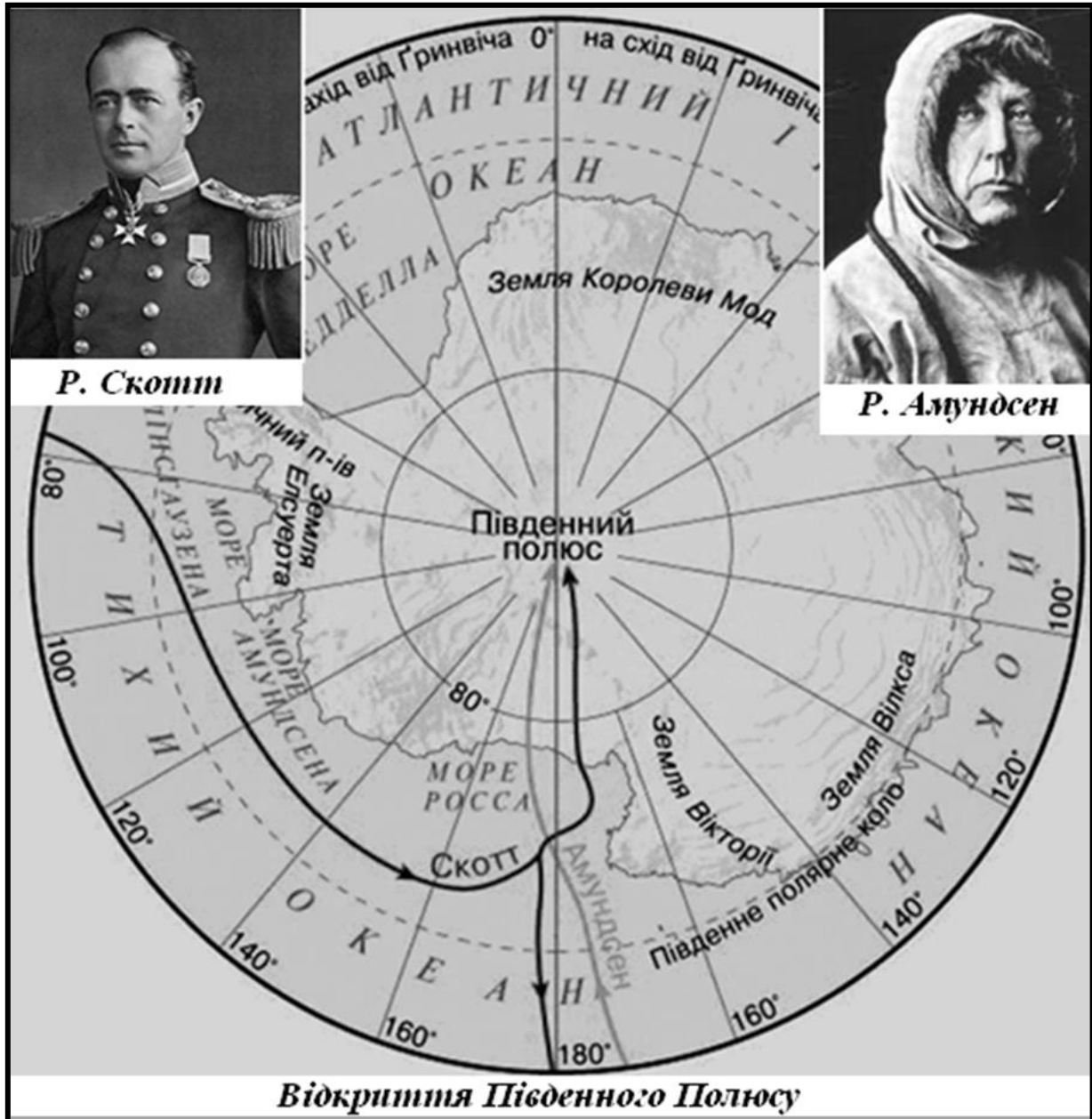

Величезний внесок в скарбницю світової науки зробив видатний природознавець і мандрівник **Микола Миколайович Миклухо-Маклай** (1846–1888 рр.). Вивчаючи побут, звичаї, мову туземців о. Нова Гвінея – папуасів (1880–1883 рр.), він дав наукове обґрунтування рівності всіх людей землі незалежно від кольору шкір і раси. Він піддав гострій критиці теорію про вищі і нижчі раси, довів, що представники темношкірої раси також люди, як і європейці.

В цю епоху поновлюються плавання в антарктичних водах і починаються дослідження *Антарктиди*. На берегах Південного полярного материка були організовані англійські експедиції *Роберта Скотта* та *Ернеста Генрі Шектона*. В кінці 1911 р. *Р. Амундсен* і на самому початку 1912 р. *Р. Скотт* досягли Південного полюсу.

Дослідження Світового океану були проведені спеціальними експедиціями – англійською на судні "Челленджер" (1872–1876 рр.) та російською на "Вітізі" (1886–1888 рр.).

До кінця XIX ст. надзвичайно зріс об'єм знань про Землю. Систематизація й узагальнення фактичних даних про різноманітні компоненти природи супроводжувались формуванням самостійних природничих дисциплін географічного циклу. Від географії як самостійні наукові дисципліни вслід за геологією та геофізикою відходять кліматологія (*Олександр Іванович*

Восейков), геоморфологія (Фердинанд Ріхтгофен, Вальтер Пенк, Вільям Дейвіс), ґрунтознавство (Василь Васильович Докучаєв) та ін.

З 80-х рр. XIX ст. серед західноєвропейських та російських географів того часу почалась жвава дискусія з основних теоретичних питань географії.

Серед численних висловлювань західних географів того часу можна відмітити дві тенденції у визначенні сутності географії. Німецький геолог і географ **Ф. Ріхтгофен** (1883–1905 рр.) вважав, що предметом географії є тверда поверхня Земної кулі "в зв'язку з атмосферою, гідросферою і біосферою", визначив географію як науку про поверхню Землі.

Інший німець – **Георг Герланд** (1839–1919 рр.), також вважаючи географію природничою наукою, виключав з її рамок вивчення живих організмів. Видатний французький географ і соціолог **Жан-Жак Елізе Реклю** (1890–1905 рр.) визнавав предметом вивчення географії весь світ в цілому. Однак у наступних працях Реклю досить чітко виражена країнознавча концепція.

В цю епоху на захист географії як самостійної науки, що має свій об'єкт вивчення, виступали численні видатні російські вчені, зокрема *Дмитро Миколайович Анучін, Андрій Миколайович Краснов, Василь Васильович Докучаєв, Володимир Іванович Вернадський та ін.*

Німецький вчений більш пізнього покоління **Альфред Геттнер** (1859–1911 рр.) визначав географію як суто просторову науку. На його думку, об'єктом географії повинні бути місцеві особливості, тобто географія зводилась до вивчення лише її регіональної частини, яка називається країнознавство. Він виключав загальне землезнавство з географії і відносив його до наук фізичних.

РОЗДІЛ 8

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

1. Політична географія XX–XXI ст.

Новітній період формування політичної карти світу триває і тепер і в свою чергу поділяється на кілька етапів:

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИ СВІТУ НОВІТНЬОГО ПЕРІОДУ			
I ЕТАП (до 1939 р.)	II ЕТАП (1939 – середина 50-х. рр.)	III ЕТАП (середина 50-х. – середина 80-х. рр.)	IV ЕТАП (з середини 80-х. рр.)
1. Переділ німецьких колоній 2. Розпад Австро-Угорщини (1918 р.) 3. Розпад Турецької Османської імперії 4. Створення Югославії (1918 р.) 5. Створення СРСР (1922 р.)	1. Розкол Німеччини на ФРН, НДР, Західний Берлін (1949 р.) 2. Ліквідація Східної Прусії 3. Соціалістичний табір в Європі 4. Створення держави Ізраїль (1948 р.)	1. Розпад колоніальних імперій: • Великої Британії (50-60-ті рр.) • Франції (50-60-ті рр.) • Португалії (1974 р.) • рік «Африки» (1960 р.)	1. Об'єднання Німеччини (1990 р.) 2. Об'єднання Ємену (1990 р.) 3. Розпад СРСР на 15 країн (1991 р.) 4. Розпад Чехословаччини (1993 р.) 5. Розпад Югославії на 6 країн (1991 р., 2006 р.) 6. Продовження деколонізації: Намібія (1990 р.), Мікронезія (1991 р.), Сянган (Гонконг) (1997 р.), Аоминь (Макао) (1999 р.), Східний Тимор (2002 р.)

Перша світова війна і міжвоєнний період (1914–1939 рр.)

Для початку цього етапу характерною є наявність потужних колоній – Англійської (33 млн км²), Французької (10 млн км²), Німецької. У 1908 р. під колоніями було зайнято $\approx 57,9$ млн км² території з населенням 566 млн чол.

Основні риси політичної карти світу: а) розпад 4-х колоніальних імперій (Австро-Угорської, Німецької, Османської і Російської). В результаті цього, по-перше, утворилися нові незалежні держави в Європі (Чехословаччина, Угорщина, Югославія, Польща, Фінляндія, країни Балтії і низка інших країн на території колишньої Росії, які в 1922 р. були знову об'єднані в одну державу СРСР) та Азії (Іран, Афганістан, Туреччина); по-друге, африканські, азіатські і тихоокеанські колонії Німеччини і Туреччини перейшли під

мандат Великобританії, її домініонів, Франції та США; б) розкол світу на дві антагоністичні суспільно-економічні формації в результаті соціалістичного розвитку СРСР, що був найбільшою за площею країною світу; в) початок мирної трансформації Британської колоніальної імперії в Британську Співдружність Націй (у 1931 р. повну незалежність було надано колишнім домініонам Канаді, Південно-Африканському Союзу, Австралії та Новій Зеландії). У грудні 1937 р. стала незалежною від Британії й Ірландії (без 6 пн.-сх. графств – Ольстер). У 1939 р. на політичній карті світу існувала вже 71 суверенна держава.

Друга світова війна і післявоєнний період (1939 р. – кінець 1980-х рр.)

Німеччина в 1939–1940 рр. окупувала Польщу, Чехію, низку країн Західної Європи, натомість до СРСР увійшли західні області України, Білорусії, країни Балтії. На сході Азії Японія захопила значні території в Китаї, Кореї, Індонезії, Філіппінах загальною площею 3,5 млн км².

Після II Світової війни в основу територіального врегулювання було покладено принцип повернення статус-кво, що існував на 1 вересня 1939 р., з деякими винятками на користь держав-переможців (СРСР, Китай, Корея, Польща, Румунія) за рахунок переможених (Німеччина, Угорщина, Італія, Фінляндія, Японія). В Європі до СРСР увійшла Східна Пруссія, до Польщі – північна територія країни. В Азії до СРСР увійшли південна частина о. Сахалін і Курильські острови; Китай і Корея були звільнені від Японської окупації.

У жовтні 1945 р. у Сан-Франциско 51 державою світу засновано Організацію Об'єднаних Націй (ООН).

Відразу ж після завершення II Світової війни частина країн Азії здобули незалежність: до кінця 40-х рр. – всі держави Арабського Сходу, до 1957 р. – 10 країн Пд.-Сх. Азії, Індія, а також Туніс, Судан, Марокко в Африці.

Після завершення Другої світової війни соціалізм став світовою системою (в 1980-х рр. соціалістичними були 14 країн Євразії і Куба; ще приблизно 25 країн Африки, Азії і Латинської Америки в різний час мали "соціалістичну орієнтацію" або "некапіталістичний шлях розвитку"). Весь післявоєнний етап минув у політико-ідеологічному та економічному протистоянні капіталістичної та соціалістичної систем; його символом в 1945–1990 рр. була "залізна завіса", яка, за висловом У. Черчилля, впала по кордонах соціалістичних країн Європи від Балтики до Адріатики, перекроївши Німеччину і Берлін.

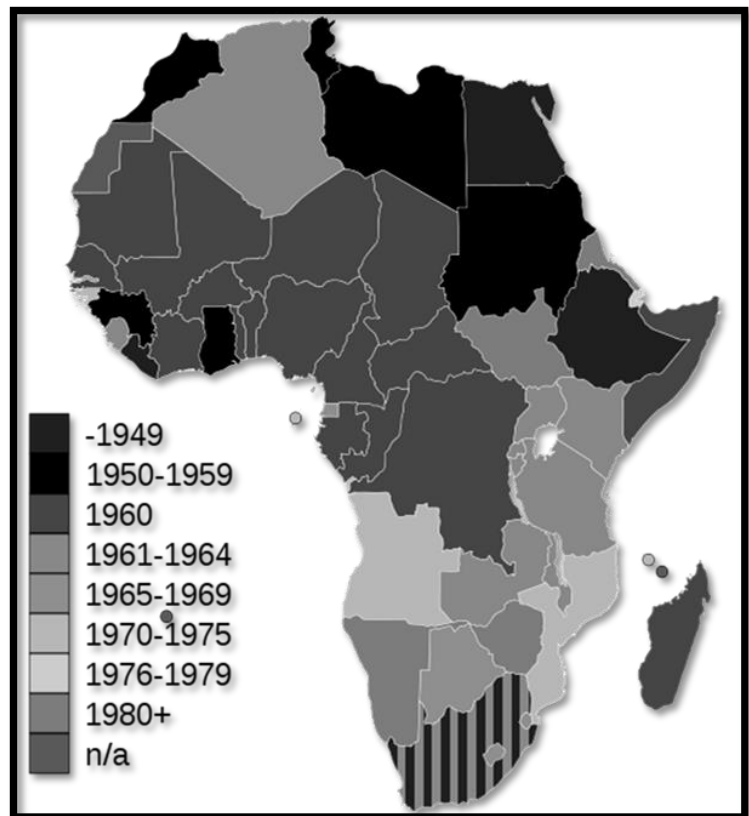
Окупація деяких країн Європи та Азії радянськими й американськими військами призвела до поділу світу на два ворожі табори. Крім того, СРСР і США захопили різні частини одних і тих самих країн. Це призвело до утворення "двох" Німеччин, "двох" Кореї, "двох" В'єтнамів. Утворилося і "два" Китаї (КНР і Тайвань). Післявоєнний мир у світі був ускладнений протистоянням між колишніми союзниками, двома "супердержавами" –

СРСР та США. Навколо цих держав в кінці 40-х – першій половині 50-х рр. XX ст. формується 2 військово-політичні блоки: НАТО (1949 р. – Англія, Франція, Голландія, Бельгія, Люксембург, США, Норвегія, Канада) та Організація Варшавського Договору (ОВД) (1955 р. – СРСР, ЧССР, Румунія, Болгарія, Угорщина, Польща, НДР). Блокове протистояння гальмувало вирішення питань, що залишились у спадок від війни.

Країни-члени НАТО
Країни-члени ОВД

Характерними рисами політичної карти світу на цьому етапі також були: а) крах колоніальних імперій капіталістичних держав (найбільш інтенсивно процес проходив у Африці на початку 60-х рр. Так, лише за 1960–1965 рр. політичної незалежності домоглися ≈ 30 африканських країн. А в результаті португальської революції 1974 р. зникла остання колоніальна імперія. Колишні португальські колонії – Ангола, Мозамбік, Гвінея Бісау отримали незалежність). Усього за цей час виникло понад 100 нових суверенних країн, які поповнили список країн, що розвиваються;

Деколонізація Африки

б) багатополосний розвиток людства, який не зводився лише до протистояння двох систем. Серед розвинених капіталістичних країн з'явився третій центр сили – Японія, що вийшла на друге місце у світовій економіці, у Західній Європі відновилась економічна могутність ФРН, Великобританія ж поступилася місцем Франції та Італії.

У "соціалістичному таборі" після 1960-х рр. з'явилося два полюси – СРСР і Китай, кожен зі своєю сферою впливу серед соціалістичних країн і країн, що розвиваються. Серед останніх намітилися свої "центри сили" – "ключові країни" (Індія, Бразилія, Мексика), "нафтодоларові" країни Перської затоки, "нові індустріальні країни" Далекого Сходу (насамперед, т. зв. "чотири дракони").

Наприкінці 1989 р. у світі існувало 170 незалежних держав.

Найновіші зміни на політичній карті розпочалися наприкінці 80-х рр. ХХ ст. і тривають й нині. Зміни на політичній карті світу, що істотно вплинули на соціально-економічне і суспільно-політичне життя світового співтовариства, відбувалися майже на всіх континентах:

- березень 1990 р. – одержання незалежності Намібією (остання із значних колоній в Африці);

- травень 1990 р. – об'єднання Народної Демократичної Республіки Ємен (НДРС) зі столицею в Адені та Єменської Арабської Республіки зі столицею в Сані в Єменську Арабську Республіку (столиця Сана);

- 3 жовтня 1990 р. – об'єднання ФРН і НДР в єдину державу – Федеративну Республіку Німеччина (з 1991 р. столицею знову стає м. Берлін);

- 1991 р. – припинення діяльності Організації Варшавського Договору (ОВД) і Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ);

- вересень 1991 р. – одержання незалежності Литвою, Латвією й Естонією, відокремлення від Югославії колишніх її союзних республік: Словенії, Хорватії, Боснії і Герцеговини та Македонії;

- осінь 1991 р. – одержання суверенітету Федеративними Штатами Мікронезії (колишні Каролінські Острови), Республікою Маршаллові Острови, Палау;

- грудень 1991 р. – розпад СРСР і СФРЮ;

- початок 1992 р. – утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД);

- квітень 1992 р. – утворення Союзної Республіки Югославія у складі Сербії й Чорногорії;

- 1 січня 1993 р. – мирний розпад за підписаною угодою Чехо-Словаччини на Чехію (столиця Прага) і Словаччину (столиця Братислава);

- 24 травня 1993 р. – одержання незалежності Еритреєю, яка була провінцією Ефіопії на узбережжі Червоного моря і боролася за самовизначення впродовж майже 30 років;

- листопад 1993 р. – декларування автономії Палестини (370 км² сектору Газа, м. Єрихон і Західний берег річки Йордан);

- осінь 1993 р. – проголошення королівства Камбоджа;

- 1995 р. – перенесення столиці Нігерії з м. Лагос до м. Абуджа;

- 1996 р. – перенесення столиці Танзанії з м. Дар-ес-Салама до м. Додома;

- січень 1997 р. (офіційно з 01.01.98 р.) – перенесення столиці Казахстану з м. Алмати до м. Астана;

- 1997 р. – перейменування африканської держави Заїр у Демократичну Республіку Конго;
- 1 липня 1997 р. – перехід під суверенітет Китаю Сянгану (Гонконг);
- 20 грудня 2000 р. – перехід під суверенітет Китаю Аоминю (Макао).
- травень 2002 р. – звільнення Східного Тімору від окупаційного режиму Індонезії;
- 2006 р. – вихід Чорногорії з конфедерації і утворення суверенних держав – Республіки Сербія та Чорногорії;
- 2008 р. – проголошення незалежності Косова (колишній автономний край Сербії);
- 2008 р. – заміна монархічної форми правління в Непалі на республіканську;
- 2011 р. – утворення Південного Судану в результаті поділу Судану.

На середину 2011 р. на політичній карті світу існувало майже 250 політико-територіальних утворень; 194 суверенні держави, з них члени ООН ~ 190 (3 березня 2002 р. жителі Швейцарії 55 % кількістю голосів проголосували за вступ своєї країни до ООН, і 10 вересня 2002 р. країна офіційно прийнята останньою до цієї організації, не входить Ватикан), і до 50 територій із різним статусом (колонії, заморські департаменти, спірні території, протекторати тощо). На сьогодні ними володіють 7 держав: Великобританія, Франція, Нідерланди, Данія, США, Австралія, Нова Зеландія.

Підсумовуючи, слід зазначити, що ХХ ст. характеризується прискоренням державотворчих процесів. Політична карта залишається динамічною, її формування триває. Якщо протягом ХІХ ст. кількість державно-територіальних утворень зменшилась у 2,4 рази (за рахунок укрупнення, централізації), то в наступному збільшилась в 3,5 рази – з 57 до 240 (з яких 193 є суверенними державами і ≈ 50 – залежні території). І якщо для Європи та Америки принцип національної держави можна вважати вже реалізованим, то для Африки та Азії, де перебіг процесів націогенезу відбувається уповільнено, "національною" можна вважати не більше 1/10 всіх держав.

У наш час у вирішенні міжнародних питань велике значення відіграють міждержавні політичні організації глобального і регіонального рівнів: ООН, Організація з Питань Безпеки і Співробітництва в Європі (ОБСЄ), Організація Американських Держав (ОАД), Організація Африканської Єдності (ОАЄ), Організація Північноатлантичного Договору (НАТО) та ін.

2. Економічна географія Новітньої доби

Економічна географія Новітньої доби характеризувалась поліцентризмом і розширенням територіального ареалу сучасної економіки.

Два міжвоєнні десятиліття, з точки зору економічної географії Європи, відзначалися двома новими явищами.

Перш за все, **економічним націоналізмом**, тенденціями закриття власних ринків для іноземних товаровиробників. Відносно ліберальний

режим вільної торгівлі на базі золотого паритету валют, який панував у ХІХ ст., відійшов у минуле. З такої системи "видав" СРСР, який запровадив державну монополію зовнішньої торгівлі.

В той же час сам капіталістичний світ не виявляв спроб до інтеграції чи навіть організації світової торгівлі. З європейського ринку після СРСР фактично вийшла й Німеччина, яка з приходом до влади Гітлера стала практикувати державне регулювання зовнішніх економічних зв'язків та милітаризувала економіку.

Другим принципово важливим феноменом стало стрімке зростання радянської індустрії. На 1940 р. СРСР вже випускав 1/10 обсягів світової промислової продукції і за абсолютними показниками випуску цієї продукції вийшов на І місце в Європі.

В **США** швидкий ріст призвів до перегрівання економіки, що згодом вилилося в біржову катастрофу. 24 жовтня 1929 р., у день, що отримав назву *чорного четверга*, розпочався Біржовий крах. Курси акцій різко обвалилися.

Кінець 20-х і 30-ті рр. стали **періодом "Великої депресії" в США**. Виробництво скоротилося наполовину, а автомобілів – у п'ять разів, безробіття досягло 25 %, масово розорялися фермери, зростала інфляція. У 1920 р. Конгрес США прийняв сухий закон – заборону виробництва, продажу й споживання алкоголю. Це призвело до виникнення підпільної торгівлі алкогольними напоями – бутлегерства і розквіту організованої злочинності. Для боротьби з депресією обраний у 1932 р. президент Франклін Делано Рузвельт оголосив "новий курс" – політику економічного врегулювання і стимулювання економіки, яка не мала певного визначеного плану, а була низкою часто спорадичних законодавчих актів і адміністративних заходів. У 1933 р. президентом Рузвельтом був відмінений сухий закон як неефективний. Втім США подолали економічну кризу тільки після початку Другої світової війни завдяки військовим замовленням.

Після II Світової війни економічний розкол світу набув системної форми. З 1949 р. під егідою СРСР стала формуватися Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ), до якої в різний час ввійшли 9 країн. Країни РЕВ здійснювали спільний захист своєї митної території від імпорту товарів з капіталістичних країн, координували свою торгівлю з рештою світу. З 70-х рр. в РЕВ стали здійснюватись програми господарської спеціалізації та кооперації.

На фоні економіки

Країни-члени РЕВ

радянського блоку перевага Заходу полягала вже в тому, що він міг спиратися на весь економічний потенціал США, що лише примножився за роки війни. На середину 50-х рр. США виробляли 45 % промислової продукції капіталістичного світу (проти 43 % у Зх. Європі). 17–18 млн доларів, вкладених США в економіку Зх. Європи у рамках різних програм, фактично "запустили" виробничий потенціал цього регіону. Ті ж США взяли на себе спочатку століття керівництво інтеграційними процесами у західному світі.

Тоді ж, у 1945–1947 рр., утворився Міжнародний валютний фонд (МВФ), Генеральна асоціація тарифів та торгівлі (ГАТТ) як провідні інструменти інтеграції західного світу. Пізніше, у 1961 р., 23 індустріально розвинені країни цього світу об'єднались в Організацію економічного співробітництва та розвитку (ОБЕСР). Всі ці утворення відіграли свою позитивну роль: вдалось покласти край лихоманці валютних курсів, знизити мито в міжнародній торгівлі з 50 % в середині 30-х рр. до 5 % наприкінці 80-х рр. А відтак – і оживити торгівлю, як в абсолютних, так і в відносних величинах. На 1990 р. її доля у ВВП західних країн зросла до 1/4 проти 1/8 на 1900 р.

Країни-засновники ЄЕС

Країни-члени ЄЕС (2015 р)

В той же час загострення конкуренції на ринках, особливо з боку тих самих США, спонукало західних європейців до більш тісної інтеграції. 25 березня 1957 р. з ініціативи Франції та Німеччини у Римі було підписано Декларацію про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС). Розпочавшись з 6-ти держав-засновниць, воно зросло до 28-ти, включаючи з 1973 р. навіть Велику Британію, з її традиційно обережним ставленням до інтеграційних ідей-проектів. Не порушуючи принципів приватної ринкової ініціативи та національного суверенітету, члени співтовариства, в

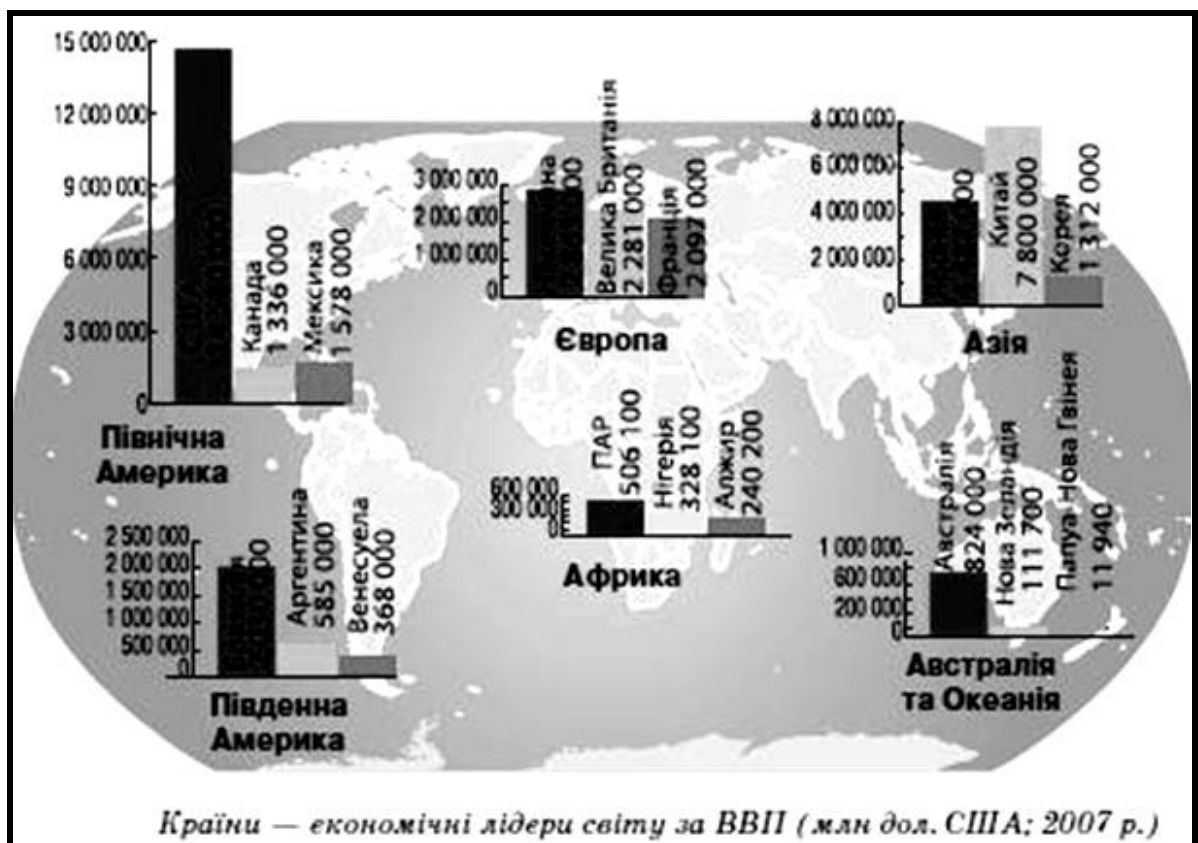

той же час, домоглися належної координації, економічної політики, забезпечили митний захист своєї господарської території, реалізували спільні програми розвитку певних галузей та територій. За 3 десятиліття після ухвалення Римської декларації країни об'єднаної Європи випередили США за обсягом випуску промислової продукції: на 1990 р. їх частка в цьому показникові капіталістичного світу сягнула майже 45 % проти 34 % у США. Склалась перевага і за обсягом зарубіжних інвестицій – 44 % проти 41 % у США.

Досить динамічно в повоєнний період розвивалась й економіка комуністичних країн. На середину 80-х рр. вони давали за деякими оцінками $\approx 30\%$ промислової продукції світу. Щоправда, варто врахувати ще один принципово важливий момент: промисловість комуністичних країн (крім Югославії) була закрита для конкуренції інших світових виробників монополією держави на зовнішню торгівлю, а отже, й не мала повноцінних ринкових механізмів перевірки якості та ефективності. Тим не менше економічна прірва між Заходом та Сходом Європи вже не була такою глибокою, як на початку ХХ ст.

У 90-ті рр., після краху комуністичних урядів, в цьому регіоні набрали ходу процеси дезінтеграції, геоекономічної переорієнтації, деіндустріалізації. Частина взаємної торгівлі, яка становила $\approx 80\%$ (як і в ЄЕС), скоротилась до 20 %.

Відбулась переорієнтація цих країн на західні ринки. Уже на кінець 1993 р. більше 50 % обсягів торгівлі колишніх європейських соціалістичних країн та 3 республік Балтії припадали на ринки Зх. Європи та США.

Країни – економічні лідери світу за ВВП (2007 р.) (млн доларів США)

І насамкінець слід зазначити, що на сьогодні Пн. Америка й Європа в економічному динамізмі програють країнам азіатсько-тихоокеанського регіону – Японії, Китаю, Пд. Кореї, Тайваню, Сінгапуру, Малайзії та ін. Нині вони дають $\approx 45\%$ світового валового продукту. Зазначені країни мають міцні позиції у найсучасніших галузях виробництва (електроніка, інформаційні системи тощо). Сюди спрямовані найпотужніші потоки інвестицій. Це дає підстави говорити про довгострокове лідерство цього регіону.

Важливими в історичній географії ХХІ ст. є тенденції глобалізації економіки та регіональної інтеграції. Так, механізм вільної конвертації валют, який охоплює нині 114 країн, дозволяє вільно "переливати" по економічному простору ≈ 1 трлн доларів щоденно. Активна діяльність таких інституцій, як Міжнародний валютний фонд, Генеральна організація тарифів та торгівлі, а також "Велика сімка", засвідчує глобальний характер сучасної економіки. Її системними ланками є регіональні економічні об'єднання. Йдеться в першу чергу про Європейський Союз і створену нещодавно Північноамериканську зону вільної торгівлі (НАФТА).

Водночас, ці процеси жодним чином не подолали структурної та економічної нерівності в світі. Так, $\approx 4,5$ млрд чоловік мають нині щорічний дохід у 2 тис. доларів і менше, тоді як 850 млн жителів розвинених країн – від 70 тис. і більше. З них 45 вважаються найбіднішими.

Подібні економічні нерівності прогресують на фоні серйозних демографічних диспропорцій. Приріст населення світу останніми десятиліттями збагачується в основному за рахунок країн, що розвиваються. Їх частина в населенні світу становить зараз $\approx 85\%$. Одночасно пропорційно скорочувалась "частка" розвинених країн. Наслідком цього стало, з одного боку, постійні бідність і нестабільність в країнах, що розвивались, з іншого – суттєвих змін зазнала географія еміграційних процесів. Якщо до 30-х рр. ХХ ст. основні еміграційні потоки формувались в Європі і направлялись або в США, Канаду, або в країни "третього світу", то нині, навпаки, саме Зх. Європа стає кінцевим пунктом переміщення мільйонів емігрантів з об'єднаних країн. На сьогодні в Зх. Європі проживають ≈ 20 млн вихідців з країн, що розвиваються. У результаті загострюється конкуренція на ринку праці, зростає культурна дезінтеграція західних суспільств, виникають рецидиви расизму та етнічної нетерпимості.

3. Взаємодія суспільства і природи в епоху НТР

У ХХ ст. внаслідок НТР відбувся перехід на новий, постіндустріальний, етап взаємовідносин людини з природою. Збільшення навантаження на екосистеми пов'язане з надшвидкими темпами росту виробництва, демографічним вибухом та низьким рівнем екологічної культури. Вплив людини на природу не обмежується лише зміною земельних

ресурсів. Активно використовуються та змінюються водні ресурси, повітряне середовище, Світовий океан, клімат планети.

З розвитком науково-технічної революції пов'язані такі екологічні кризи:

- криза продуцентів – масове знищення рослинних ресурсів Землі. Знищення лісів викликає зміни газового складу атмосфери, кліматичні зміни, водний режим, стан ґрунтів;

- криза редуцентів – редуценти не встигають очистити біосферу від глобального забруднення, а для синтетичних речовин їх навіть не існує.

Природним шляхом не руйнуються більшість відходів промислового та побутового походження. В суспільстві поступово формується нове ставлення до природи та розуміння складних взаємовідносин і зв'язків в екосистемах, розуміння того, що людина не володар природи, а її складова. Це знайшло своє відображення в появі політичних течій, які намагаються контролювати господарську діяльність з урахуванням екологічних законів. В більшості парламентів Західної Європи присутні партії "Зелених", які домоглися сурового контролю суспільства за діяльністю та відходами виробництв. В багатьох країнах формується екологічне законодавство, з'являються міжнародні суспільні організації, які координують природоохоронну діяльність у світі.

Сучасна екологічна криза, яка почалася в середині ХХ ст. і призвела до забруднення природного середовища, продовжує загострюватися. Зростає напруга в зв'язку з порушенням термодинамічної рівноваги. Протягом історичного розвитку при отриманні з природних систем продукції на одиницю її витрачається все більше енергії, збільшуються енергетичні витрати на 1 людину. В розвинених країнах енергетичні витрати на 1 людину в 60 разів більші, ніж у наших предків. Порушення теплового балансу може призвести до суттєвих змін середньої температури в атмосфері, а відповідно до цього – до глобальних змін в природно-кліматичних зонах. Ще більш небезпечна криза – криза екологічних систем, яка проявляється в порушенні стійкості структур геосистем і біосфери в цілому.

Екологічні проблеми по-різному проявляються на регіональному та планетарному рівнях. Сучасний період взаємовідносин між людиною та природою характеризується такими ознаками:

- Перенаселення Землі. В 2011 р. населення планети досягло рівня 7 млрд. За прогнозами вчених, хоча приріст населення повільно зменшується, внаслідок демографічної інерції до 2050 року воно збільшиться до 12 млрд. Більшість цього населення зосереджується у великих містах. Кількість людей, зайнятих у сільському господарстві, щороку зменшується. Прогодувати величезні маси міських жителів стає щораз важче, що викликає потребу застосування хімічних методів, спрямованих на полегшення обробітку земель і підвищення родючості сільськогосподарських культур. Думки вчених розходяться стосовно того, яку кількість людства може витримати біосфера, але збігаються в одному – ми досягли критичної межі існування.

- Забруднення природного середовища відходами виробництва.
- Вичерпання та виснаження природних ресурсів.
- Порушення теплового балансу Землі, і як наслідок, глобальне потепління, що викликає кліматичні зміни на планеті.

- Зменшення біологічного різноманіття. Особливо сильно позначився антропогенний вплив на лісах нашої планети. За історію людської цивілізації територія лісових масивів на Земній кулі скоротилася на 60–65 %, що призвело до відчутного погіршення гідрологічного та кліматичного режимів. Зникнення рослин має особливо важкі екологічні наслідки, адже, як стверджують спеціалісти, від кожного рослинного виду, як правило, залежить існування 10–30 видів комах, а інколи й вищих тварин та інших видів рослин.

Крім знищення місць проживання організмів та шкідливого впливу на них отруйних викидів промислових підприємств і транспорту, величезної шкоди органічному світу нашої планети завдають розвиток хімічної промисловості та хімізація сільськогосподарського і лісового господарства, зокрема широке застосування отрутохімікатів для боротьби з шкідниками сільськогосподарських та лісогосподарських культур і зловживання мінеральними добривами.

- Серед таких глобальних проблем людства, що загрожують його безпеці, можна також виділити кометно-астероїдну загрозу та гонку озброєнь, випробування ядерної зброї.

Людство морально відповідає за збереження планети перед нащадками. Починаючи з другої половини ХХ ст., науковий світ розробляє низку підходів до гармонійного співіснування суспільства з природою: стратегія меж росту, стратегія збалансованого розвитку, стратегія сталого розвитку.

З 60-х рр. ХХ ст. серйозну увагу охороні довкілля почала приділяти ООН. Було прийнято резолюції: "Економічний розвиток і охорона природи" (1962 р.), "Про організаційні і фінансові основи міжнародного співробітництва в галузі охорони природи" (1972 р.), "Про історичну відповідальність держав за збереження природи Землі для нинішніх і майбутніх поколінь" (1981 р.), створено спеціальний заклад (ЮНЕП) з охорони навколишнього середовища.

Конференція ООН (1972 р.) встановила Всесвітній день охорони навколишнього середовища – 5 червня, який відзначається з метою привернути увагу світової громадськості до проблем охорони довкілля.

Концепція сталого розвитку, проголошена міжнародною конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро в 1992 р., стала стратегічним напрямом гармонійного розвитку світового співтовариства.

Категорія "сталий розвиток" передбачає такий тип розвитку, який орієнтується на задоволення потреб нинішніх і майбутніх поколінь. Основу сталого розвитку складає людина з її правом на гармонійне життя з навколишнім середовищем. Це категорія правова, етична, моральна. Нею передбачається правова відповідальність людства перед наступними поколіннями за результати співіснування з природою; етичне (відповідальне) ставлення до всього живого; ненасильницьке гуманне ставлення до природи.

Сталий розвиток передбачає формування екологічного суспільства, побудованого на принципі екологічного гуманізму – гармонії людини і природи і визнанні рівноцінності всього живого.

У 1992 р. Всесвітня конференція ООН з питань навколишнього середовища і розвитку у Ріо-де-Жанейро прийняла стратегічну Концепцію забезпечення сталого розвитку людства у XXI ст. Наступний Всесвітній екологічний саміт у Йоганнесбурзі у 2002 р. за участю 180 країн світу, багатьох міжнародних організацій та провідних учених переконливо засвідчив необхідність практичної реалізації прийнятої Концепції.

За останню сотню років середня температура повітря над сушею підвищилася, як стверджується більш ніж на півградуса. Наукова думка, виражена Міждержавною групою експертів зі зміни клімату (МГЕЗК) ООН, і безпосередньо підтримана національними академіями наук країн "Великої вісімки", полягає в тому, що середня температура по Землі піднялася на 0,7 °С з часу початку промислової революції (з другої половини XVIII ст.) і що "велика частка потеплення, що спостерігалось в останні 50 років, викликана діяльністю людини "в першу чергу викидом газів, що викликають парниковий ефект, таких як вуглекислий газ (CO₂) і метан (CH₄). Оцінки, отримані по кліматичних моделях, на які посиляється МГЕЗК, свідчать, що в XXI ст. середня температура поверхні Землі може підвищитися від 1,1 до 6,4 °С. В окремих регіонах температура може небагато знизитися.

Крім підвищення рівня Світового океану, підвищення глобальної температури також призведе до змін у кількості і розподілі атмосферних опадів. У результаті можуть почастишати природні катаклізми, такі як повені, посухи, урагани та інші, знизиться врожай сільськогосподарських культур на постраждалих територіях і підвищиться в інших зонах (за рахунок збільшення концентрації вуглекислого газу). Потепління має, цілком імовірно, збільшувати частоту і масштаб таких явищ.

Потепління клімату може призвести до зміщення ареалів видів до полярних зон і збільшити ймовірність вимирання нечисленних видів – мешканців прибережних зон і островів, чиє існування в наш час знаходиться під загрозою.

На сьогоднішній день основною світовою угодою про протидію глобальному потеплінню є Кіотський протокол (узгоджено в 1997, вступив в силу в 2005 р.), доповнення до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату. Протокол включає більше 160 країн світу і покриває близько 55 % загально-світових викидів парникових газів. Перший етап здійснення протоколу закінчиться в кінці 2012 р., міжнародні переговори про нову угоду почалися в 2007 на острові Балі (Індонезія) і були продовжені на конференції ООН в Копенгагені в грудні 2009 р.

З 30 листопада до 12 грудня 2015 р. в Парижі відбулась "кліматична" конференція ООН. У ній взяли участь представники 195 країн, у тому числі 147 голів держав і урядів. Ця конференція повинна була стати вирішальною для досягнення нових домовленостей у боротьбі з глобальним потеплінням.

Їхня мета – загальмувати глобальне потепління в межах 2 °С до кінця століття, а також допомогти бідним країнам адаптуватися до зміни клімату. Угода має почати діяти з 2020 р. і передбачає виділення до цього часу країнам 100 млрд доларів на боротьбу зі шкідливими викидами в атмосферу.

Взаємовідносини людини з природою повинні базуватися на принципах розумного природокористування і покращення природної інфраструктури. Природні ресурси мають використовуватися раціонально, а взаємозв'язок людини з природою мусить бути не стихійним, а суворо контрольованим процесом.

Отже, виходячи з визначення характеру взаємодії людини з природою, можна зробити висновки:

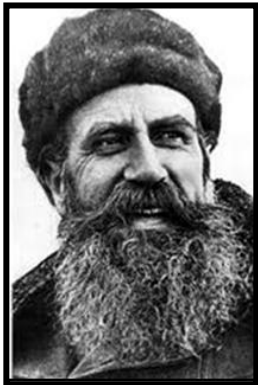
- життєдіяльність людини повністю залежить від природи;
- існує негативний вплив людини на природу;
- потрібні гармонійні відносини людини і природи.

4. Розвиток географії в XX ст.

Новітній період розвитку географії можна розділити на 2 етапи: перший – між двома світовими війнами і другий – після закінчення II Світової війни і до сьогодення.

Розвиток техніки і досягнення природознавства на початку XX ст., а також деяких галузей географічних дисциплін створили передумови для підвищення рівня методів географічних досліджень. Велике значення мало використання авіації і застосування аерофотозйомки.

Продовжувались дослідження полярних широт. З 1912 до 1933 р. датчанин К. Расмусен досліджував Пн. Гренландію і американську Арктику. В 1926 р. була організована перша експедиція в Центральну Арктику на дирижаблі "Італія", в якій взяли участь Амундсен і Нобіле.

Освоєння Арктики мало велике значення для прокладання Північного морського шляху, який з'єднав європейські та далекосхідні морські порти Росії: від Мурманська до Владивостока. В одну навігацію це вдалося зробити у 1932 р. російським мореплавцем на чолі з **Отто Шмідтом** на судні "Сибіряков". Через рік Шмідт здійснив спробу ще раз подолати Північний морський шлях на пароплаві "Челюскін", проте невдало. Корабель був розчавлений кригою у Чукотському морі, а члени експедиції врятовані льотчиками.

З 30-х рр. XX ст., використовуючи досвід дрейфу судна "Фрам", почалося вивчення Арктики з полярних станцій, які працювали на дрейфуючих крижинах. Їх метою було стежити за погодою та станом криги на Північному морському шляху. Перша з них – "Північний Полюс-1" – почала працювати у 1937 р. Повітряну експедицію з організації обсерваторії очолював Отто Шмідт, а роботу самої станції на крижині – **Іван Папанін**. Станції "Північний Полюс" продовжували свою роботу до 90-х рр. XX ст.

Канадський офіцер Г. Ларсен протягом 1940–1942 рр. і в 1944 р. двічі пройшов "Північно-західним" проходом.

Вперше в історії мореплавства точки Північного полюсу досяг російський криголам "Арктика" у 1977 р. На полюсі він пробув 4 години.

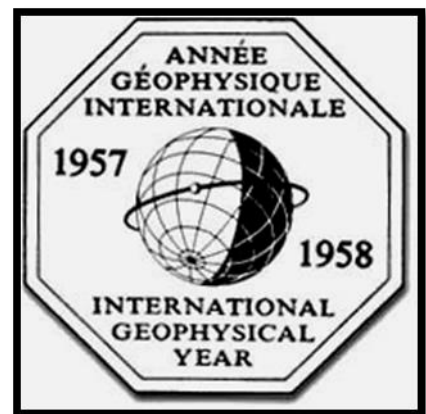
Важливі відкриття були зроблені в Антарктиді. В 1921–1922 рр. Ф. Вайдл визначив межу і характер льоду протягом 4,5 тис. км вздовж берегів Антарктиди. В 1928 р. Г. Вілкінс започаткував дослідження Антарктиди з повітря; в 1928–30 і 1939–1941 рр. в Антарктиді працювала американська експедиція під керівництвом Р. Берда. Значні ділянки антарктичного узбережжя були покладені на карту австрійською експедицією Д. Маусона (1929–1931 рр.).

Ліквідація "білих плям" була проведена в басейні р. Амазонка і в районах Центральної Австралії.

Якісно новий етап у розвитку географії настав у другій половині ХХ ст. Уже на самому його початку, в 1953 р., альпіністи англійської експедиції здійснили успішне сходження на Джомолунгму (Еверест). Першими на найвищу вершину планети спромоглися піднятися новозеландець Е. Хілларі і непальський шерп Н. Тенсінг.

Таким чином, на суходолі не залишилося більше земель, які були б недоступні людині. Але все ще була слабо вивчена природа полярних районів, особливо Антарктиди, залишався переважно невідомим рельєф дна Світового океану, досить таємничим уявлявся світ океанічних безодень.

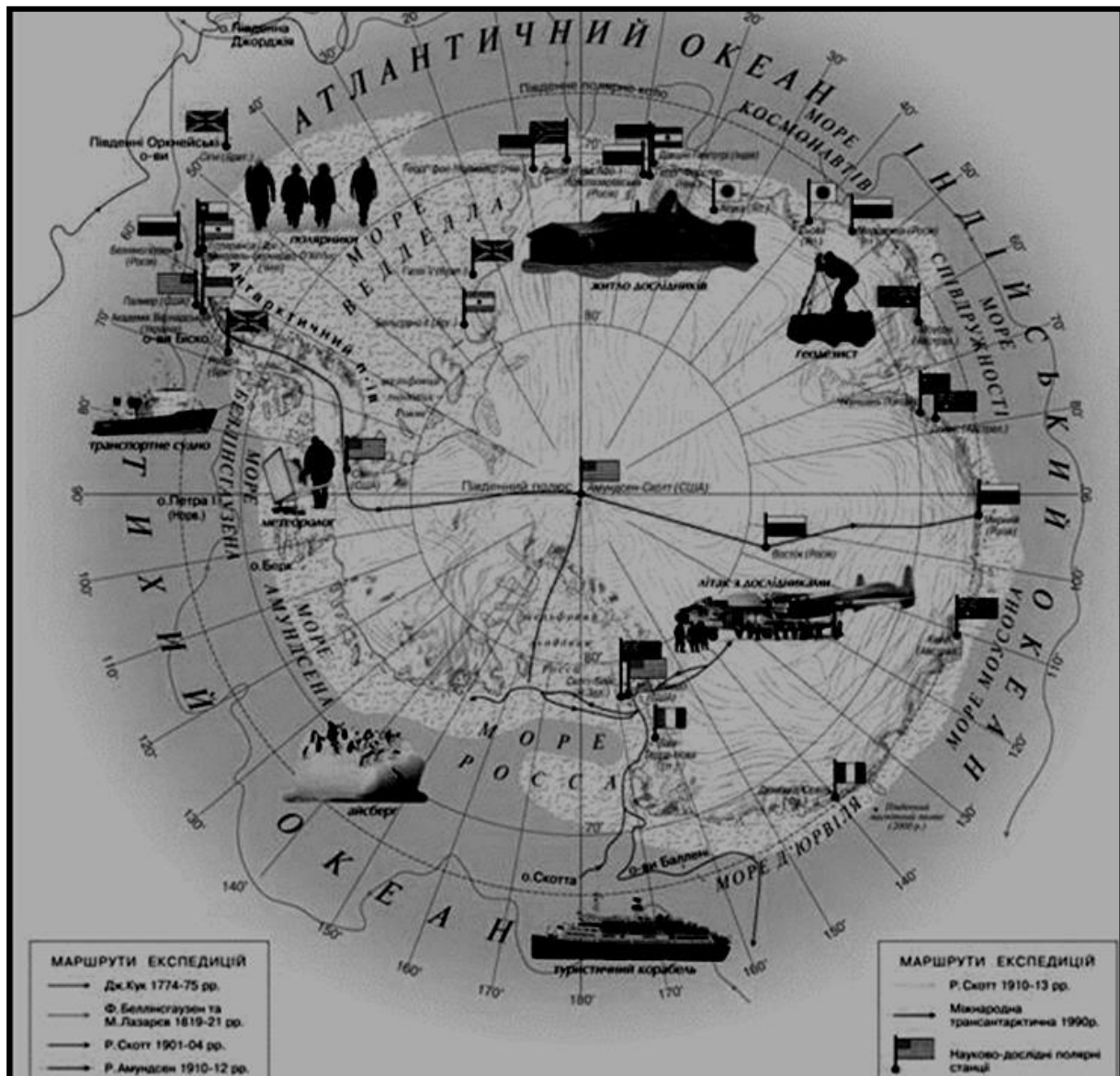
Своїм величезним успіхом в цей період географія значною мірою завдячує широкому міжнародному співтовариству. Особливо це проявляється в період виконання різних міжнародних програм, яким, зокрема, був **Міжнародний геофізичний рік** – період одночасних географічних досліджень засобами і науковими силами різних країн за узгодженою програмою і єдиною методикою. До геофізичного року був установлений період в півтора роки – з 1 липня 1957 р. до 31 грудня 1958 р. Спостереження проводились у всіх поясах Землі на суходолі, на морі, в атмосфері; особлива увага надавалась вивченню найменш досліджених ділянок Землі, в тому числі найменш досліджених Антарктиді.

В липні 1961 р. вступив в силу договір про Антарктиду, підписаний 1 грудня 1959 р. представниками 12 держав (в тому числі СРСР і США); Антарктида використовується лише в мирних цілях, забороняються будь-які ядерні вибухи, проголошуються свобода наукових досліджень і міжнародних співробітництв – обмін науковим персоналом, результатами наукових спостережень.

У ХХ ст. широко розгорнулися дослідження Світового океану, про який ще й нині людям відомо небагато. У 1958 р., вимірюючи глибини Тихого океану, російське судно "Вітязь" відкрило найглибшу западину світу – Маріанський жолоб – 11022 м! А вже через два роки на його дно

опустився батискаф "Трієст", у якому перебували швейцарець Жак Піккар та американець Дональд Волш. Занурення тривало 5 год, перебування на дні –

30 хв. За цей час вдалося виміряти температуру води (вона становила $+2,4^{\circ}\text{C}$) та тиск водної товщі (1100 атмосфер!).

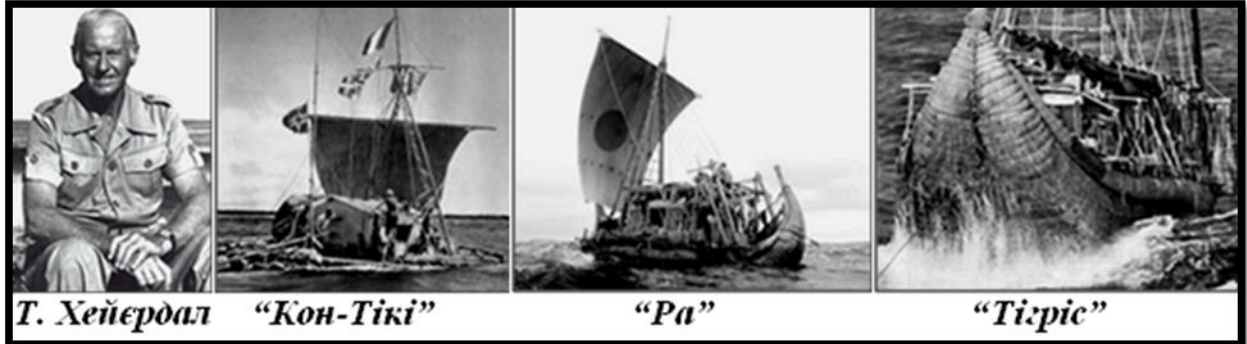
Міжнародні дослідження в Антарктиді

Велике значення для вивчення природи Океану та його екологічних проблем мала діяльність французького океанографа **Жака Ів Кусто** (1910–1997), засновника підводних досліджень і кінозйомок, а також підводних домів та апарату "пірнаюче блюдо". З 1959 р. він керував дослідницькими роботами на судні "Каліпсо", з 1985 р. – на кораблі "Алкіона".

Кусто є автором книжок та кінофільмів про морські глибини.

Значну увагу екологічному стану Океану приділяв норвезький учений **Тур Хейєрдал** (1914–2002). У 1947 р. на плоту "Кон-Тікі" він подолав Тихий океан, у 1969–79 рр. на папірусному човні "Ра" – Атлантичний океан, у 1977–78 рр. на очеретяному човні "Тіґріс" – Індійський.

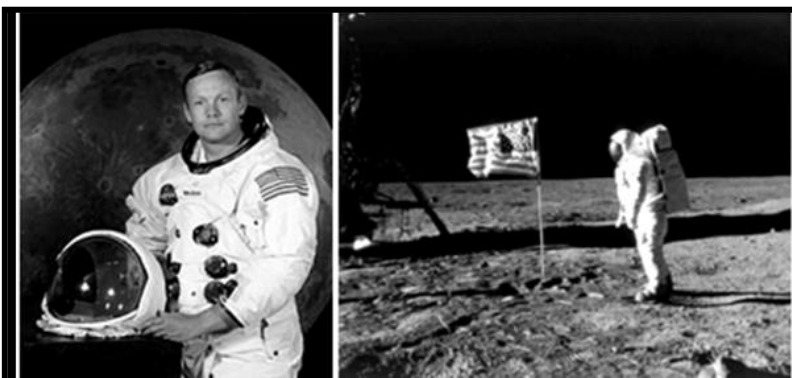

Освоєння Світового океану триває. На його дні ведуться пошуки корисних копалин, вивчаються властивості вод, погодних явищ над Океаном, морські рослини й тварини.

Одним з найвидатніших досягнень цього періоду був запуск у космос корабля "Восток" з **Ю. О. Гагаріним** на борту, здійснений в Радянському Союзі 12 квітня 1961 р. Вперше в історії планети людина вирвалася за межі земного тяжіння й опинилася в безкраїх просторах Всесвіту. Менше ніж за півтори години

навколосвітньої космічної подорожі космонавт облетів Землю, на пізнання природи якої людство витратило століття.

В липні 1969 р. був здійснений успішний політ пілотованого космічного корабля "Аполлон-11" на Місяць. **Нейл Армстронг**, американський астронавт, який першим ступив на поверхню іншого небесного тіла – супутника Землі, сказав при цьому

слова, що увійшли в історію як афоризм: "Це маленький крок однієї людини, але велетенський стрибок усього людства".

Космічні дослідження відіграють важливу роль у сучасному пізнанні природи нашої планети та її екологічних проблем. З космосу спостерігають за погодою, ведуть пошуки корисних копалин, оцінюють стан природних

ресурсів, вивчають рухи земної кори. Завдяки космічним знімкам створюються точні географічні карти земної поверхні, розгадуються таємниці Землі. Космічне землезнавство – нова галузь, що швидко розвивається.

І хоча вивчення Землі з космосу та його активне освоєння розпочалося зовсім недавно, вчені та фахівці вже зараз наполегливо працюють над проектами пілотованих польотів до інших планет. Цілком ймовірно, що цією планетою буде Марс, бо фізичні умови на його поверхні найбільш придатні для тимчасового перебування там космонавтів чи астронавтів. У будь-якому разі можна не сумніватися в тому, що наш світ перебуває тепер на порозі нової епохи великих відкриттів і досліджень невідомих земель, тільки цього разу вони будуть зроблені на інших небесних тілах Сонячної системи.

І коли врешті вся природа Землі та її складові компоненти були в основному вивчені, численним дослідникам природи не довелося нудьгувати без роботи, бо майже одночасно в багатьох регіонах світу стали досить гострими екологічні проблеми, а деякі з них згодом набули глобального розмаху. Зважаючи на дану обставину, зараз дуже важливим об'єктом дослідження географії стали освоєні землі з великою кількістю населення і багатогалузевим господарством. Нині все частіше головним завданням учених є не тільки глибоке дослідження природи, а й розробка оптимальних варіантів використання природних ресурсів, конструктивне перетворення природи. Це передбачає застосування нових принципів організації наукових досліджень і методів одержання та обробки інформації про природні явища, способів теоретичного узагальнення і прогнозування.

Високий рівень індустріалізації, розростання міст і технізація всіх сфер життя в найбільш розвинених державах Земної кулі визначають складні взаємовідносини людини і природи. Якщо раніше географи відкривали невідомі землі, то зараз перед ними, як і перед іншими вченими, постало інше завдання – врятувати нашу планету від нерозумного використання її багатств, тобто від нераціонального природокористування в умовах небувалого навантаження на природу. Географія на сучасному етапі займається перш за все охороною природного середовища, тобто ландшафтного різноманіття нашої планети, проблемою взаємодії суспільства та природи. Зусилля багатьох географів у наш час все більше спрямовуються на вивчення екологічних проблем. Екологія – новий перспективний землезнавчий напрям науки. В перекладі з грецької "екос" – дім, "логос" – наука, тобто наука про дім, яким є для всього людства наша унікальна Земля.

На сучасному етапі водночас із процесом диференціації науки відбувається її інтеграція. Успіхи галузевих дисциплін синтезуються в загальному землезнавстві, ландшафтознавстві, соціальній та економічній географії. З розвитком загального землезнавства пов'язані великі досягнення в пізнанні глобальних і поясно-зональних закономірностей диференціації географічної оболонки та розробка на її основі заходів щодо раціонального використання природних умов і ресурсів та охорони навколишнього середовища.

РОЗДІЛ 9

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

---

1. Становлення Української держави

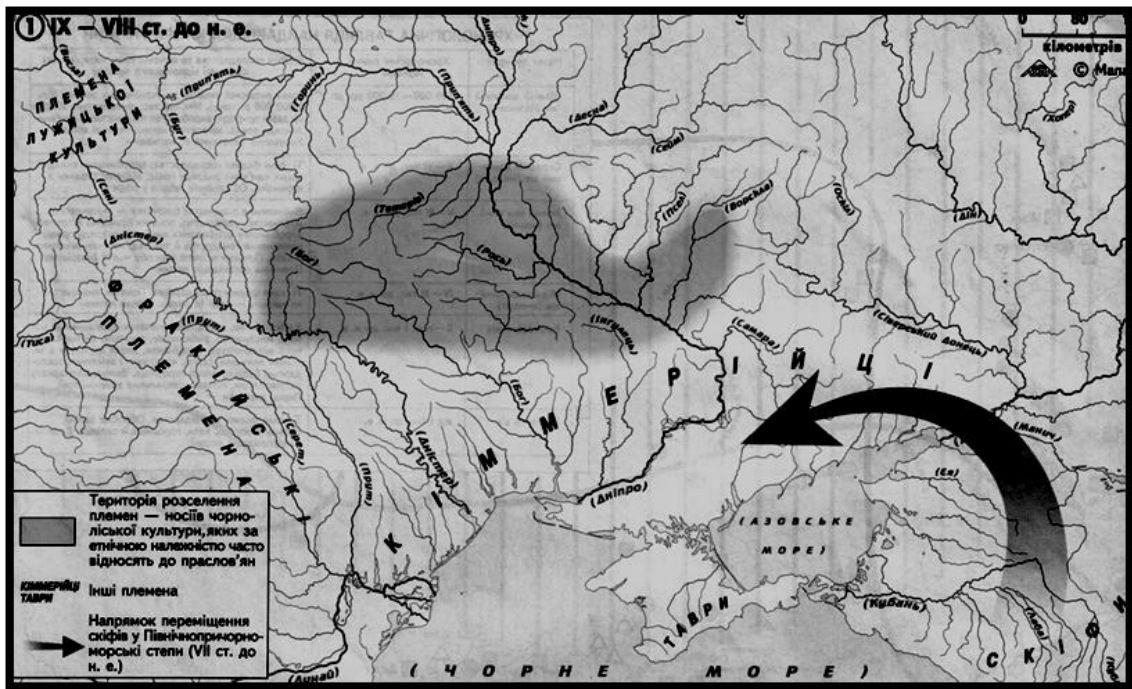
Становлення Української держави було тривалим процесом. Утворення української нації, її територіальне поширення, взаємодія з іншими народами протягом сотень, а можливо, і тисяч років неоднаково трактуються різними вченими. Історія формування сучасної державної території України, а також системи її адміністративно-територіального устрою сповнена драматизму. Окремі її регіони перебували в різний час у залежності від сусідніх держав.

Вважається, що найдавнішими поселеннями на території сучасної України була **трипільська культура** – археологічна культура часів енеоліту, назва якої походить від назви села Трипілья на Київщині. Культура набула найбільшого розквіту між 5500 та 2750 рр. до н. е., розташовувалась між Карпатами та Дніпром на територіях сучасних України, Молдови та Румунії загальною площею понад 350 тис. км². У часи розквіту культури їй належали найбільші за розміром поселення у Європі: кількість мешканців деяких з них перевищувала 15 тис. осіб. Проблема походження трипільців не до кінця з'ясована. Більшість археологів схиляються до думки, що основу ранньотрипільської культури становили південні землеробсько-скотарські племена культур балканського походження, які, однак, в процесі поширення на нові східні території включали в себе на різних етапах елементи місцевих неолітичних та енеолітичних культур.

Деякі історики вважають, що найдавнішим народом на півдні України були киммерійці – кочівники, які заселяли степове Причорномор'я. В VII ст.

до н. е. вони були витиснуті скіфами. Пізніше, після розпаду *Скіфської держави*, в Українському Причорномор'ї оселилися *сармати* – іраномовні кочові племена. Про їхнє перебування там свідчить поширений тепер сарматський топонім "дн" (вода): Дніпро, Дністер, Дунай, Дон, Донець.

У III–IV ст. нинішню лісостепову і лісову зони заселяли *східнослов'янські племена*. А в VI ст. територія від зони мішаних лісів до Чорного моря і від Дону до Карпат була зайнята слов'янськими племенами антами. Хто ж такі українці? Нащадки племені антів, що жили в давнину на сучасній території України, чи слов'янське плем'я, що ввібрало в себе скіфів? Є й інші думки. Так, деякі німецькі історики стверджували, що українці – нащадки германських племен, які жили навколо Києва. На підтвердження цього доводили, що українські слова, яких немає в російській мові, – цибуля, олія, крейда, гроші, струмок тощо, – германського походження.

За М. Грушевським, порогом історичного часу для українського народу є IV ст. До цього можна говорити про українські племена як частину слов'янських племен. Виникнення в межах сучасної території України перших керованих територіальних утворень – князівств можна віднести до VIII–IX ст., коли відбувалось формування феодальних відносин.

У IX ст. виникла стародавня держава – *Київська Русь*, що об'єднала декілька східнослов'янських племінних (полян, древлян, сіверян, тиверців, дулібів, білих

хорватів). Найвищий розквіт Київської Русі як єдиної могутньої держави припадає на X ст. Однак вже у XI–XII ст. від неї відокремилось декілька князівств, які, в свою чергу, дробились на уділи представників князівського роду – удільні князівства.

Після нападу татаро-монголів на Київську Русь українська державність деякий час ще зберігалась на заході країни. Уособленням її стало **Галицько-Волинське князівство** на чолі з Данилом Галицьким.

Посилення феодальної роздробленості Русі у XII–XIV ст., економічний занепад внаслідок нескінченних зіткнень інтересів різних князівств полегшували здійснення намірів суміжних держав – Литви, Польщі, Угорщини – розповсюдити свою владу на територію України. По суті, з середини XIV ст. Україна була поділена на декілька частин, що входили до складу різних держав. Наприклад, Велике князівство Литовське захопило Чернігово-Сіверщину, Поділля, Київщину та більшу частину Волині. Польща заволоділа Галичиною і Західною Волинню. До Молдавського князівства відійшла Північна Буковина. Закарпаття ще в XI ст. було захоплено Угорщиною. У південній частині України та в Криму у XV ст. виникло Кримське ханство.

Наприкінці XV ст. виникла **Запорозька Січ** – козацька республіка, якою правили обрані більшістю гетьмани. Вона стала центром боротьби українського народу за визволення з-під гніту польської шляхти.

Територія на південний схід від лівого берега річок Десна та Дніпро (сучасні Донецька, Луганська та частини Харківської, Дніпропетровської і Запорізької областей) активно освоювалася лише з XVI–XVII ст. селянами-втікачами.

Такий поділ України в основних своїх рисах зберігався до середини XVII ст., коли на політичній арені Європи з'явилась сильна держава – Російська імперія, яка заявила про наміри щодо захоплення нових територій, у тому числі і українських земель.

Внаслідок таких історичних подій, як Визвольна війна українського народу (1647–54 рр.), військовий союз України з Росією (1654 р.), війна між Росією та Польщею, що закінчилась підписанням Андрусівського перемир'я,

відбувся розділ України. Лівобережна Україна з Києвом та невеликою територією навколо нього залишились у складі Росії, а Правобережна Україна та Галичина відійшли до Польщі. Поділля до 1699 р. залишалась під владою Туреччини, після чого приєдналось до Росії.

Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України, Волині та Західної України за польсько-литовського часу був федеративно-обласним. Великими територіальними одиницями були землі або воєводства, які поділялись на волості або повіти. Перевагу мало місцеве управління. Надалі, у XVIII ст., набрав сили повітовий поділ.

На Лівобережній Україні, або Гетьманщині, до середини XVIII ст. існувало автономне управління, підвалини якого було закладено під час Визвольної війни. На чолі управлінської структури стояв гетьман, який обирався на генеральній військовій раді. В адміністративному відношенні Лівобережна Україна поділялась на полки та сотні, на чолі яких були відповідно полковники та сотники. Основу територіально-адміністративного поділу складало десять полків: Київський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Переяславський, Полтавський, Миргородський, Лубенський, Гадяцький і Стародубський (основна територія цього полку тепер входить до Брянської області Російської Федерації). Усі органи адміністративної влади – від отамана сільської козацької громади до полковника і гетьмана включно – були виборними. Проте така доволі демократична автономія в межах Росії не влаштовувала царський уряд, що вдався до цілеспрямованої політики обмеження повноважень і влади гетьмана, аж доки гетьманство та адміністративно-полковий устрій не були ліквідовані взагалі.

На території Слобідської України у XVII–XVIII ст. існував полковий адміністративний устрій. Вона мала поділ на п'ять слобідських, або козачих, полків.

Південна частина України – Новоросійський край – була зайнята в основному землями запорозьких козаків. До скасування Січі на запорозьких землях існував адміністративний поділ на паланки, яких було сім.

З кінця XVIII ст. на українських територіях, що входили до складу Росії, почала формуватись губернська система управління. У 80-х рр. цього століття були утворені Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Харківське та Катеринославське намісництва.

У цей же час (70–90-ті рр. XVIII ст.) в результаті розділів Речі Посполитої Росія поступово приєднала до себе інші українські землі. Зрештою до 1793 р. уся Правобережна Україна та Волинь опинилися у складі Росії.

Західноукраїнські землі на початку XIX ст. були захоплені Австро-Угорщиною і перебували в її складі аж до розпаду цієї імперії внаслідок Першої світової війни (1918 р.).

Україна як частина післяжовтневої Російської імперії була проголошена у грудні 1917 р. у складі Харківської, Полтавської, Київської, Херсонської, Подільської, Катеринославської губерній, частин Волинської,

Чернігівської, Таврійської губерній та області Війська Донського. До складу України в той же час було введено і територію Молдавії.

Розподіл території України на Східну та Західну між Російською й Австрійською імперіями

У березні 1917 р., коли в Росії підвищилась політична напрута, в Києві утворилася Українська Центральна рада, яка мала бути центральним органом для об'єднання українських земель у державу та найвищою законодавчою і виконавчою владою. В Третньому Універсалі Української Центральної Ради, виданому 20 листопада 1917 р., було проголошено Українську Народну Республіку. В Універсалі зазначалось, що до території Української Народної Республіки належать землі, заселені переважно українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Водночас ставилося питання щодо прилучення до УНР частини території суміжних губерній, де більшість населення становлять українці. Четвертим Універсалом від 22 січня 1918 р. Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку самостійною суверенною державою.

У квітні 1918 р. Україна була окупована німцями. 29 квітня 1918 р. в Україні був проголошений гетьманат (гетьман – П. Скоропадський), і наступні сім місяців існувала Українська Гетьманська Держава. За цей час до Української Держави був приєднаний Крим.

У жовтні 1918 р. відбувся розпад Австро-Угорщини. На західних українських землях 1 листопада 1918 р. було проголошено Західно-Українську Народну Республіку, на чолі якої стояла Українська національна рада.

У січні 1919 р. відбулося з'єднання західних українських земель і Великої України, Універсалом Директорії Української Народної Республіки

від 22 січня 1919 р. проголошено утворення єдиної незалежної Української Народної Республіки.

Проте в складних воєнно-політичних умовах зберегти єдність Української держави не вдалося. Влітку 1919 р. Польща захопила Західну Україну. Після боротьби з більшовиками у грудні 1919 р. остаточно встановилася більшовицька влада в Східній Україні і утворилась Українська Соціалістична Радянська Республіка.

Питання кордонів постало одразу після проголошення радянської влади в Україні у грудні 1917 р., але громадянська війна загальмувала його вирішення. Проте вже на початку 1920 р. українська сторона поставила питання про прилучення до УСРР прикордонних територій РСФРР, де більшість населення було українським.

Постановою Президії ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 16 квітня 1920 р. до Донецької губернії від РСФРР відійшли частини Харківської, Катеринославської губерній та області Війська Донського, зокрема деякі станиці і Таганрозький повіт цілими. Цей крок зумовлювався потребою економічної єдності Донбасу, більша частина якого перебувала у складі УСРР.

Договором між УСРР та РСФРР від 28 грудня 1920 р. Таганрозький і Шахтинський округи повністю поверталися Україні, у зв'язку з чим вона мала відмовитися від чотирьох північних повітів Чернігівської губернії.

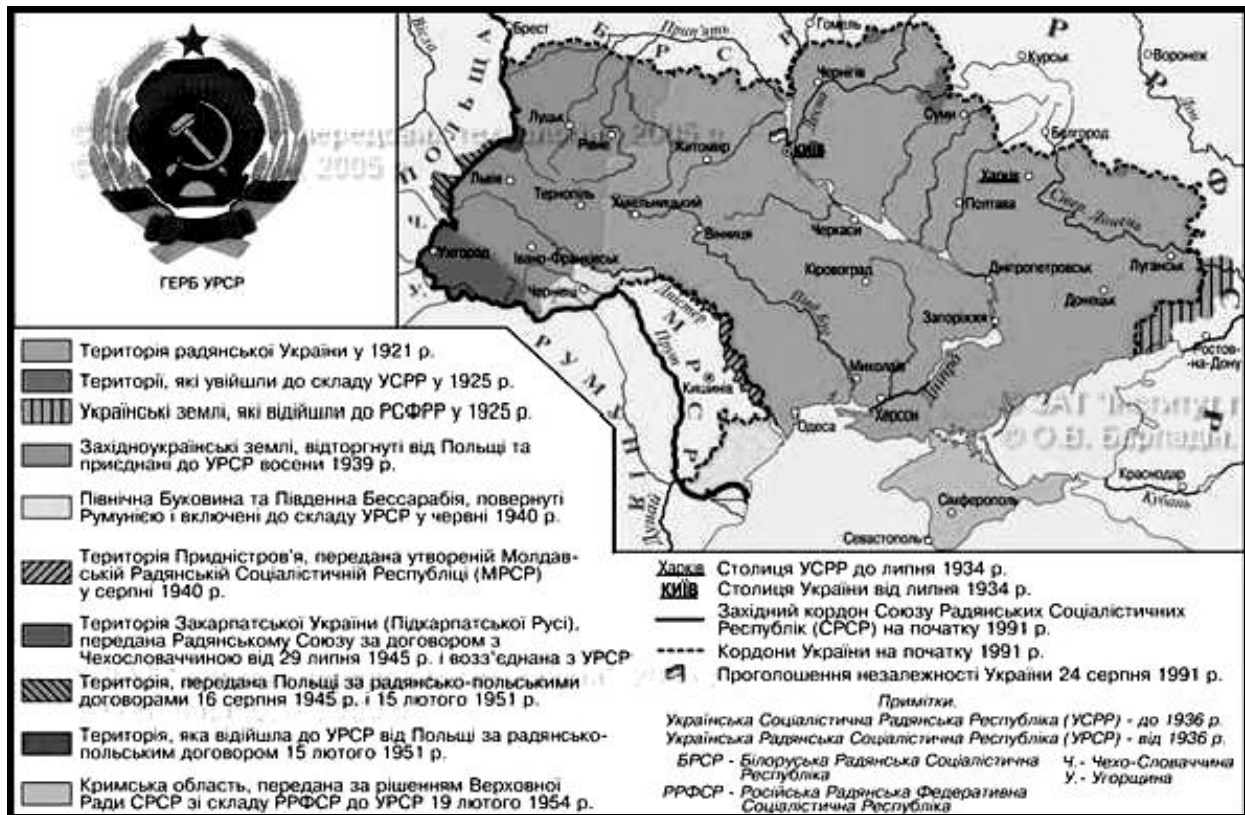
Ідучи назустріч численним побажанням українців, уряд УСРР ще у 1922 р. порушив питання перед урядом РСФРР про уточнення кордонів республіки.

12 жовтня 1924 р. III сесія ВУЦВК ухвалила постанову "Про утворення Автономної Молдавської СРР" у кордонах УСРР. До складу МАСРР увійшло 11 районів Одеського, Балтського та Тульчинського округів, в яких мешкали 540567 осіб, з них молдаван налічувалося лише 172540 осіб, українці складали 271560 осіб, тобто майже 50,3 %.

Незважаючи на недостатню етнографічну й економічну обґрунтованість питання, 22 серпня 1924 р. ЦВК СРСР прийняв постанову про передачу Шахтинського і великої частини Таганрозького округу до складу Північнокавказького краю РСФРР. Внаслідок цього Україна втратила площу 6,5 тис. кв. км з населенням 325 тис. осіб, 48 тис. промислових і сільських господарств. З 21 району Північнокавказького краю у 9-ти районах кількість українців становила більш як 75 %, а в решті – майже 50 % всього населення.

16 жовтня 1925 р. Президія ЦВК СРСР ухвалила постанову "Про кордони УСРР з РСФРР і БСРР", згідно з якою Україна значно виправила свій кордон з БСРР і остаточно одержала від РСФРР загалом 11 волостей Путивльського повіту, південні частини Грайворонської волості Грайворонського повіту та Муромської волості Белгородського повіту Курської губернії; Семенівську волость Новозибківського повіту Гомельської губернії; Троїцьку волость і частину Уразовської волості Валуйського повіту Воронезької губернії. У той же час від України до складу РСФРР передавалися 6 районів Таганрозького округу разом з містом Таганрогом,

7 повністю і 2 частково районів Шахтинського округу разом з містом Шахти. До складу БСРР від України передавалися північно-західна частина Олевського району, північна частина Словечанського та Овруцького районів Коростенського округу.

З 15 вересня 1930 р. в УСРР запроваджувався такий поділ: 1 автономна республіка, 18 міст, що їх було виділено в окремі адміністративні одиниці, що безпосередньо підпорядковувалися центрові, та 484 райони.

Формування сучасного обласного поділу України почалося в 1932 р., коли було утворено сім областей: Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Київська, Одеська, Харківська, Чернігівська та Молдавська АРСР.

В 1937 р. у процесі розукрупнення областей утворилися Житомирська, Кам'янець-Подільська, Миколаївська та Полтавська області. Ще через рік (1938 р.) Донецьку область було поділено на дві нові області: Сталінську і Ворошиловградську. В 1939 р. були утворені Кіровоградська, Запорізька і Сумська області.

На початку Другої світової війни після приєднання в 1939 р. до УРСР Західної України на цій території було утворено Львівську, Дрогобицьку, Станіславську, Тернопільську, Волинську та Рівненську області. В 1940 р. після приєднання Північної Буковини, що входила до складу Румунії, утворилася Чернівецька область. На території колишньої Південної Бессарабії – Ізмаїльська.

З більшої частини приєднаної до СРСР території більшовицьке керівництво створило нову союзну республіку – Молдовську, до якої увійшло 7

районів розформованої Молдавської РСР (р-ни лівобережжя Придністров'я). Кордон України з Молдовою набув сучасних обрисів.

В 1944 р. з частини Миколаївської та Дніпропетровської областей сформувалася Херсонська область. У результаті договору, укладеного з Чехословаччиною в 1945 р., утворилась Закарпатська область.

Завершилось формування сучасної території України у 1954 р., коли до її складу було введено Кримську область. Тоді ж було утворено Черкаську область; в подальшому Ізмаїльську область об'єднали з Одеською, Дрогобицьку – зі Львівською. Відтоді усі зміни в адміністративно-територіальному поділі відбувались лише на рівні низових районів та сільських рад.

Цим закінчилося формування території України. За Гельсінськими угодами 1975 р. державні межі в Європі визнані непорушними.

24 серпня 1991 р. Верховною Радою було проголошено Акт про незалежність України. На загальнонародному референдумі 1 грудня 1991 р. український народ підтвердив це рішення. Перед нашою державою відкрилися можливості входження до світового співтовариства вільних і процвітаючих країн.

Виникнення незалежної Української держави, подальше утвердження її у світовому співтоваристві дедалі помітніше впливають на глобальні політичні процеси.

5 грудня 1994 р. в Будапешті між Україною, США, Росією та Великою Британією була укладена міжнародна угода про неядерний статус України – **Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї**. Угода містить пункти, що надають гарантії суверенітету та безпеці Україні. Згідно з **Будапештським меморандумом**, США, РФ і Велика Британія зобов'язалися, зокрема, поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України.

На жаль, територіальна цілісність незалежної України була грубо порушена. Протягом березня 2014 р. було здійснено анексію Автономної Республіки Крим Росією, яка спрямована на насильницьке протиправне відторгнення Кримської автономії та Севастополя від України та їх приєднання до Російської Федерації на правах суб'єктів Російської Федерації. Насильницька анексія Криму не визнається Українською державою, не визнається Генеральною асамблеєю ООН, ПАРЄ, ПА ОБСЄ, а також суперечить рішенням Венеціанської комісії, натомість російською владою трактується як "повернення Криму до Росії". Згідно з Законом України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України", територія Кримського півострова внаслідок російської окупації вважається тимчасово окупованою територією.

На цьому втручання Російської Федерації в державний суверенітет України не завершився. Конфронтація насильства розпочалася на Донбасі в середині квітня 2014 р., коли озброєні групи проросійських активістів почали захоплювати адмінбудівлі та відділки міліції у містах регіону (зокрема, у Слов'янську, Артемівську та Краматорську). Українська влада у відповідь

заявила про проведення Антитерористичної операції із залученням Збройних сил. Поступово протистояння переросло у масштабний воєнний конфлікт на частині території Донецької і Луганської областей України між, з одного боку, організованими та керованими з РФ незаконними збройними формуваннями Донецької і Луганської "народних республік", визнаних Україною терористичними організаціями, за підтримки регулярних військових частин РФ та, з іншого боку, країнськими правоохоронцями із залученням Збройних сил України.

Незважаючи на численні докази присутності російських військ на території України, офіційно Росія не визнає факту свого вторгнення в Україну, відтак з українського боку війна розглядається як неоголошена. Ряд українських політиків називають війну на сході України "гібридною війною" Росії проти України.

27 січня 2015 р. Верховна Рада України визнала Російську Федерацію агресором.

2. Історія формування господарського комплексу України

Перехід людини від збирання дикорослих плодів і полювання до землеробства відбувся на території сучасної України близько 10–5 тис. років тому.

На півдні Східної Європи в умовах сприятливого клімату на перетині давніх торговельних шляхів, у взаємодії з високорозвинутими цивілізаціями почався соціально-економічний розвиток українських земель. Найдавнішим містом східних слов'ян з V ст. став Київ. На 200–300 років пізніше було засновано друге місто – Чернігів. Основою їх заснування стало розмежування ремесла та сільського господарства.

З виникненням держави Київська Русь розвиток господарства отримав новий імпульс. У господарстві переважало землеробство, скотарство, рибальство, заморська торгівля, судноплавство. Проте із занепадом Київської держави після татаро-монгольської навали її економічний і культурний розвиток загальмувався: українські землі стали сировинним придатком сусідніх держав. Україна мала однобічну продовольчо-сировинну орієнтацію.

Дещо пожвавився соціально-економічний розвиток східних земель України лише у другій половині XIX ст. – початок розвитку промисловості: утворення мануфактур з виробництва полотна, сукна, зброї, скла тощо, розвивається металургія, металообробка, миловаріння, шкіряна, харчова галузі промисловості; залучення іноземного капіталу. Важливу роль у розвитку господарства України того часу відіграли промисли та торгівля. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. в Україні діяло 12 тис. ярмарків, торгів і базарів. Через порти Чорного і Азовського морів (Бердянськ, Маріуполь, Одеса, Херсон, Миколаїв) здійснювались зовнішньоторговельні зв'язки, вивозилось зерно.

У другій половині XIX ст. відбувається освоєння родовищ корисних копалин Донбасу, Придніпров'я (вугілля, залізної руди, марганцю, калійної солі); будівництво залізниць (Харків–Москва, Харків–Севастополь, Південно-Східна тощо). Україна – вугільно-металургійна база Російської імперії, переважає гірнича, металургійна, харчова галузі промисловості; сформувалися Донецький, Криворізький, Нікопольський промислові райони. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. Україна давала більшу частину чавуну Російської імперії, близько половини виробництва сталі, виробляла 81,7 % цукру, 26,9 % зерна.

В українських землях, що належали Австро-Угорщині, господарський розвиток супроводжувався експлуатацією лісових і нафтових багатств.

Починаючи з 1914 р., економіка України працювала в надзвичайно несприятливих умовах постійного напруження, періодичної руйнації і відбудови. Перша світова і громадянська війни, встановлення радянської влади в Україні, боротьба з австро-німецькою навалою, громадянська війна призвели до руйнування господарства.

В 1922 р. Україна увійшла до складу СРСР. Початок розвитку планової економіки, силовий, штучний ріст економіки, штучний голодомор 1932–1933 рр. і примусова колективізація, індустріалізація, Друга світова війна вносили постійне сум'яття в розвиток її господарства. Не меншої шкоди завдала командно-адміністративна система, запроваджена комуністичним режимом. Україна не могла самостійно вирішувати своїх навіть дрібних економічних питань, залишаючись колоніальним додатком Москви.

У 30-ті рр. в Україні були збудовані металургійні комбінати в Запоріжжі, Мелітополі, Кривому Розі, Дніпрогес, Харківський тракторний завод (ХТЗ), Краматорський машинобудівний завод та інші великі підприємства. Проте ціна індустріалізації виявилася страшною. Масові репресії 1937–1939 рр. дезорганізували виробництво. Замість його зростання почався економічний спад, посилилася територіальна нерівномірність розвитку господарства. Промисловий Донбас було перетворено на всесоюзну "кочегарку". Донецьке вугілля вивозилося переважно у Центральну Росію. Металургія України також працювала насамперед на машинобудування російських центрів промисловості.

Структура промисловості і сільського господарства забезпечувала насамперед інтереси імперії.

Господарство розвивалося в основному екстенсивним шляхом. Промислове виробництво нарощувалося за рахунок експлуатації нових родовищ корисних копалин (вугільних Західного Донбасу, нафтогазових Дніпровсько-Донецького басейну, рудних Подніпров'я, сірчаних Прикарпаття). Більше половини капіталовкладень йшло не на модернізацію виробництва, а на нове будівництво і розширення існуючого. Надмірно розвивалися галузі військово-промислового комплексу (ВПК), кошти на який відривалися від потреб інших галузей виробничої і соціальної сфер.

Економічна неефективність господарства виявлялась, по-перше, у перевазі екстенсивного шляху розвитку над інтенсивним, по-друге, у постійному зниженні віддачі капіталовкладень: чим більше господарство насичувалося основними виробничими засобами – машинами, устаткуванням, тим помітніше зменшувався вихід продукції на одиницю вартості капіталовкладень; по-третє, у порівняно низькому рівні фондоозброєності праці, що не сприяло підвищенню її продуктивності; по-четверте, у високій сировинно-, матеріало- і енергомісткості виробництва.

Екологічна неефективність господарства виявлялася в реалізації масштабних, але не обґрунтованих науково меліораційних програм та проєктів – осушення Полісся й обводнення Степу, що істотно порушило природну рівновагу у цих природних комплексах; створення низки гниючих "рукотворних морів" на Дніпрі; забруднення підземних, поверхневих вод та ґрунтів мінеральними й отрутохімікатами; надмірна концентрація підприємств металургії, хімії, електроенергетики та інших забруднювачів навколишнього середовища; надзвичайно низька екологізація техніки і технології виробництва.

Відсутність приватної власності на землю породила низьку продуктивність праці в сільському господарстві, величезні втрати продукції, відтік сільського населення в міста. Маючи чи не найкращі у світі природні умови для свого розвитку, сільське господарство України за роки радянської влади постійно перебувало у глибокій кризі. За валюту, виручену від продажу сибірського газу і нафти, до України почали завозити зерно з інших країн

світу. Тому очевидною стала потреба в проведенні глибоких соціально-економічних перетворень у народному господарстві країни на засадах приватної власності, ринкових форм господарювання, використання досвіду розвинутих країн світу.

В 1991 р. Україна посідала в Європі перше місце за видобутком залізної руди, виробництвом сталі, тракторів, цукру, мінеральних добрив, третє місце – за видобутком вугілля, виробництвом металорізальних верстатів, цементу, але за життєвим рівнем – лише 85-те місце у світі, а в Європі – передостаннє (гірше жили тільки в Румунії та Албанії).

За 1992–1999 рр. стан економіки країни і рівень життя погіршувались. Економічний спад майже в усіх галузях народного господарства України почався ще в 1990 р., в 1994 р. досяг максимуму, в другій половині 90-х рр. темпи спаду значно знизилися, і спостерігався він не в усіх галузях економіки. За період 1991–1999 рр. виробництво валового внутрішнього продукту і промислової продукції скоротилося більш як удвічі. Лише у другому півріччі 1999 р. подолано падіння ВВП, а обсяг промислового виробництва за 1999 р. зріс на 4,3 %.

За останні роки здійснено важливі практичні кроки для формування ринкової економіки як функціонально-цілісної системи і стратегічної мети курсу, що проводиться. Набуває розвитку недержавний сектор економіки: у промисловості найбільш поширеними стали підприємства з колективною власністю, в сільському господарстві – колективні та приватні підприємства. Оптимізується структура зовнішньоекономічних зв'язків. Завершується становлення банківської системи. Розроблені і вже реалізуються багато загальнодержавних і галузевих програм. Вони спрямовані на вирішення важливих народногосподарських завдань, це, перш за все, енергозбереження, ракето-, літако- і суднобудування, виробництво вітчизняних електровозів, трамваїв, тролейбусів та автобусів.

Наприкінці 2005 р. наша країна була визнана європейськими державами країною з ринковою економікою. Це означало, що основне завдання перехідного періоду – проведення роздержавлення і приватизації господарських об'єктів – було виконане. Обсяги випуску та асортимент продукції почали визначатись вже не командами уряду, а попитом на неї в суспільстві.

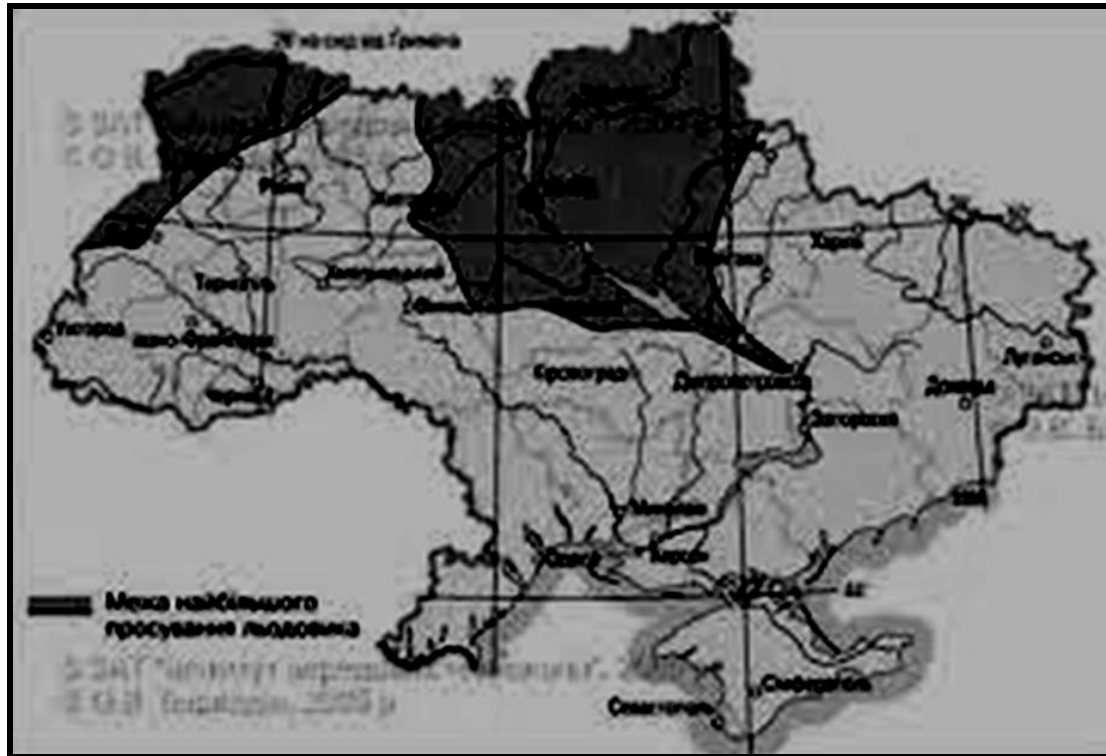
3. Історія формування ландшафтів України

Ландшафти України формувалися протягом наймолодшого антропогенного, або четвертинного, періоду і зазнали змін в історичні часи.

Сучасна зональність ландшафтів України сформувалася наприкінці неогенового – на початку антропогенного періоду. Вважають, що на початку антропогенного періоду було лише дві природні зони: лісова і лісостепова. А вже в середині цього періоду, після відступання дніпровського льодовика, тут сформувалися три природні зони з давніми лісовими, лісосте-

повими і степовими ландшафтами. Ці давні ландшафти отримали назву палеоландшафтів.

Протягом антропогенового періоду розвивалися два типи палеоландшафтів – холодні (льодовикові) і теплі (міжльодовикові). Вони мали різну тривалість і свої особливості.

Прикладом льодовикових ландшафтів є ландшафти так званого дніпровського етапу, який почався 290 і закінчився 180 тис. років тому. Саме в цей період льодовик по долині Дніпра досягав широти сучасного Дніпропетровська. На льодовиковому щиті температура повітря знижувалася до $-25...-30^{\circ}\text{C}$. Клімат змінювався від холодного і вологого до холодного і посушливого. Арктичні континентальні повітряні маси значно впливали на прилеглу територію.

У прильодовиковій смузі були поширені своєрідні болотно-тундрові, тундро-лучно-степові ландшафти з бідною рослинністю (карликова берізка, полярна верба, вільха). Вони поєднували в собі риси ландшафтів сучасних тундр і високогірних степів. З тварин водилися лемінги, полярні куріпки, мамонти, печерні ведмеді, велетенські олені, дикі козли. Особливо були поширені мамонти. Ці величезні і сильні тварини стали об'єктом полювання первісних людей.

Літо у прильодовиковій зоні було коротким, з порівняно теплим вегетаційним періодом. Середні температури найтеплішого місяця становили $+8^{\circ}\text{C}$. Влітку край льодовика танув, і його води заливали великі простори. Про це свідчить значне поширення сучасних водно-льодовикових відкладів.

На південь від краю льодовика були поширені холодні лісостепові і степові ландшафти. Клімат був сухим континентальним. Середні темпера-

тури найтеплішого місяця не перевищували $+11^{\circ}\text{C}$, а найхолоднішого -15°C . Несприятливі кліматичні умови призвели до майже повного зникнення деревної рослинності. Тільки в долинах річок збереглися сосна, береза та ін. (Як ви гадаєте, чому?)

Степові ландшафти у дніпровський етап займали територію Причорномор'я і Приазов'я. Це були своєрідні холодні "лесові" ландшафти. Таку назву вони дістали через те, що утворилися на лесових відкладах. На території України вони займають понад 2/3 рівнинної території, саме на них сформувалися сучасні чорноземи. Тогочасний клімат був холодним і сухим. Середні температури найтеплішого місяця у дніпровський етап у Причорномор'ї і Приазов'ї досягали $+12 \dots +14^{\circ}\text{C}$, а найхолоднішого $-8 \dots -10^{\circ}\text{C}$.

Ландшафти льодовикового періоду не мали чітких меж. Перехід від однієї ландшафтної зони до іншої був поступовим. Значне поширення льодовиків призвело до зміни напрямку руху повітряних мас, зменшення кількості вологи в атмосфері і надходження снігу для їхнього живлення. Підвищення температури повітря остаточно вирішило долю льодовиків. Вони почали танути, залишаючи валуни, піски, суглинки з гравієм і галечником. Пилові часточки переносилися вітром, утворюючи у прильодовиковій смугі потужні (до 5–7 м) відклади лесів.

Прикладом міжльодовикового ландшафту може бути прилуцький етап. Він почався приблизно 110 і закінчився 80 тис. років тому. Природні умови прилуцького етапу дуже нагадували сучасні. Про це свідчать подібність ландшафтів, близькість їх меж.

У північній частині України були поширені лісові ландшафти з сосни і широколистих лісів на бурих лісових, лучних і болотних ґрунтах. Вони заходили далі на південь порівняно із сучасними. Клімат був теплішим і вологішим, ніж тепер. Середньолипнева температура досягала $+20 \dots +21^{\circ}\text{C}$, а середньосічнева -7°C . Безморозний період тривав приблизно 170 днів. Річна кількість опадів коливалася від 700 мм на заході до 600 на сході. У Середньому Придніпров'ї і Придністров'ї в прилуцький етап були поширені лісостепові ландшафти з сосново-широколистими і дубовими лісами та різнотравними степами на чорноземних ґрунтах. Вони також заходили далі на південь порівняно із сучасними. Ці ландшафти формувалися в теплому, вологому кліматі. Середня температура найтеплішого місяця становила $+23^{\circ}\text{C}$, найхолоднішого $-1 \dots +2^{\circ}\text{C}$. Річна сума опадів не перевищувала 550–600 мм. Середньорічна температура прилуцького етапу в Причорномор'ї була на $2-3^{\circ}\text{C}$ вища, а річна кількість опадів приблизно на 100 мм більша, ніж тепер. У Причорномор'ї і Приазов'ї в той час переважали сухі степові ландшафти.

Сучасні ландшафти України сформувались в період після закінчення останнього зледеніння протягом 12 тис. років. У цей період кліматичні умови були несталими. Вологі умови змінювались досить посушливими, теплі – порівняно холодними, але середні кліматичні показники були близькими до сучасних. Такі кліматичні умови були сприятливими для формування зональних типів ґрунтово-рослинного покриву в сталих межах: Полісся,

Лісостеп, Степ. Найбільш сталою була межа між Поліссям і Лісостепом, зумовлена головним чином складом антропогенових відкладів.

У межах Полісся на піщаних і супіщаних відкладах поширились ландшафти мішаного лісу, що представлені борами і суборами, під якими сформувались дерново-підзолисті ґрунти.

На підвищених рівнинах, височинах і високих берегах річок Лісостепу в цей час формуються дібровні ландшафти (дубові, грабово-дубові, липово-дубові ліси) з сірими лісовими ґрунтами. На рівнинах, складених лесовими породами, поширилися лучно-степові ландшафти з чорноземами типовими.

У Степу з півночі на південь чергуються ландшафти різнотравно-ковилово-типчачових степів з чорноземами звичайними, типчачово-ковиліві степи з чорноземами південними, полиново-типчачово-ковиліві степи з темно-каштановими ґрунтами.

4. Вплив господарської діяльності людини на ландшафти України протягом історичного часу

Процес формування ландшафтів у післяльодовиковий період не був суто природним. На цей процес впливала людина сучасного типу своєю діяльністю. Вплив господарського освоєння території України на її природні умови та ресурси був неоднаковим у часі і в різних природних зонах.

Уже люди первісного суспільства, які займалися полюванням і збиранням дикорослих плодів та ягід, впливали на природні ландшафти. Під час облав на бізонів, зубрів, турів, тарпанів, сайгаків люди нерідко організовували пожежі на місцевості. В лісах випалювали підлісок для розрідження рослинності і утворення галявин з травостоєм з метою збільшення поголів'я зубрів, оленів, косуль та інших травоядних тварин. Ці пожежі стримували збільшення площ лісів та змінювали видовий склад лісової і степової рослинності, що не могло не впливати на процеси ґрунтоутворення.

Пізніше, в неоліті (VIII–IV тис. до н. е.), кількість населення зросла, воно вже не могло задовольнитися полюванням на диких тварин і збиранням рослин. Вплив людини на природу посилювався у зв'язку з виникненням і поширенням таких форм господарювання, як тваринництво і землеробство. Від часу трипільської культури (IV–II тис. до н. е.) в Лісостепу землеробство починає переважати в господарському комплексі, відбувається відокремлення орного і підсічного землеробства. Впродовж наступних кількох тисяч років підсічне землеробство було панівним на Поліссі, а орне – в Лісостепу. Степова зона традиційно використовується як природні кормові угіддя для тваринництва і починає освоюватися під землеробство значно пізніше.

На перших етапах землеробського освоєння Лісостепу сільськогосподарські угіддя займали незначний відсоток території і були приурочені головним чином до широколисто-лісових ландшафтів, розташованих поблизу річкових долин. Лучно-степові ландшафти Лісостепу на вододілах залиша-

ються майже неосвоєними до XVI–XVII ст. Цю закономірність можна пояснити особливостями землеробства того часу. Через недосконалість знаряддя обробітку ґрунту і потужну дернину степової рослинності широке сільськогосподарське використання чорноземів було неможливе. Водночас вивільнення орних ділянок з-під лісу шляхом випалювання було добре знайоме та найбільш зручне для давніх землеробів. У зоні мішаних лісів підсічна система землеробства проіснувала аж до початку XX ст.

З XVI ст. зменшення лісистості у Лісостепу і на Поліссі відбувалось швидкими темпами не лише за рахунок збільшення населення і потреб у сільськогосподарських угіддях, а й за рахунок розвитку промислів, пов'язаних з використанням деревини у виробництвах металу на руднях, скла – на гутах, поташу – на будах тощо. Крім того, активно починає розвиватися експорт деревини. У XVII ст. завдяки цим чинникам земельні ресурси широколисто-лісових ландшафтів були практично вичерпані і почалося землеробське освоєння лучних степів Лісостепу. Ці ландшафти були розорані до кінця XVIII ст. З цього моменту настала черга землеробського освоєння степової зони, природна рослинність якої була майже повністю знищена протягом століття. З другої половини XIX ст. у степовій зоні починаються катастрофічні посухи і пилові бурі, пов'язані із суцільною сільськогосподарською освоєністю.

Швидке зростання населення і розвиток товарності сільськогосподарської продукції змушували виробників максимально розширювати орні площі за рахунок ландшафтів, які раніше вважалися непридатними для землеробства (круті схили, піщані тераси, заплави річок тощо). У результаті цього наприкінці XIX ст. спостерігається "вибух" водної ерозії – змивання ґрунту на схилах, швидке зростання ярів, замулення і пересихання малих річок та заплавлених озер.

У XX ст. чинниками антропогенних змін ландшафтів стають індустріалізація виробництва, осушення заболочених земель, будівництво водосховищ і каналів, хімізація сільськогосподарських угідь та ін.

Нераціональна господарська діяльність людини руйнує ландшафти. Добування корисних копалин призводить до утворення кар'єрів, відвалів, териконів. Забруднюючі речовини, що викидаються підприємствами в атмосферу і гідросферу, впливають практично на всі ландшафти. Осушення та зрошення змінюють природний водний режим ландшафтів і викликають невластиві для них фізико-географічні процеси (видування торфовищ, підтоплення і засолення чорноземів та ін.).

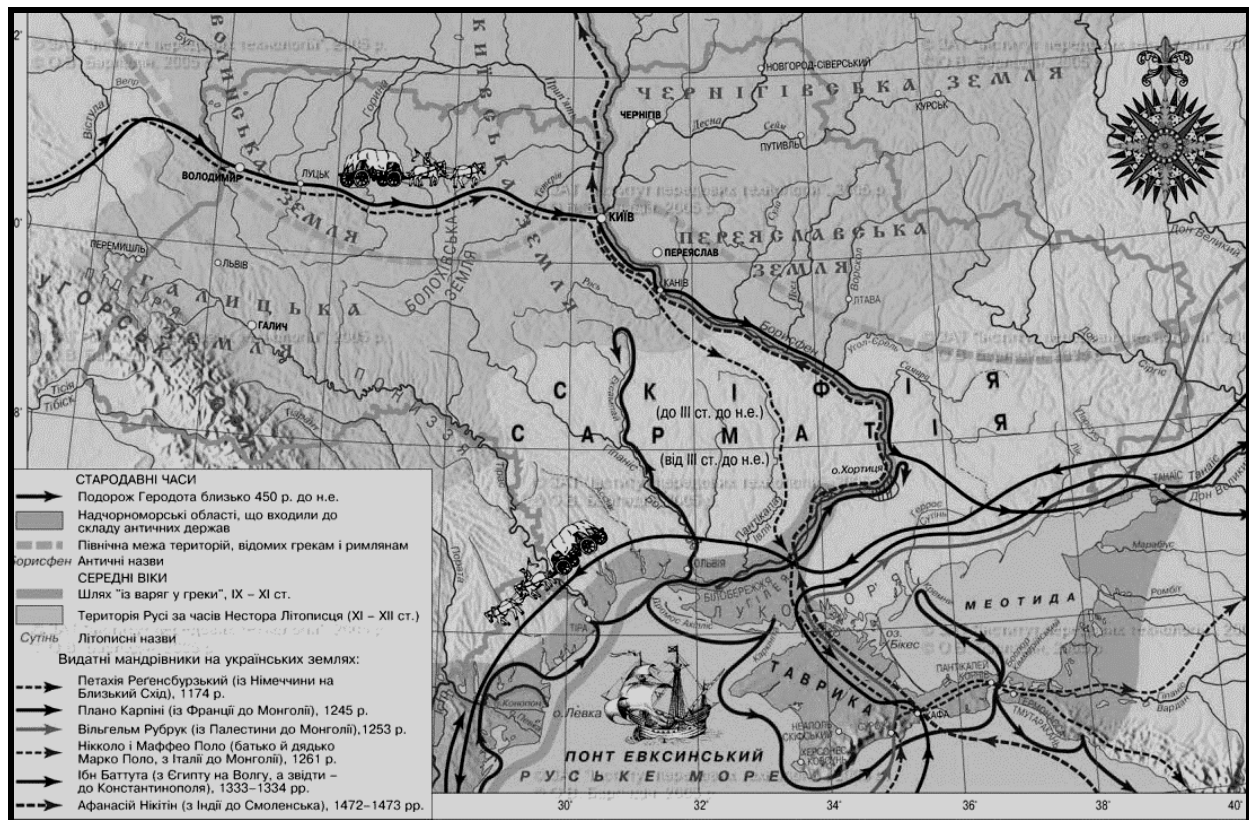
Отже, в наш час не змінених господарською діяльністю людини ландшафтів в Україні практично не залишилось. Мало змінені ландшафти становлять 15–20 % території. Це, головним чином, вторинні лісові насадження, заболочені ділянки, території заповідників. За оцінками фахівців, для компенсації антропогенного впливу таких ландшафтів має бути 40 %.

Під впливом господарської діяльності людини відбуваються зміни природних компонентів ландшафтів. Під час будівництва міст, доріг, гребель на

річках, видобування корисних копалин порушується рельєф. Неправильний обробіток ґрунтів призводить до їх водної і вітрової ерозії, площинного змиву. Розорювання степів, луків, зведення лісів, осушення боліт позначаються на видовому складі рослинності, а отже, і тваринного світу: природні угруповання рослин витісняються культурними (поля, сади, виноградники), збіднюється видовий склад тварин. Зміни цих компонентів ландшафтів впливають на клімат і води.

5. Історія дослідження території України

Перші географічні відомості про Україну належать стародавнім грекам. Так, Геродот (бл. 484–425 рр. до н. е.) вважав, що Ойкумена оточена незаселеним суходолом і поділяється на три широтні пояси: північний, помірний, південний. Він описав природні умови півдня України і життя скіфів, які заселяли цю територію. Природні умови Скіфії і скіфів описував також Гіппократ (460–370 рр. до н. е.). Описи півдня України наводять у своїх працях видатні античні географи Страбон (66–20 рр. н. е.), Птолемей (90 – бл. 160 рр.), римський натураліст Пліній Старший (23–79 рр.). Україна згадується в описах візантійських та арабських мандрівників у X ст.

Географічні відомості про українські землі в давнину

Важливі відомості географічного змісту містяться в літописах Київської Русі, зокрема "Повісті минулих літ". Тут називаються географічні об'єкти України, описуються природні явища.

У Київському літописі 1187 р. вперше згадується і назва Україна на означення Переяславської, Київської і Чернігівської земель. Перші карти української території були видані в Європі у 1482 р. разом з "Географією" Клавдія Птолемея і перевидавалися багато разів.

У 1650 р. французький інженер і військовий картограф Г. Л. де Боплан видав книжку "Опис України". У ній зазначалось, що Україна займає територію "від меж Московії до Трансільванії". Там же містилися карти України, виготовлені на основі топографічних зніманих. Карти Г. Л. де Боплана були досить докладними, тому перевидавалися в XVII ст. і в першій половині XVIII ст.

Генеральна карта України Боплана, 1648 р.

У подальшому розвідуванні природних умов і ресурсів України мали значення відкриття Г. Капустіним родовищ кам'яного вугілля на Донбасі (1721 р.), вивчення родовищ залізних руд в долині р. Саксагані академіком Академії наук і мистецтв у Петербурзі В. Зуєвим (1781–1782 рр.) і опис природних умов, населення та господарства Лівобережної України і Причорно-

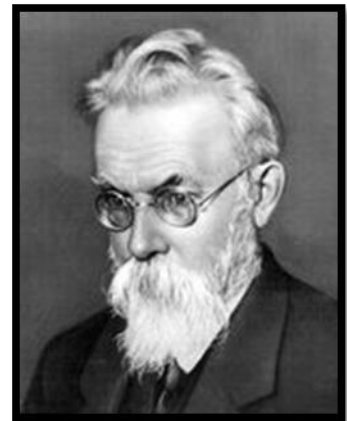
мор'я. В 1793–1794 рр. Україну досліджували експедиції академіків П. Палласа та Гюльденштедта, які вивчали ґрунти, рослинність, тваринний світ.

Значний внесок у вивчення географії країни зробили вчені Київського, Львівського, Одеського, Харківського університетів. У 1873 р. в Києві було створено Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, до якого ввійшли такі відомі представники української інтелігенції, як Г. Галаган, В. Антонович, Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Лисенко та ін. Одним із засновників і керівників його був видатний етнограф і географ **П. Чубинський**, відомий тепер і як автор тексту національного гімну "Ще не вмерла Україна". Експедиція під його керівництвом досліджувала Україну, результати були видані під назвою "Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край" (1872–1878 рр.).

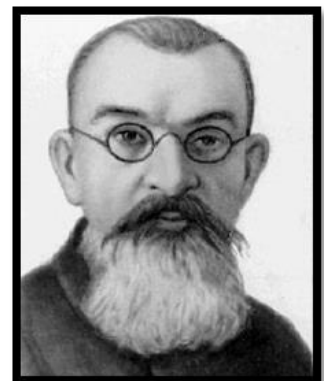

У вивченні природних умов України, зокрема її рельєфу і геологічної будови, клімату, ґрунтів і рослинності, значну роль відіграли дослідження таких відомих природознавців, як П. Броунов, В. Докучаєв, О. Карпінський, О. Воєйков, А. Краснов, Г. Танфільєв та ін. В. Докучаєв досліджував землі Полтавської губернії, лісостепової і степової зон України. Велике значення для розвитку географії України мало створення в університетах кафедр географії.

У 1918 р. в Києві було засновано Академію наук України, вчені якої досліджували природні умови і ресурси, господарство і населення нашої держави. Засновником та першим президентом Академії наук України був академік **В. Вернадський** (1863–1945), який розвинув вчення про біосферу, роль живої речовини в житті Землі; його праці відіграли важливу роль у розвитку геохімії, охорони природи, ландшафтознавства, палеогеографії. Він очолював комісію з вивчення природних багатств України.

Одним із засновників Академії наук України був також географ і геолог **П. Тутковський** – професор Київського університету. Він розробив першу схему природно-географічного районування України, видав підручник "Загальне землезнавство". До основних елементів кожного з виділених ним на території України краєвидів П. Тутковський включав також сільське господарство, побут.

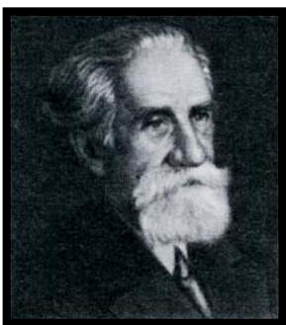

Видатний географ і картограф **Володимир Кубійович** (1900–1985) здійснював свою наукову діяльність здебільшого за межами України (у Польщі, Німеччині та Франції). Він є автором таких праць, як "Атлас України і суміжних країв", "Географія України і суміжних земель", що вийшли у 1930-х рр., багато років поспіль очолював Наукове товариство ім. Шевченка в Європі, був редактором багатотомної "Енциклопедії Українознавства", до якої написав статті про природу, населення й господарство України.

Одним із засновників фізичної географії в Україні був академік **С. Рудницький** (1877–1937). Йому належать наукові праці з геоморфології, історичної і соціально-економічної географії, картографії, краєзнавства, загального землезнавства, фізичної географії України. С. Рудницький був радником в уряді Західно-Української Народної Республіки з економіко-географічних та політико-географічних питань. У 1927 р. він заснував Український науково-дослідний інститут географії і картографії у м. Харкові, провів експедиційні дослідження на території Наддніпрянщини, Донецької височини, Волині. С. Рудницький мріяв створити багатотомні праці з географії України. На жаль, у 1933 р. вчений був заарештований і бездоказово засуджений, а в 1937 р. розстріляний. Реабілітували видатного українського географа лише в 1965 р.

Академік **Г. Висоцький** (1865–1940) – різнобічний вчений: географ, ґрунтознавець, геоботанік, лісознавець, агроном. Він обґрунтував схему природно-географічного районування Східноєвропейської рівнини. Його учнем і послідовником був академік П. Погребняк (1900–1976) – відомий ґрунтознавець, лісознавець, еколог, фізико-географ. Він розробив наукові основи дослідження лісів України, охорони її природи. Його праця "Основи лісової типології" перекладена багатьма мовами.

Академік **Б. Срезневський** (1857–1934) проводив наукові дослідження з синоптичної метеорології, агрометеорології, кліматології України. Ним розроблена схема кліматичного районування України, він займався вивченням впливу метеорологічних чинників на здоров'я людини.

Академік **Й. Косоногов** (1866–1922) вивчав метеорологічні явища, процеси в атмосфері, сонячну радіацію, її інтенсивність протягом року і за сезонами, вплив теплового режиму і вологості на ріст і розвиток сільськогосподарських культур.

Академік **В. Бондарчук** (1905–1993) – відомий геолог, геоморфолог, палеогеограф, автор описів краєвидів України, праць про корисні копалини нашої країни. Досліджував Полісся і Причорномор'я, Українські Карпати і Наддніпрянщину, Донецьку височину, видав книжки з геології для

вчителів.

Академік **К. Воблий** (1876–1947) – один із засновників української енциклопедичної географії – досліджував історію народного господарства, розвиток і розміщення продуктивних сил України, розробив схему її економічного районування.

Для дослідження природних умов і ресурсів України, населення і господарства, їх картографування, проблем природокористування і охорони природи в 1964 р. при Інституті геологічних наук Академії наук України був створений Сектор географії. Пізніше він був перетворений на Відділення географії, а в 1991 р. на його основі був створений Інститут географії Національної академії наук (НАН) України – головна академічна установа в галузі географічних досліджень у нашій державі. Всіх географів України об'єднує громадська організація – Українське географічне товариство, що існує з 1964 р.

У 60–90-х рр. ХХ ст. в Україні виконано великі за обсягом і значні за результатами дослідження її географічної будови, підземних вод, корисних копалин, клімату, поверхневих вод Чорного і Азовського морів, водних ресурсів, ґрунтового покриву, заповідних територій, рекреаційних ресурсів, складено відповідні карти. Досягненнями українських географів є створення Атласу природних умов і природних ресурсів України, багатотомної серії з природи України (геологія і корисні копалини, клімат, моря і внутрішні води, ґрунти, рослинність і тваринний світ, ландшафти і фізико-географічне районування). Найповніші географічні дані про природу нашої держави наводяться в тритомній "Географічній енциклопедії України" (1989–1993 рр.), яку видано вперше.

За роки незалежності в царині вітчизняної географії активно працюють професори Ф. Д. Заставний, Я. І. Жупанський, Л. Г. Руденко, О. Г. Топчієв, М. Д. Пістун, О. І. Шаблій, О. М. Маринич, П. Г. Шищенко, В. М. Пащенко. та ціла низка інших, хто всебічно і комплексно вивчають географію України.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Баландин Р. К. Природа и цивилизация / Р. К. Баландин, Л. Г. Бондарев. – М. : Мысль, 1988. – 391 с.
2. Бездухов О. А. Історична географія : навч. посіб. / О. А. Бездухов. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 135 с. : іл.
3. Бездухов О. А. Практикум з історичної географії / О. А. Бездухов. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – 81 с. : іл.
4. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями: історична література / М. Грушевський. – Донецьк : БАО, 2008. – 736 с. : іл.
5. Дністрянський М. С. Вступ до історичної географії України : цикл лекцій / М. С. Дністрянський. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 44 с.
6. Дністрянський М. С. Кордони України: територіально-адміністративний устрій / М. С. Дністрянський. – Львів : Світ, 1992. – 142 с.
7. Жекулин В. С. Введение в географию : учеб. пособие / В. С. Жекулин. – Л. : Ленинградский ун-т, 1989. – 272 с.
8. Жекулин В. С. Историческая география: предмет и методы / В. С. Жекулин. – Л. : Ленинградский ун-т, 1982. – 224 с.
9. Жупанський Я. І. Географічні відомості і географія в Україні в давні часи / Я. І. Жупанський. – Чернівці, 1992.
10. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні : навч. посіб. / Я. І. Жупанський. – Львів : Світ, 1997. – 264 с.
11. Исаченко А. Г. Развитие географических идей / А. Г. Исаченко. – М. : 1979. – 416 с.
12. Клейборн А. Історія географічних відкриттів і досліджень / А. Клейборн. – К. : Країна Мрій, 2011. – 104 с.
13. Круть И. В. Очерки истории представлений о взаимоотношении природы и общества / И. В. Круть, И. М. Забелин. – М. : Наука, 1988. – 416 с.
14. Магидович И. П. Очерки по истории географических открытий : в 5 т. / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – М. : Просвещение, 1983–1986.
15. Максаковский В. П. Историческая география мира / В. П. Максаковский : учеб. пособие. – М. : Экопрос, 1997. – 584 с.
16. Мукитанов Н. К. От Страбона до наших дней: эволюция географических представлений и идей / Н. К. Мукитанов. – М. : Мысль, 1985. – 237 с.
17. Овдієнко П. П. Історична географія : навч.-метод. посіб. / П. П. Овдієнко. – Ніжин : НДПУ, 2000. – 165 с.
18. Саушкин Ю. Г. Географическая наука в прошлом, настоящем, будущем / Ю. Г. Саушкин. – М. : Мысль, 1973.
19. Вікіпедія : Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://uk.wikipedia.org>. – Назва з екрана.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ОСНОВНІ ПОДІЇ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ

Періодизація					Основні події	
1					2	
Кам'яний вік 2,5 млн – 4 тис. рр. до н. е.	Палеоліт 2,5 млн – 12 тис. рр. до н. е.	Нижній 2,5 млн – 100 тис. рр. до н. е.	Праобщина (первісне стадо)		Епоха первісного егоїзму і система домінування. Колективне добування продуктів харчування та відсутність рівномірного їх розподілу	
		Середній 100–40 тис. рр. до н. е.			Епоха рівноправ'я (первісний комунізм). Колективне добування та колективний розподіл продуктів харчування	
		Верхній 40–12 тис. рр. до н. е.	Родова община	Ранньо-родова	Архаїчне господарство. Привласнювальний тип господарства	
	Мезоліт 12–6 тис. рр. до н. е.				Високоспеціалізоване та комплексне господарство	
	Неоліт 6–4 тис. рр. до н. е.				Пізньо-родова	Відтворювальне господарство
Бронзовий вік рубіж I V–III тис – II–I тис. до н.е.	Історія стародавнього Сходу I V тис. до н.е. – 30 р. до н. е.		Сусідська територіальна община		Другий та третій поділи праці. Виникнення держави. Утворення міст-держав та перших імперій. Патріархальне рабовласництво	
	Історія Античності кін. III тис. до н. е. – 476 р. н. е.		Історія Стародавньої Греції кін. III тис. – IV ст. до н. е.		Виникнення полісів. Початок класичного рабовласництва. Греко-перські війни. Пелопонеська війна	
Історія еллінізму IV ст. – 30 рр. до н. е.			Створення імперії Олександра Македонського. Поєднання східних та грецьких традицій			
Історія Стародавнього Риму 753 р. до н. е. – 476 р. н. е.			Перетворення Риму з полісу на світову державу. Pax Romana. Криза класичного рабовласництва. Велике переселення народів			
Раннє Середньовіччя кін. V – сер. XI ст.			Утворення варварських королівств у Західній Європі. Зародження феодальних відносин. Середньовічні імперії			

1			2
		Високе Середньовіччя XI – кін. XIV ст.	Класичний феодалізм. Система залежності селянства. Сеньйоріальна монархія. Феодалні війни. Хрестові походи. Імперії Чингізхана і Тамерлана на Сході
		Пізнє Середньовіччя кін. XIV – XVI ст.	Криза феодалізму у Західній Європі. Зародження капіталістичних відносин. Станово-представницькі монархії. Становлення абсолютизму. Відродження. Великі географічні відкриття та початок колонізації. Реформація
	Історія Нового часу XVI – поч. XX ст.		Утворення колоніальних імперій у Західній Європі. Мануфактурне виробництво. Становлення національних держав.. Тридцятирічна війна. Війна за незалежність США. Буржуазні революції. Наполеонівські війни. Віденський конгрес. Промислова революція у Західній Європі. Латиноамериканські революції. Громадянська війна в США. Об'єднання Німеччини та Італії. Реставрація Мейдзі у Японії. Буржуазні реформи в Росії. Початок боротьби за колоніальний поділ світу
	Історія Новітнього часу (модерна історія) XX – поч. XXI ст.		Перша світова війна. Революція в Росії та утворення СРСР. Становлення Версальсько-Вашингтонської системи світоустрою. Зародження тоталітарних ідеологій. Велика депресія. Друга світова війна. Становлення Ялтинсько-Потсдамської системи світоустрою. Утворення біполярної системи та початок Холодної війни. Інтеграційні процеси у Західній Європі. Деколонізація країн Азії та Африки. Науково-технічна революція. Економічні реформи в Китаї. Розпад СРСР та завершення "холодної війни". Операція НАТО в Югославії. Терористичний напад на США. Війна в Афганістані та Іраку. Економічна криза. "Арабська весна"

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ ГОЛОВНИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ УКРАЇНИ

V ст. до Р. Х.	На півдні України утворюється Скіфська держава та численні грецькі колонії-поліси
I–II ст. від Р. Х.	Південна та південно-західна Україна після тривалих воєн стають частиною Римської імперії
482 рік	Заснування Києва як столиці східнослов'янської держави
VIII ст.	Формується велика мультинаціональна феодальна імперія Київська Русь, територія якої сягала від Балтійського до Чорного й Азовського морів
988 р.	Великий князь Київський Володимир Великий запроваджує християнство
X–XII ст.	"Золотий вік" Київської Русі, її політичного розвитку й культури. Держава розпадається не так від ударів численних завойовників, як через феодальну ворожнечу
1240 р.	Київ узятو штурмом монгольськими загарбниками. Культурний центр України переміщується до Галицько-Волинської держави короля Данила
XIV ст.	Україна входить до складу Великого князівства Литовського
XV–XVI ст.	Формування козацької республіки
XVII століття	В результаті кривавої й тривалої війни за незалежність Україна виходить зі складу Речі Посполитої. Політичний устрій – гетьманство (гетьман – виборний керівник із диктаторськими повноваженнями) нагадує ранні демократії Європи, наприклад, голландську та британську
1654 р.	Гетьман Богдан Хмельницький укладає Переяславську унію із Московською державою. Внутрішня автономія зберігається
Початок XVIII ст.	Гетьман Іван Мазепа, занепокоєний імперською експансією Москви (тоді вже Російської імперії), намагається відновити незалежність України в спілці зі Швецією, але зазнає поразки
Кінець XVIII ст.	Україна остаточно втрачає автономію та стає провінцією Російської імперії. Західні землі України потрапляють під контроль Австрійської імперії (згодом – Австро-Угорщини)
1917 рік, березень-липень	Україна відновлює автономію і встановлює дипломатичні стосунки із демократичним Тимчасовим урядом Росії
7 листопада 1917 р.	Революція у Санкт-Петербурзі. Початок більшовицької експансії
20 листопада 1917 р.	Проголошення Української Народної Республіки
22 січня 1918 р.	Проголошення незалежності України

1	2
1917–1920 рр.	Громадянська війна та встановлення радянської влади
1932–1933 рр.	Голодомор, штучно викликаний тоталітарним режимом Сталіна, що призвів до загибелі багатьох мільйонів українців
1929–1953 рр.	Масові репресії сталінського режиму
1939–1945 рр.	У роки Другої світової війни Україна зазнала величезних людських та матеріальних втрат
1945 р.	Україна стає однією з держав-засновниць ООН
19 лютого 1954 р.	Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ "Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР"
26 квітня 1986 р.	Катастрофа на атомній електростанції в Чорнобилі
16 липня 1990 р.	Верховна Рада України приймає декларацію про державний суверенітет
24 серпня 1991 р.	Акт проголошення незалежності України
1 грудня 1991 р.	Проведення референдуму про незалежність України. Обрання Президентом України Л. Кравчука
15 січня 1992 р.	Ухвала указу Президії Верховної Ради України про Державний гімн України (затверджено мелодію М. Вербицького "Ще не вмерла Україна")
19 лютого 1992 р.	Затвердження Верховною Радою України тризуба малим гербом України
Червень 1994 р.	Вибори Президента України. Президентом обрано Л. Кучму
1 червня 1996 р.	Україна, що вперше в історії відмовилася від ядерного статусу, передає Росії останній ядерний заряд
28 червня 1996 р.	Прийняття Верховною Радою Конституції незалежної України
2 вересня 1996 р.	Введення національної грошової одиниці – гривні
Листопад 1999 р.	Президентом обрано Л. Кучму
Жовтень-грудень 2004 р.	Вибори Президента України; Помаранчева революція
26 грудня 2004 р.	Переголосування у другому турі виборів, у результаті якого Президентом України обрано В. Ющенка
7 лютого 2010 р.	Вибори Президента України. Президентом обрано В. Януковича
21 листопада 2013 р. – лютий 2014 р.	Революція Гідності
16 березня 2014 р.	Анексія Автономної Республіки Крим Російською Федерацією
2014–2016 рр.	Антитерористична операція на Сході України
25 травня 2014 року	Позачергові вибори Президента України. Президентом обрано П. Порошенка

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Австралопітеки (лат. Australopithecus, australis – південний та гр. πίθηκος – мавпа) – група приматів, за будовою проміжна між мавпами і людьми. Примати з прямоходінням, мавпячою головою, маленьким мозком і невеликими іклами. Існували приблизно 7–1 млн років тому здебільшого на території Південно-Східної Африки.

Античність (від лат. antiquitas – старовина) – в загальному сенсі це слово означає "греко-римська старовина", інакше кажучи, цивілізація Давньої Греції і Давнього Риму у всьому різноманітті її історичних форм.

Антропологія – наука, що вивчає походження і розвиток людського роду. В основу антропологічної періодизації покладена фізична еволюція людини.

Архантропи (від гр. archaios – стародавня та anthropos – людина) – спільна назва для гомінід видів людина працююча (лат. Homo ergaster) і людина прямоходяча (лат. Homo erectus), що прийшли на зміну людині умілій (лат. Homo habilis). Близькі за рівнем еволюційного розвитку і характеру культури. Кісткові залишки архантропів знайдено в Азії, Африці, Європі. Час їх існування – 2,8 млн – 350 тис. років тому.

Археологія – галузь історичної науки, що вивчає минуле за допомогою дослідження речових знахідок. Археологи використовують періодизацію історії людського суспільства, в основу якої закладено зміни основних матеріалів, із яких виготовлялися знаряддя праці, предмети побуту, зброя тощо. Єдиної для всіх народів періодизації не існує, оскільки темпи розвитку людства в різних регіонах в один і той самий час були різними.

Археологічна культура – велика група археологічних пам'яток, що датуються однією історичною добою, мають спільні ознаки та розташовані на певній території.

Археологічна пам'ятка – група винайдених в одному місці речей, які є матеріальними рештками діяльності людини або змінені їх працею.

Асиміляція – дії, що примушують кого- або що-небудь бути подібним до себе, перетворювати на свій лад. Втрата власної мови, культури і самосвідомості представниками народу, які знаходяться в середовищі іншого народу.

Варвар (гр. βάρβαρος – "незрозуміло які") – зневажливий термін, яким позначають людину, представника певного народу або племені, що дійсно або уявно перебуває на доцивілізаційному або нижчому цивілізаційному рівні розвитку. "Варварами" греки називали всіх, хто не належав до їх народності, надаючи йому відтінок зневаги. Римляни в тому ж сенсі вживали це словосполучення, називаючи всіх неримлян і негреків "barbari"; але наприкінці імперії, через часті сутички з германцями, цей термін переважно використовувався щодо останніх.

Великий шовковий шлях – це найвідоміший торговельний маршрут старожитності, що виник у перші сторіччя нашої ери. Ним товари з Китаю потрапляли до Східної та Західної Європи, Близького Сходу, Північної Африки.

Відтворювальне господарство – спосіб життя, який ґрунтується на землеробстві та скотарстві. У цьому випадку люди вже споживають продукти, створені власне ними: хліб, вирощенні овочі та фрукти, м'ясо та молоко свійської худоби.

Гібридна війна – війна із поєднанням принципово різних типів і способів ведення війни, які скоординовано застосовуються задля досягнення спільних цілей. Типовими компонентами гібридної війни є використання:

- класичних прийомів ведення війни (із військовослужбовцями в уніформах, військовою технікою та ін.);
- нерегулярних збройних формувань (повстанців, терористів, партизан та ін.);
- таких типів війни і прийомів, як інформаційна і кібервійна.

При цьому сторона-агресор може залишатися публічно непричетною до розв'язаного конфлікту. Експерти називають гібридну війну типом конфлікту, який все частіше буде застосовуватися у ХХІ столітті.

Гомініди, або людинові (Hominidae), – родина ряду приматів, включає як викопних (пітекантропа, неандертальця та ін.), так і сучасних людей. Разом з родиною гібонові (Hylobatidae, 4 роди) і шимпанзе Рап формує надродину Hominoidea Gray.

Історична географія – це спеціальна історична дисципліна, комплексна історико-географічна галузь знання, що вивчає просторові аспекти історичного процесу, а також історичний розвиток окремих країн, народів, регіонів. Історична географія також – це галузь знань на межі історії та географії; географія якої-небудь території на певному етапі її розвитку. Вона вивчає зміни, що відбувалися в географічній оболонці Землі.

Історичні джерела – сукупність різноманітних об'єктів, які відображають історичний процес і створюють можливість вивчати минуле людського суспільства; усе, що було створено в процесі людської діяльності й збереглося до наших часів.

Конкістадори (conquistadoro, від conquest – завойовувати, підкоряти) – учасники іспанських загарбницьких походів – конкісти, які у ХVІ ст. вирушали до Америки після її відкриття з метою загарбання цих земель і поневолення місцевого населення.

Космогонія (гр. κοσμογονία, від гр. κόσμος – світ, Всесвіт і гр. γονή – народження) – галузь науки, в якій вивчається походження і розвиток космічних тіл і їх систем: зірок і зоряних скупчень, галактик, туманностей, Сонячної системи і всіх тіл, що входять до неї, – Сонця, планет (включно із Землею), їх супутників, астероїдів (або малих планет), комет, метеоритів.

Кроманьйонці – узагальнена назва людей, що жили у пізньому палеоліті і мали сучасний вигляд, вони вважаються предками європейців. Інша назва – неоантропи. Кроманьйонці є першими відомими представниками *Homo sapiens* у Європі. Перший кістяк кроманьйонця було знайдено в 1868 р. в печері Кро-Маньйон (Cro-Magnon) в департаменті Дордонь (Dordogne) у Франції.

Малий льодовиковий період – період відносного похолодання, що мав місце протягом 1400–1850 рр. Цей період є найхолоднішим за середньорічними температурами за останні 2 тисячоліття. Середньорічні значення температур впали на 1,3 °С, зросла циклонічна активність, загальна атмосферна нестійкість.

Метрополія (гр. *metrópolis*, від *meter* – мати і *pólis* – місто) – 1) Старогрецькі міста (поліси), що мали колонії. М. не мала влади над колоніями, хоча протегувала їм і в їх спорах відігравала роль третейського судді. 2) У епоху колоніальних захоплень термін "метрополія" став застосовуватися до держав, що володіють колоніями (зазвичай заморськими). Політико-правові форми зв'язків М. з колоніями можуть бути різними (протекторат, вассалітет, інкорпорація і т. д.), але по суті це завжди стосунки панування, підпорядкування й експлуатації М. цих територій.

Неандерталець, людина неандертальська (*Homo neanderthalensis*) – викопний вид людини верхнього плейстоцену, що населяв Європу й Західну Азію у 130–27 тис. р. тому. Ймовірно, еволюційні наступники пітекантропів.

Неолітична революція – історичний період переходу в епоху неоліту від привласнювального до відтворювального типу господарства, це пов'язано з виникненням тваринництва, землеробства. Цей процес сприяв виникненню міських поселень, ремесел та писемності. Термін "неолітична революція" увів у 1949 р. англійський археолог Гордон Чайлд. Неолітична революція полягала в тому, що людина замість полювання і збиральництва почала розводити тварин (рогата худоба, коні, подекуди дикі свині) та почала вирощувати рослини замість того, щоб шукати їх.

Ойкумена (дав.-гр. *οἰκουμένη*, від слова дав.-гр. *οἰκέω* – "населю, проживаю") – освоєна людством частина світу. Термін "*οἰκουμένη*" введено давньогрецьким географом Гекатеєм Мілетським для позначення відомої грекам частини Землі з центром в Елладі. Спочатку він означував землі, заселені грецькими племенами, пізніше – землі заселені і відомі людству в цілому.

Перигес – збір історичних відомостей про місця і людей за географічним маршрутом. Ініціатором жанру можна вважати грецького історика і географа Гекатея з Мілета.

Перипл (гр. *Περίπλους*, від *περιπλέω*, "плисти колом (навколо), огинати") – вид давньогрецької літератури, в якому описуються морські подорожі і морські плавання вздовж берегів.

Пітекантроп (від гр. πίθηκος – "мавпа" і ἄνθρωπος – "людина", "яванська людина") – викопний підвид людей, який колись розглядали як проміжну ланку еволюції між австралопітеками і неандертальцями. Мешкав близько 700–27 тис. р. тому. В даний час пітекантропа розглядають як локальний варіант Homo erectus (поряд з гейдельберзькою людиною в Європі та синантропом у Китаї), характерний винятково для Південно-Східної Азії і не породив безпосередніх предків людини.

Привласнювальне господарство – форма господарства, що ґрунтується на вилученні з навколишнього середовища продуктів харчування, створених природними процесами (мисливство, рибальство, збиральництво). Господарство привласнювальне властиве ранньому первісному суспільству. Існує також як спеціалізована форма господарства в цивілізованих суспільствах (промислове мисливство та рибальство, збиральництво лікарських рослин, китобійний промисел та ін.).

Раси – біологічно стійкі та історично сформовані на певних територіях групи людей, які характеризуються спільними спадковими морфологічними і фізіологічними ознаками та пов'язані спільністю походження. Наука, що вивчає фізичні типи людей, називається *антропологія*. Походження терміна "раса" точно не встановлено. Можливо, він походить від арабського *ras* – корінь, початок. Інша версія – від італійського *razza* – плем'я. У нинішньому розумінні слово *razza* вперше вжито в 1684 р. французьким вченим *Франсуа Берньє*.

Революція Гідності (також Київський Майдан, Майдан у Києві, Євромайдан та Єврореволюція) – політичні та суспільні зміни в Україні з 21 листопада 2013 до лютого 2014 р., викликані відходом політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на європейську інтеграцію та подальшою протидією цьому курсу. Однією з головних причин протестів стала надмірна концентрація влади в руках Віктора Януковича та його "сім'ї", створення системи управління з ознаками фашизму.

Сармати – назва кочових племен, які в III ст. до н. е. – IV ст. н. е. заселяли територію степів від Західного Казахстану до Дунаю.

Середньовічний кліматичний оптимум (також зустрічається назва **великий кліматичний оптимум**) – епоха відносно теплого клімату у північній півкулі в X–XIII ст. Характеризувалася м'якими зимами, порівняно теплою і рівною погодою з нормами опадів, близькими до сучасних і температурою повітря на 1,5–2 °С вищою. Серед найяскравіших історичних свідчень середньовічного кліматичного оптимуму – заснування скандинавських поселень у Гренландії, а також землеробський бум і зростання населення у Володимиро-Суздальщині. Наслідком цих змін стало танення льодовика, підняття рівня Світового океану, виникнення морів, зокрема Балтійського, Японського та ін., формування лісового покриву, гідрографічної мережі тощо, а відтак – поступове зникнення мамонтової фауни та її заміщення сучасною.

Скіфи (скити) (гр. Σκύθαι) – екзоетнонім грецького походження, який у сучасній науковій та художній літературі застосовується до практично всіх кочових племен, що мешкали у VII–III ст. до н. е. на землях Великого Євразійського Степу, тобто від степів сучасної України на заході й до сучасної Монголії та Китаю на сході. Всю цю територію іноді називають Велика Скитія. Відомості про скіфів засвідчують грецькі (особливо Геродот) і римські автори та археологічні знахідки. Ендонім (самоназва) – сколоти.

Синантроп (лат. Sinanthropus pekinensis – "пекінська людина", в сучасній класифікації – Homo erectus pekinensis) – форма (вид або підвид) роду Номо, близька до пітекантропа, однак більш пізня й розвинена. Був виявлений в Китаї, звідси й назва. Жив близько 600–400 тис. років тому, в льодовиковий період.

Трипільська культура, культура Кукутень (рум. Cucuteni, або культурна спільність "Кукутень-Трипілля") – археологічна культура часів енеоліту, назва якої походить від назви села Трипілля на Київщині (у зазначеній "розширеній" назві культури присутня ще й назва румунського села Кукутень). Культура набула найбільшого розквіту між 5500 та 2750 рр. до н. е., розташовувалась між Карпатами та Дніпром на територіях сучасних України, Молдови та Румунії загальною площею понад 350 тис. км². У часи розквіту культури їй належали найбільші за розміром поселення у Європі, кількість мешканців деяких з них перевищувала 15 тис. осіб.

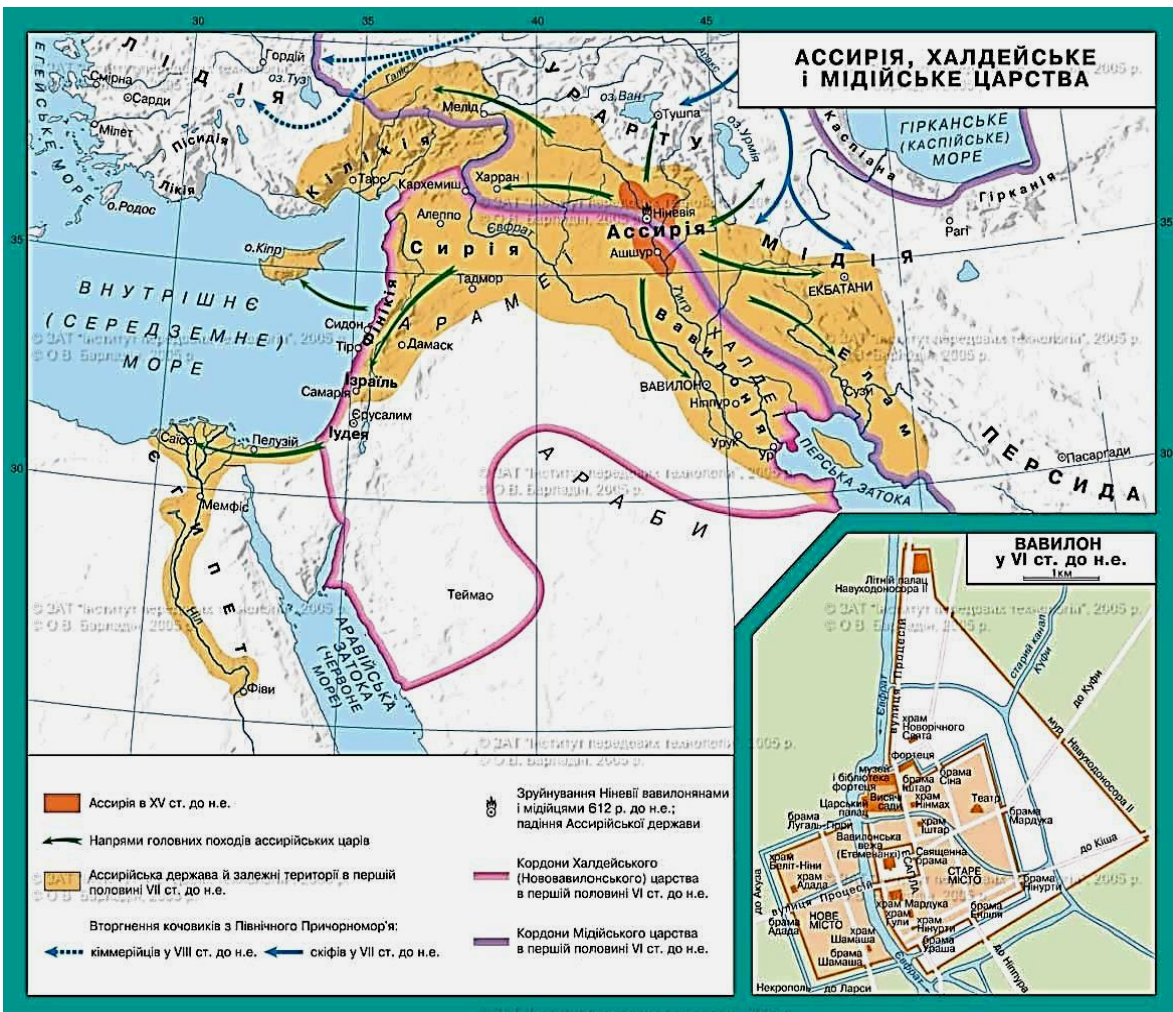
Хорографія (від гр. Χῶρος (chōros) – "місцевість" і γράφω (graphō) – "описую") – розділ географії, що використовує описові методи в аналізі своєрідних рис місцевостей. Хорографія описує індивідуальність і унікальні характеристики країни або регіону. Термін вперше був введений давньогрецьким географом *Птолемеем*, який трактував хорографію на противагу географії, що ґрунтується на точних математичних методах, радше як мистецтво, що звертає увагу на деталі, ніж як науку, що прагне до узагальнення.

Історична географія Давнього Світу

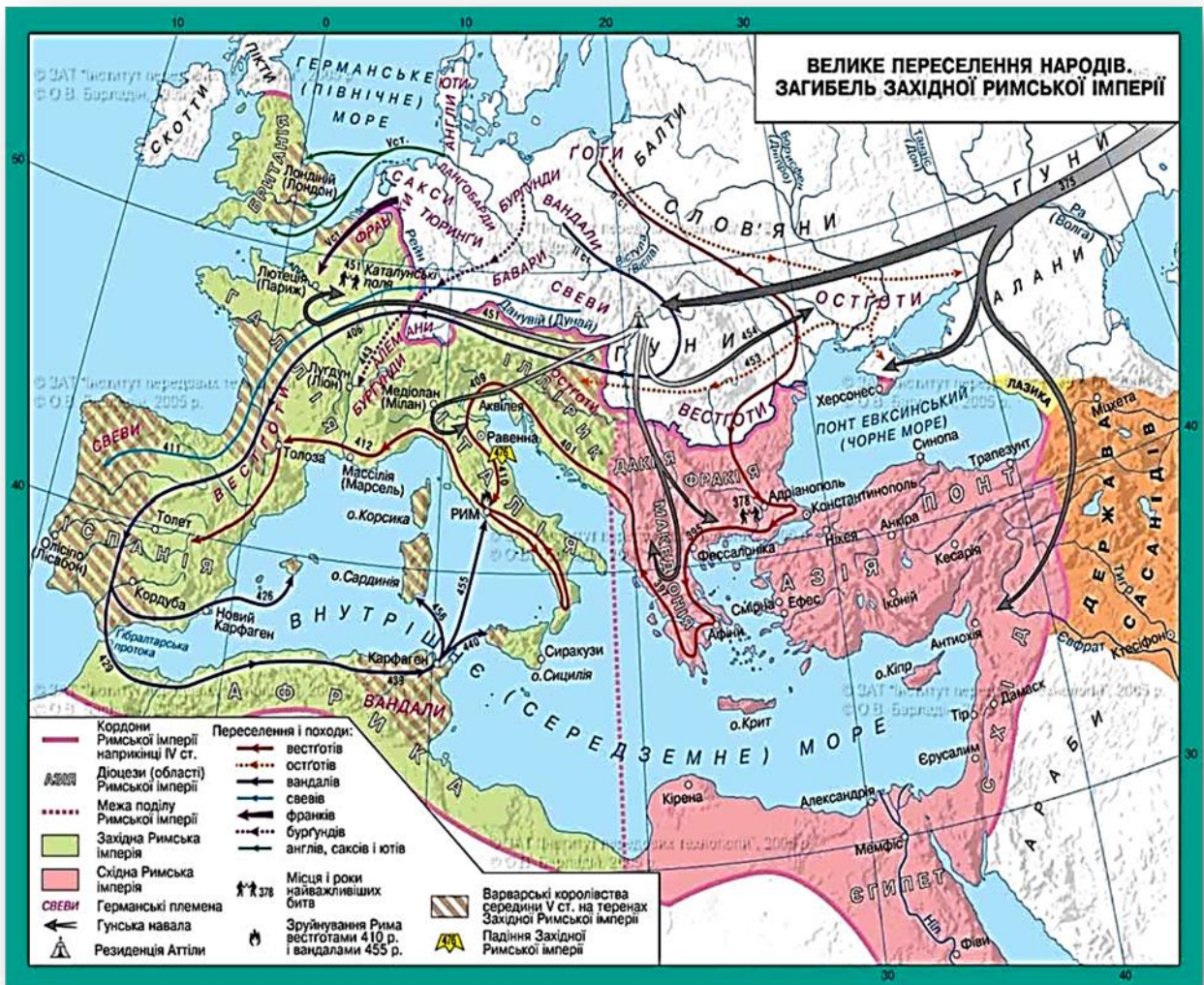
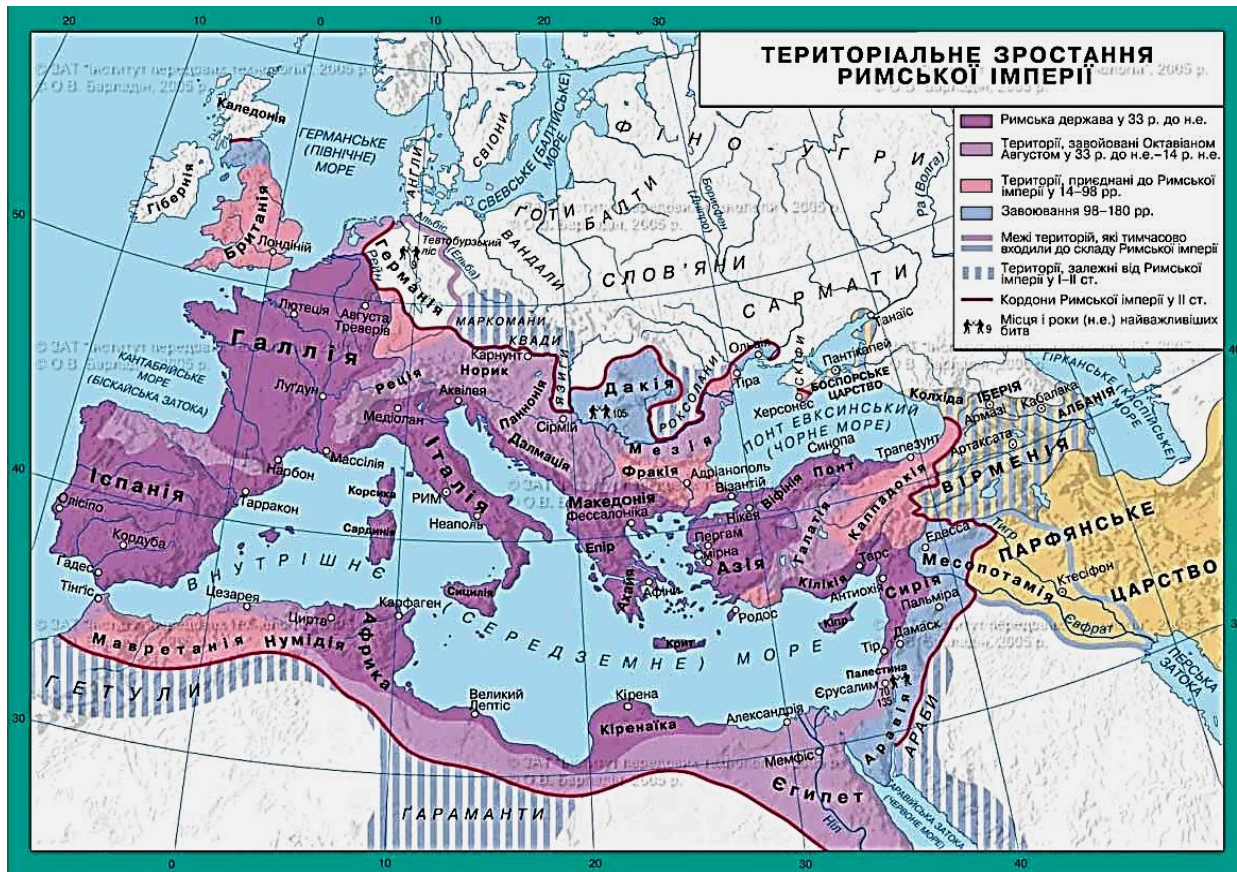

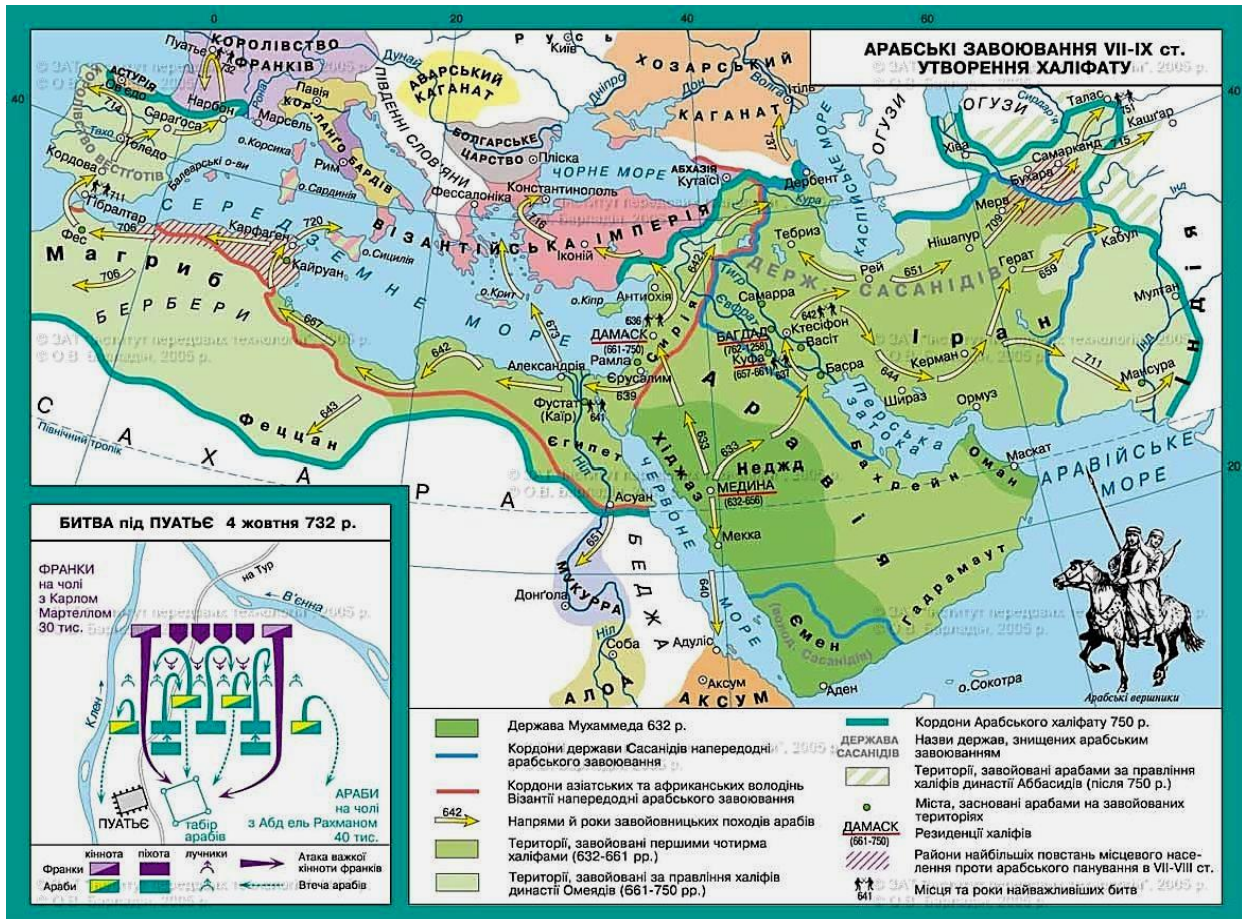
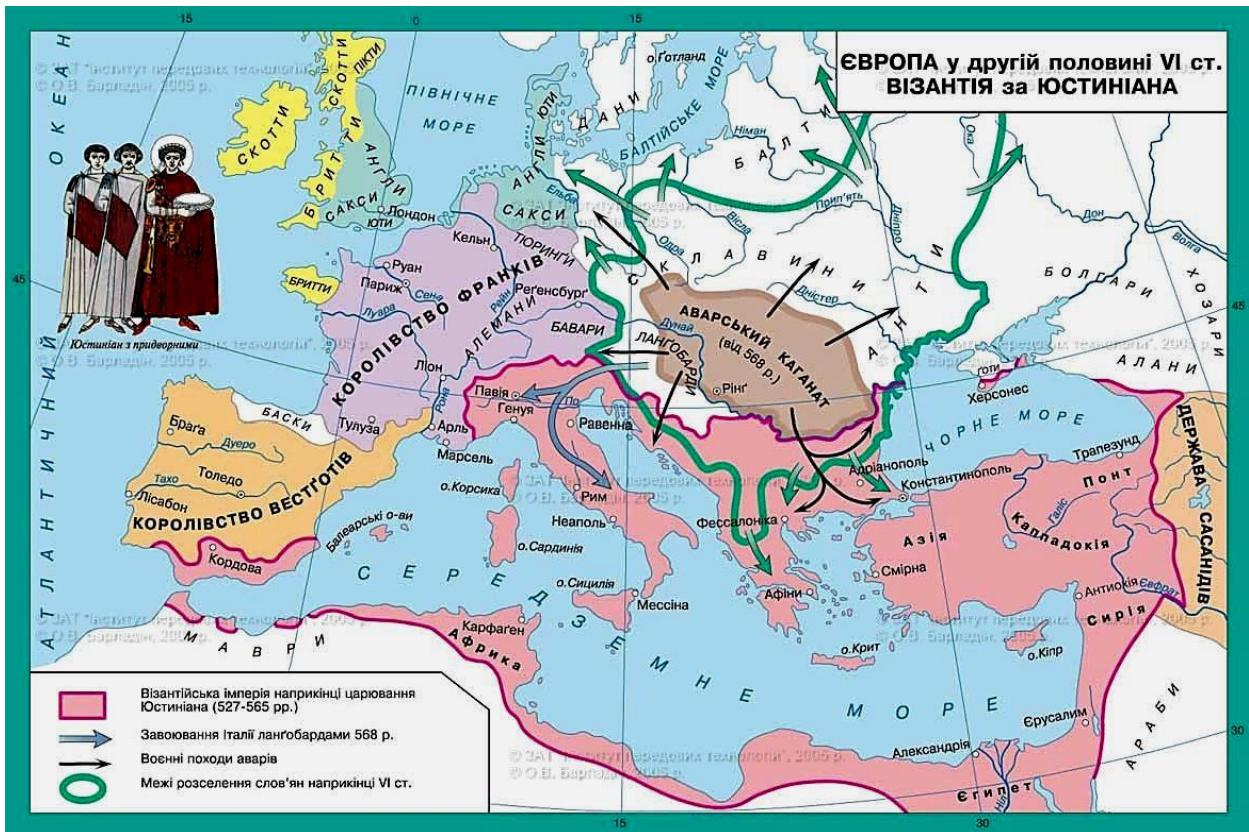

Історична географія Середньовіччя

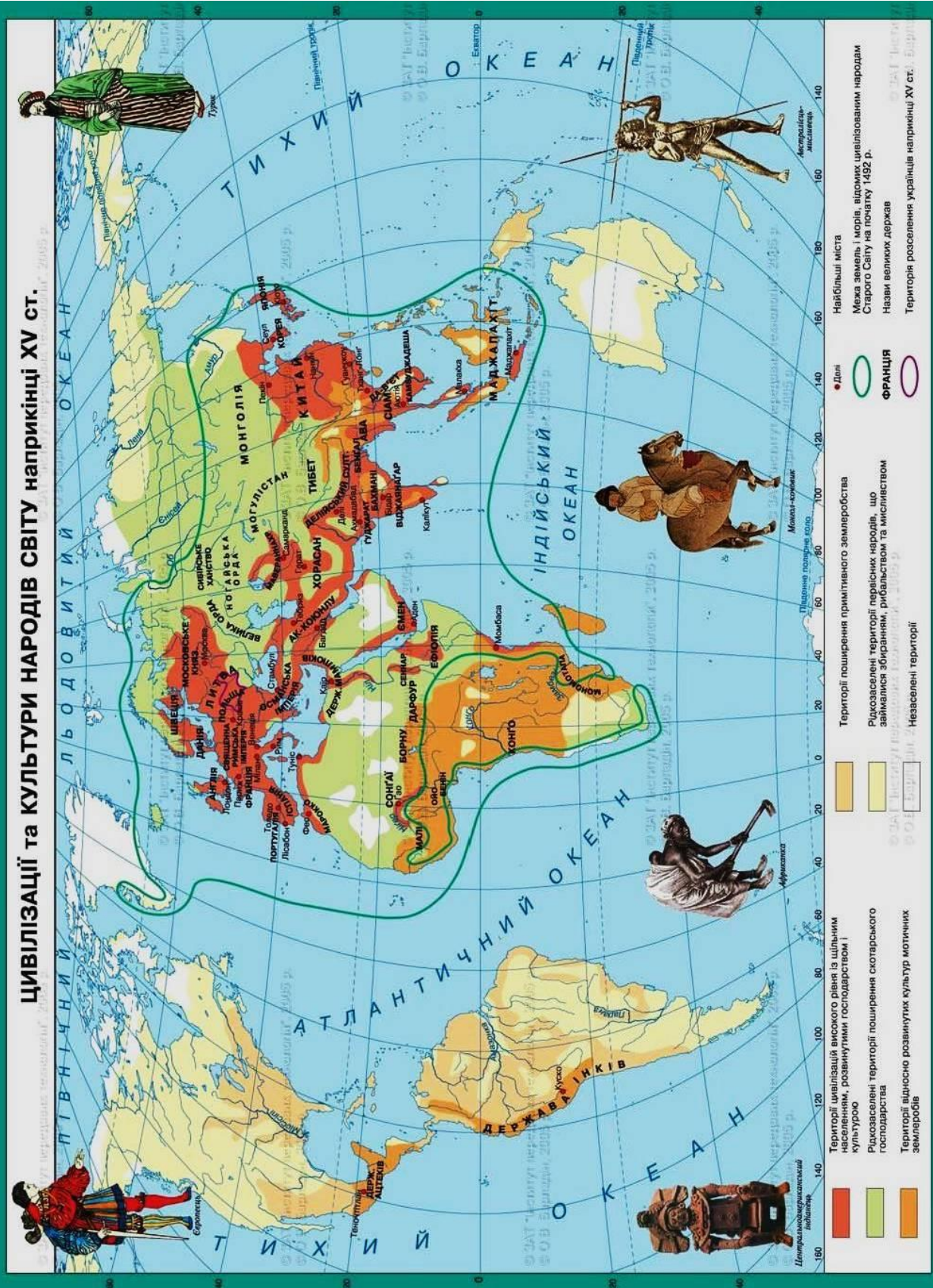

ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА КУЛЬТУРИ НАРОДІВ СВІТУ НАПРИКІНЦІ XV СТ.

Великі Географічні Відкриття

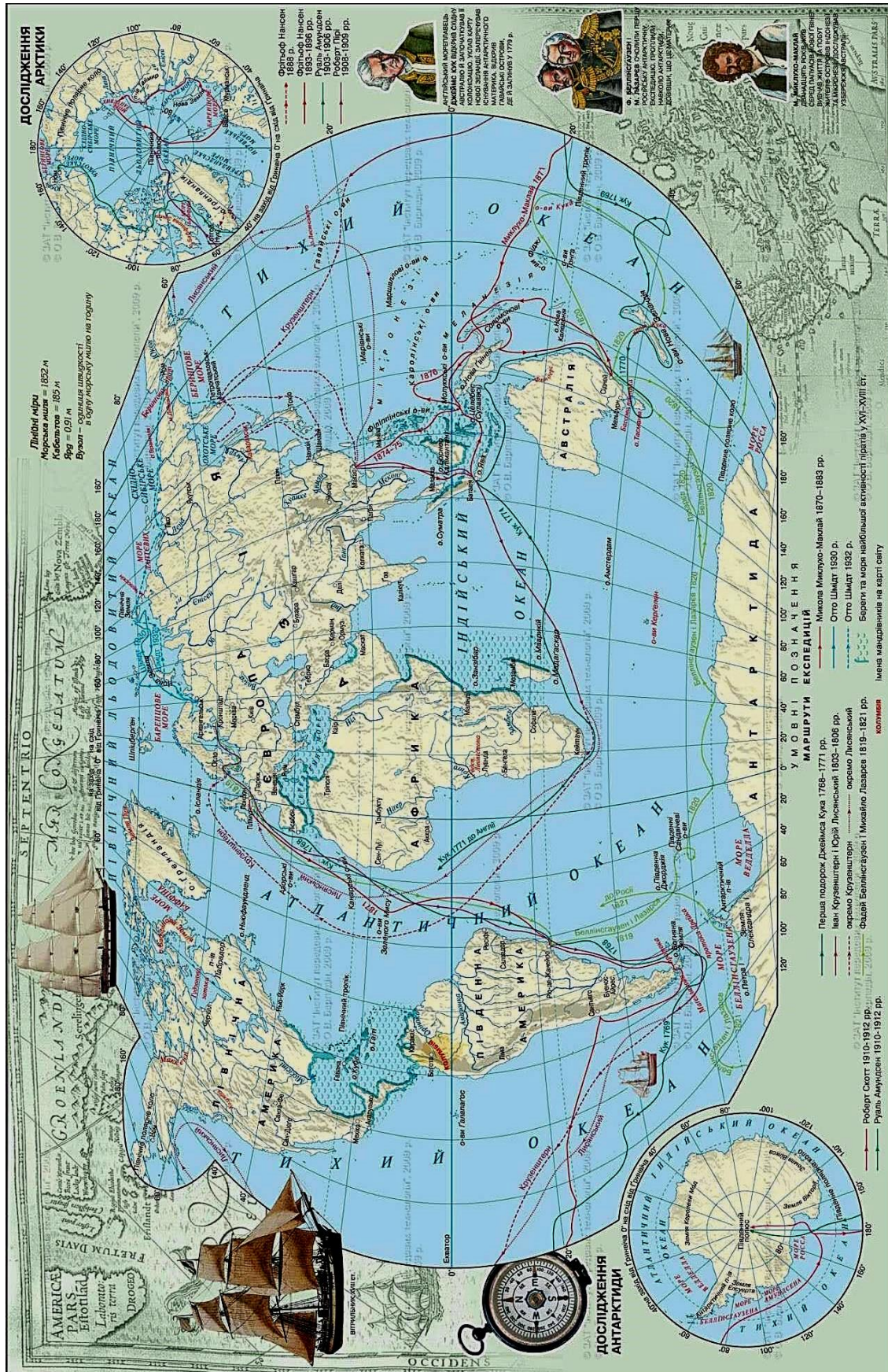

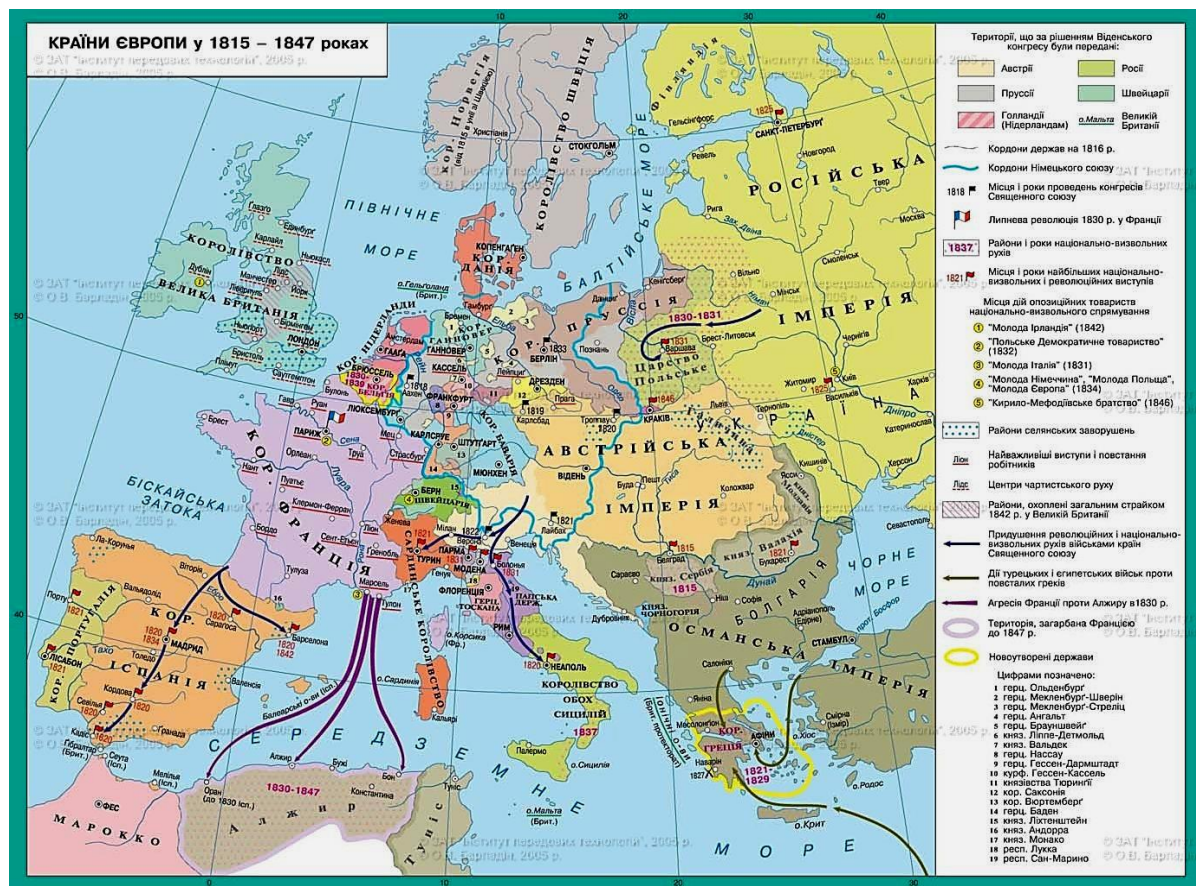
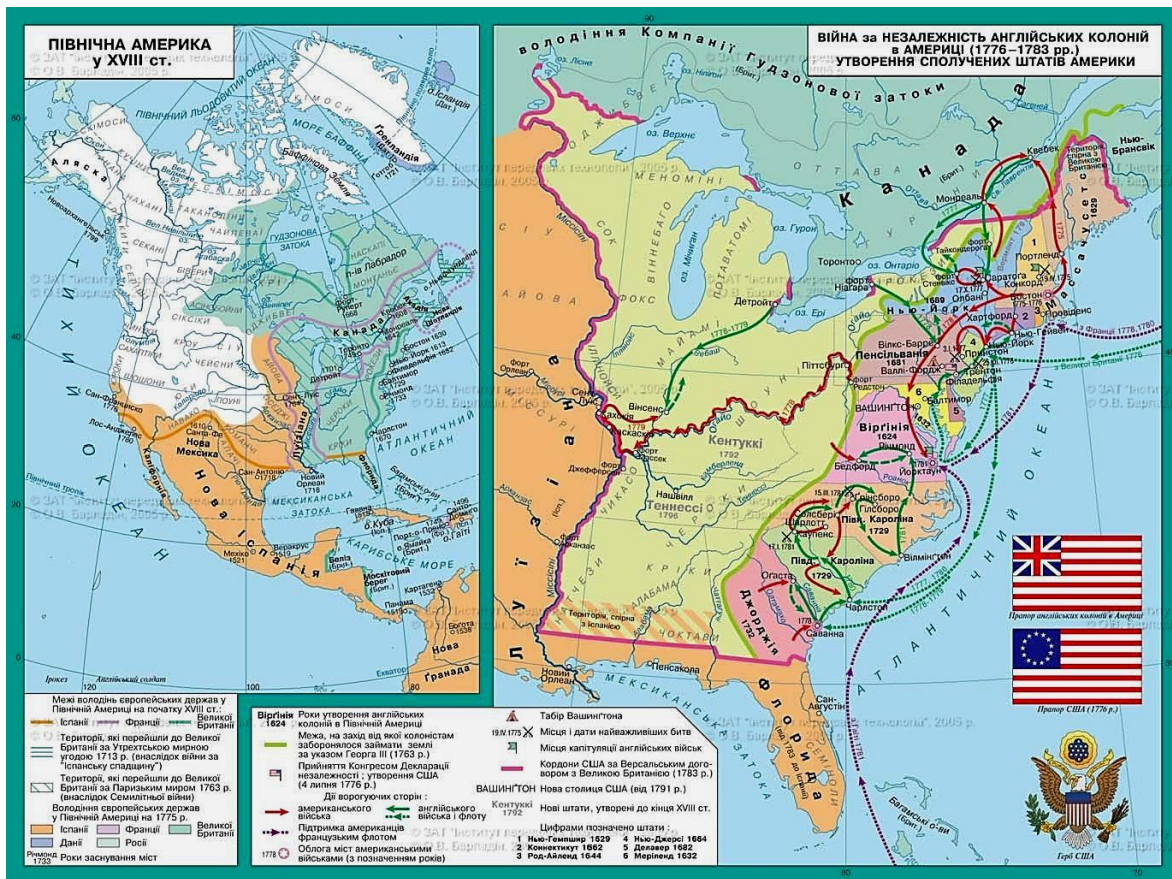

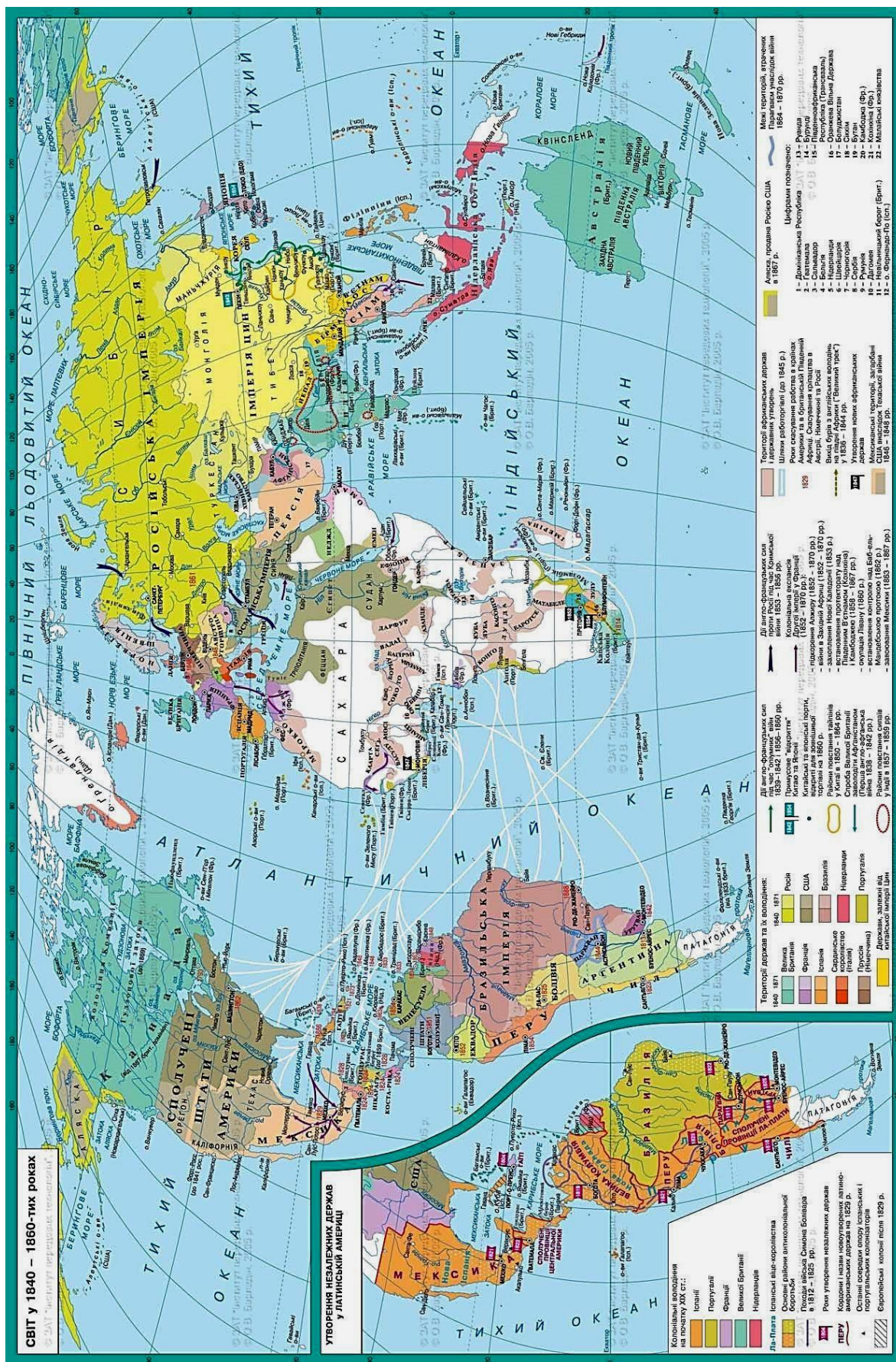
Історична географія Нового часу

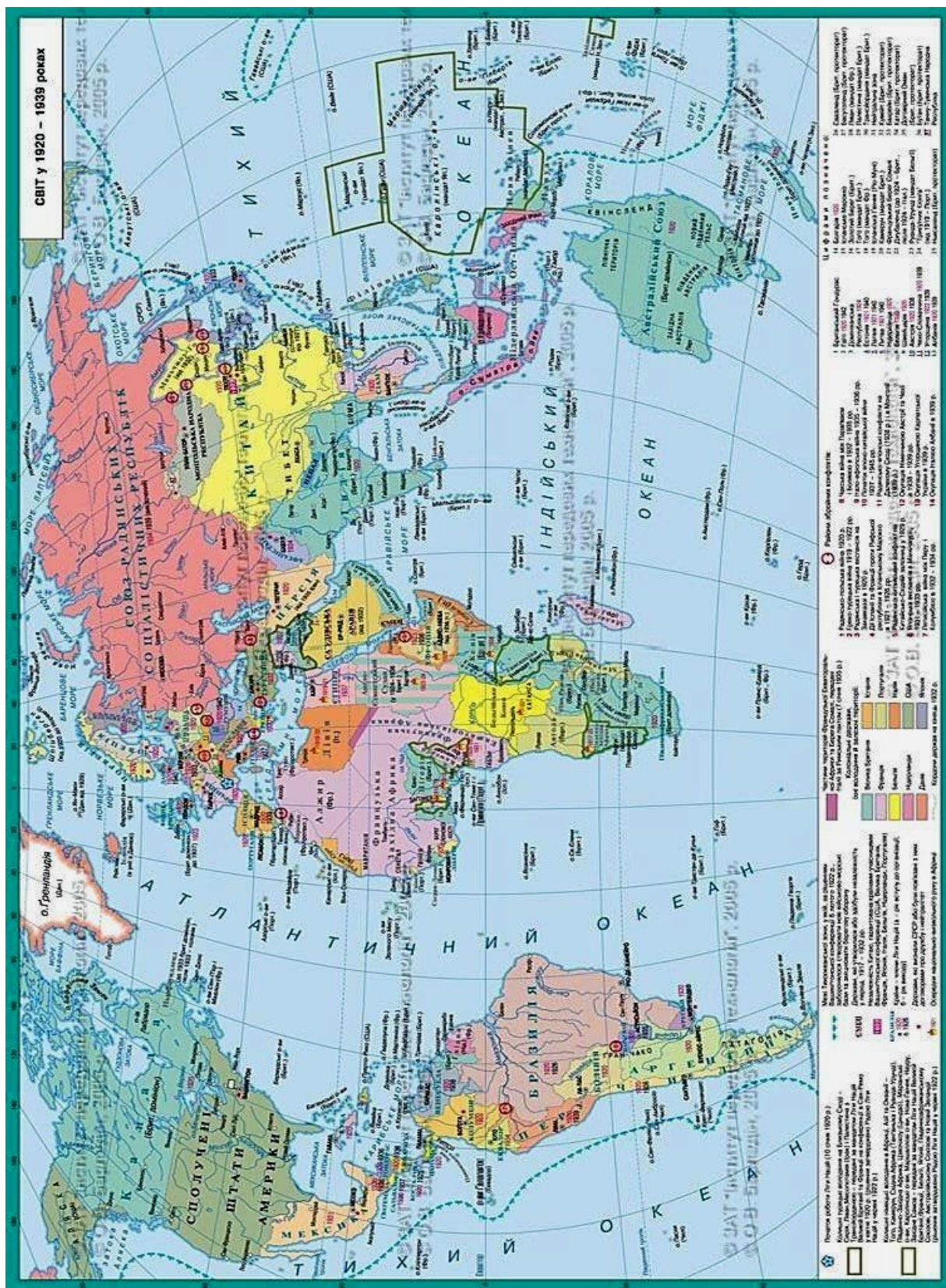

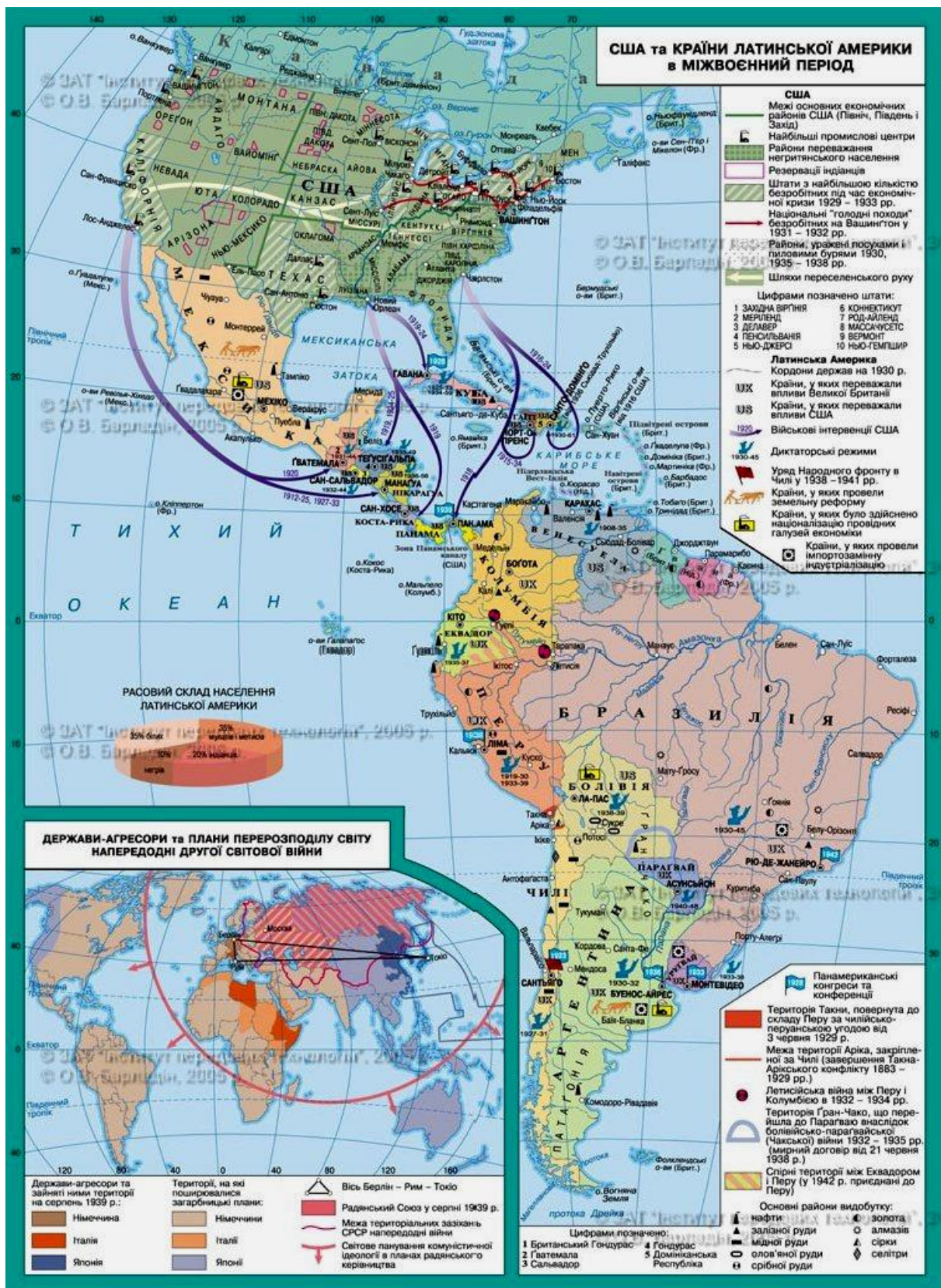

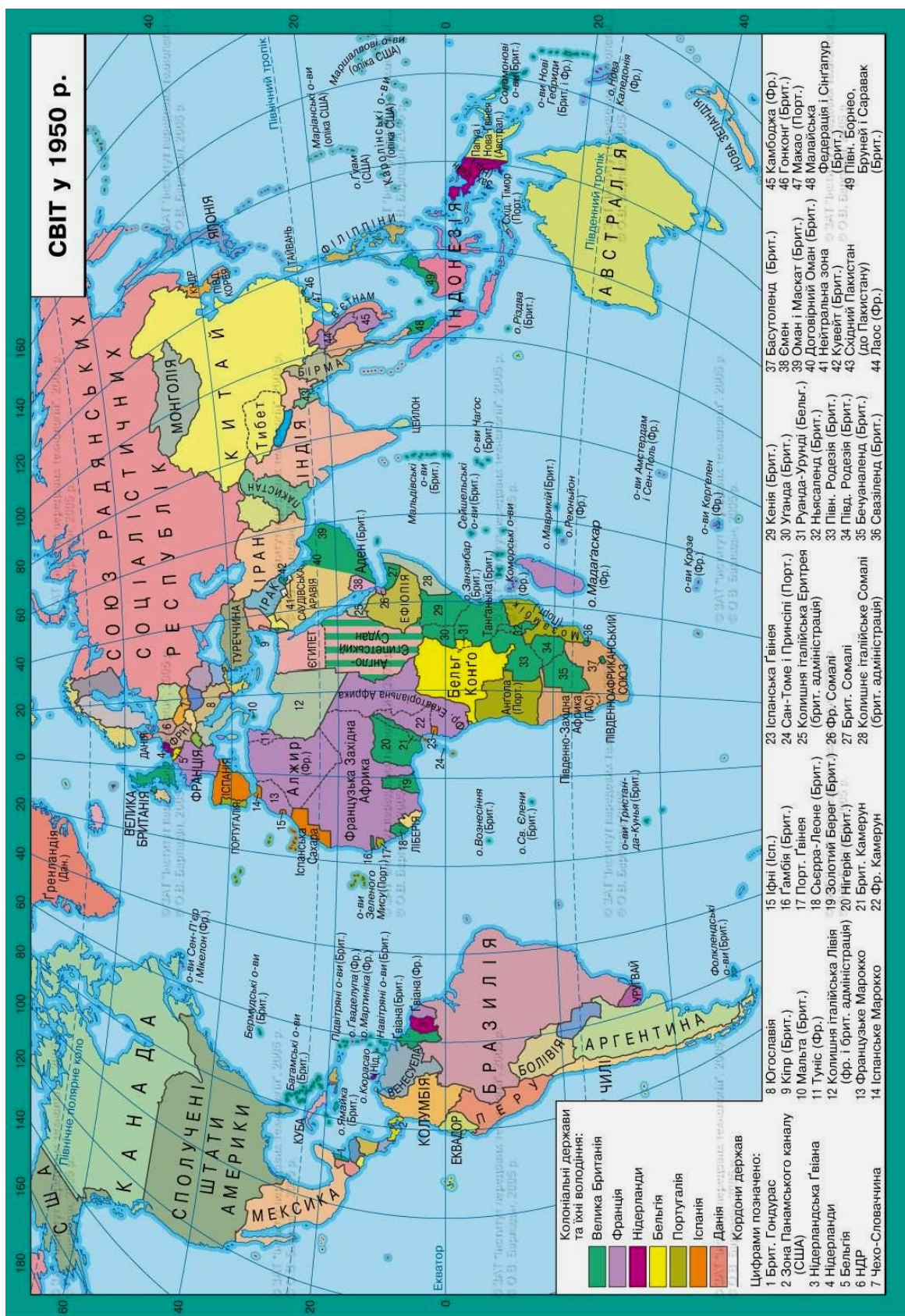
Історична географія Новітньої Доби

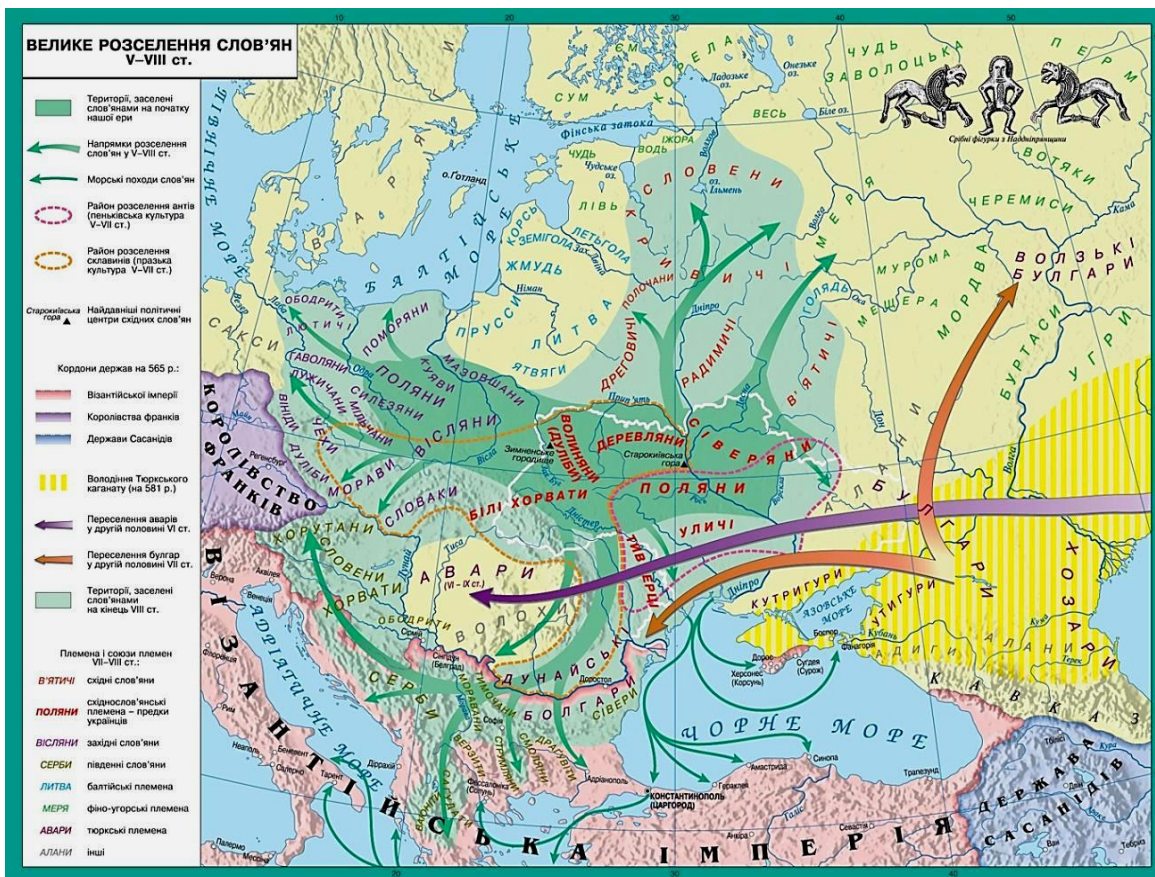

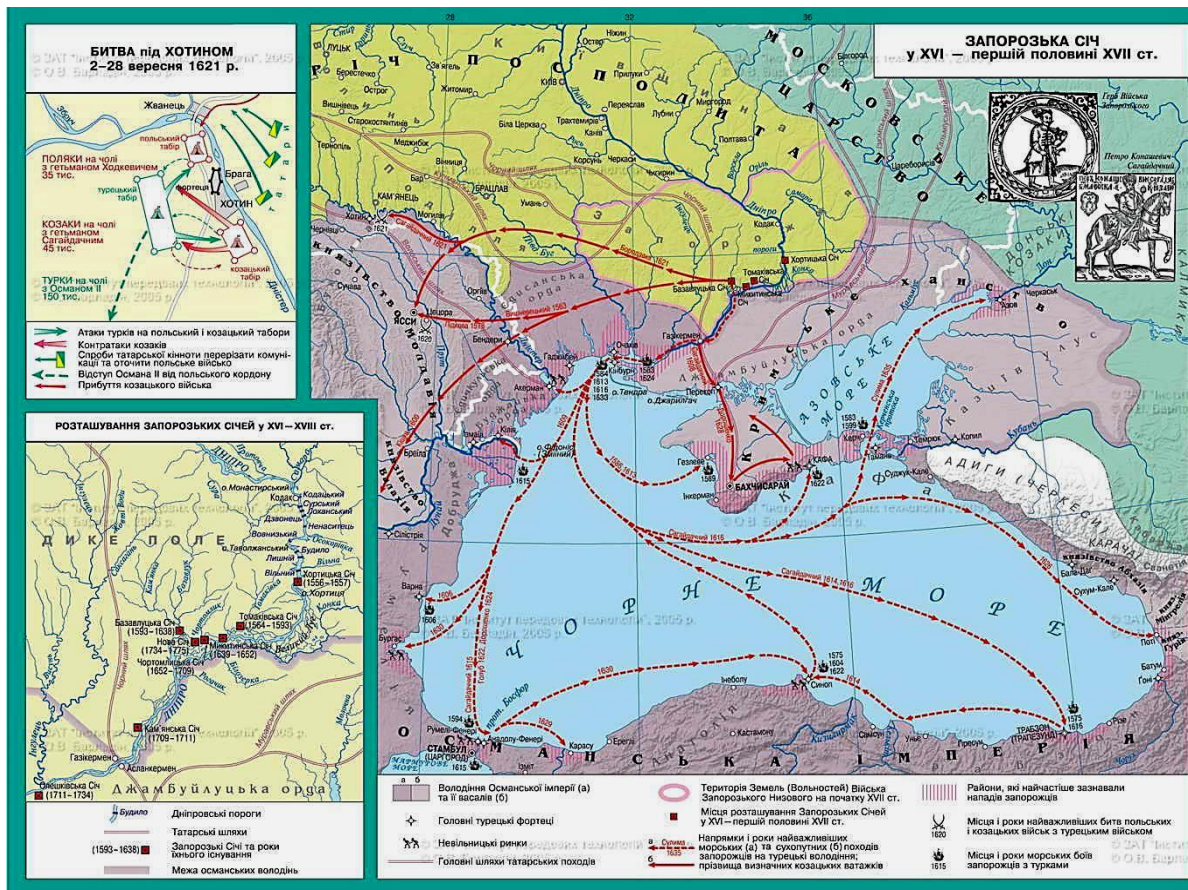

Історична географія України

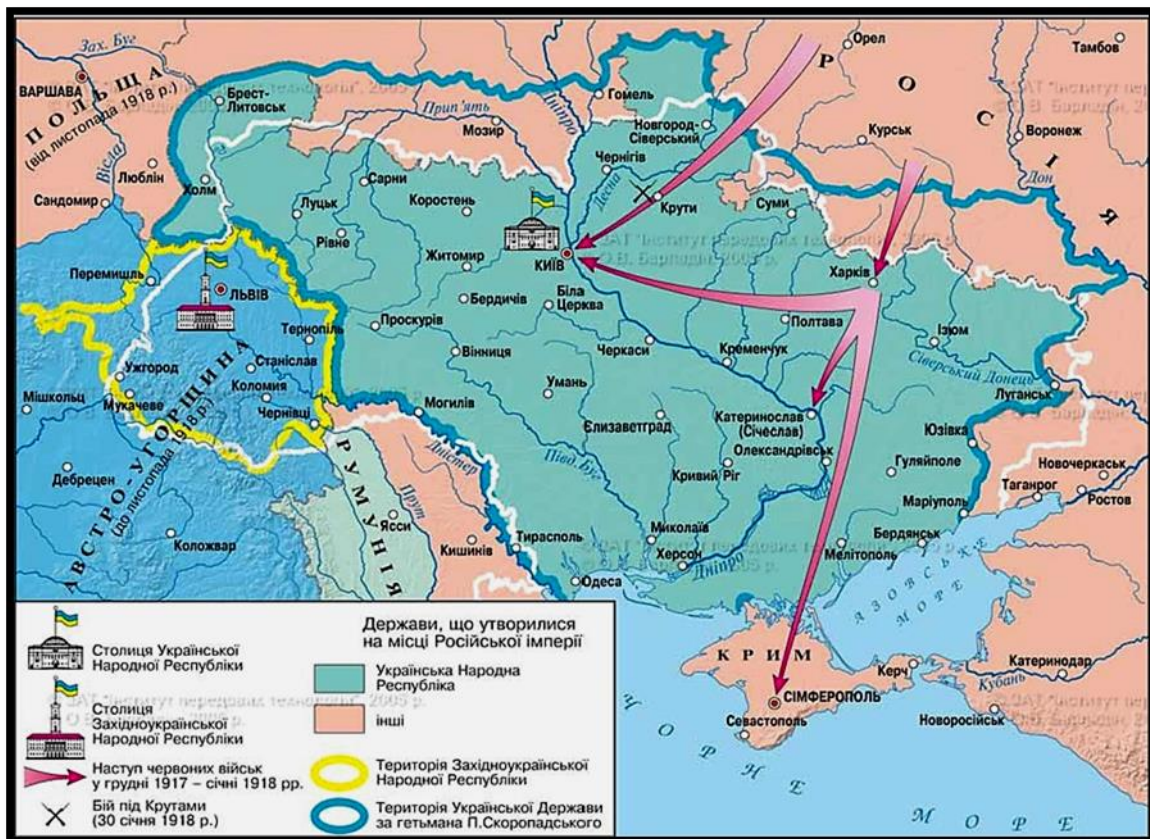

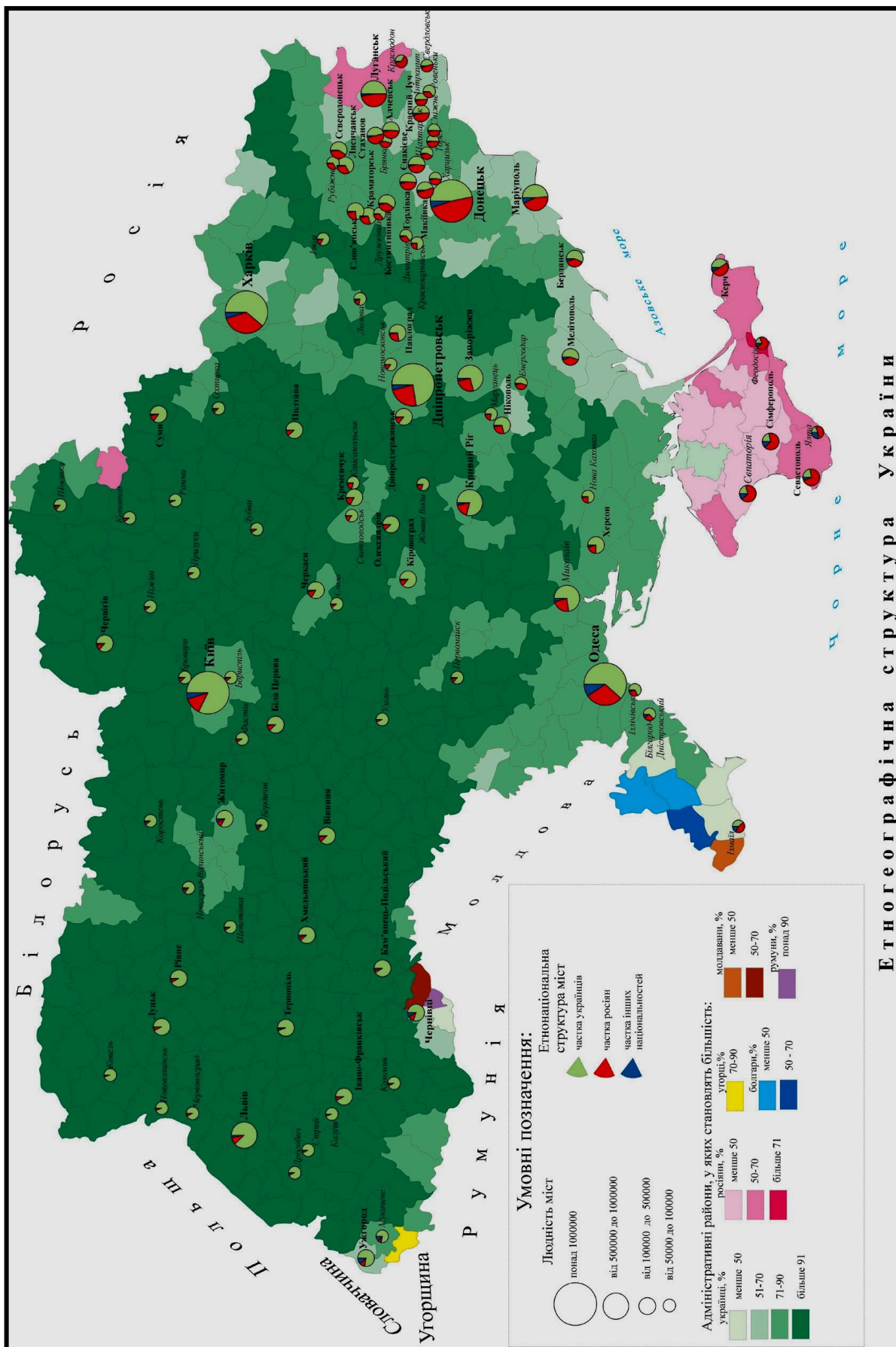

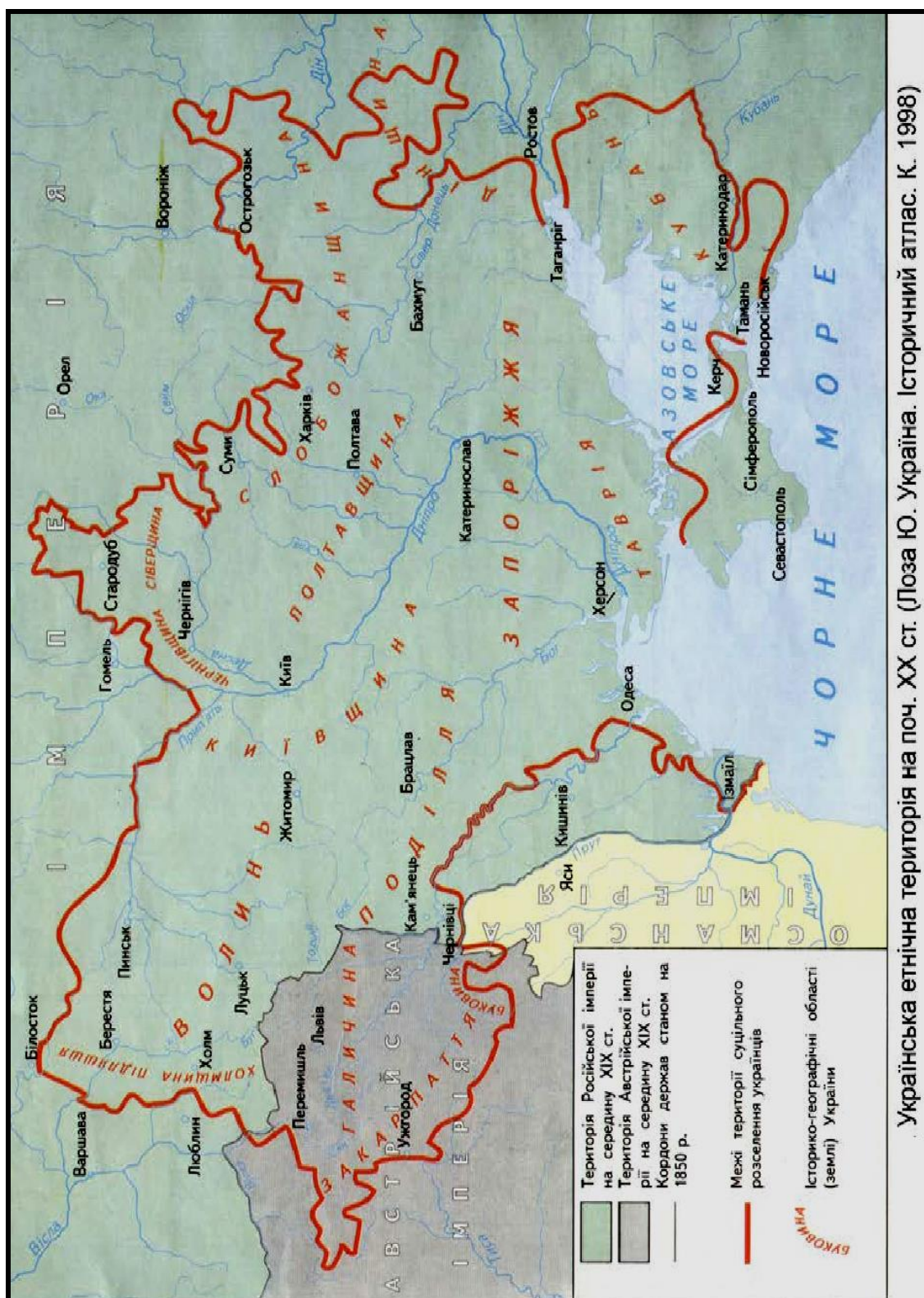

Українська етнічна територія на поч. XX ст. (Лоза Ю. Україна. Історичний атлас. К. 1998)

Навчальне видання

Бездухов Олександр Анатолійович

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Навчальний посібник

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка, макетування – Н. О. Приходько
Літературний редактор – О. М. Лісовець
Коректор – А. М. Конівненко

Підписано до друку
Гарнітура Computer Modern
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 7,0
Ум. друк. арк. 9,64

Папір офсетний
Тираж 60 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.